

რევაზ პაპუაშვილი, ნანა პაპუაშვილი, გოგიტა ჩიტაია
Revaz Papuashvili, Nana Papuashvili, Gogita Chitaia

**ხობის მონასტრის არქეოლოგია
(ხობის მუნიციპალიტეტი:
ხობისა და ნოჯიხევის სიძველეები)**

**ARCHEOLOGY OF KHOBI MONASTERY
(MUNICIPALITY OF KHOBI: ANTIQUITIES
OF KHOBI AND NOJIKHEVI)**

ხობის მუნიციპალიტეტის მერია და საკრებულო
City Hall and City Council of Khobi Municipality

ხობი-თბილისი 2022 წ.
Khobi-Tbilisi 2022

წინამდებარე ნაშრომში განხილულია ხობის მონასტრის ტერიტორიაზე 2008-2016 წლებში ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოებისას მიღებული კვლევის შედეგები. უტყუარადაა დადასტურებული, რომ ხობის სამონასტრო კომპლექსის ტერიტორიაზე, მინისქვეშა სივრცეებში ჯერ კიდევ მრავალი შენობა-ნაგებობის ნაშთის გამოვლენაა მოსალოდნელი, რომელთა ნაწილი გაცილებით ძველია ვიდრე დღეისათვის ხილული ტაძარი და სხვა ნაგებობანი.

ნაშრომში გამოქვეყნებულია ხობისა და ნოჯიხევის ადმინისტრაციულ ერთეულებში სადაზვერვო სამუშაოებისას მიკვლეული არქეოლოგიური ობიექტები და შემთხვევით მოპოვებული ნივთიერი მასალები.

ნაშრომი განკუთვნილია ხობის წარსულით დაინტერესებული ისტორიკოსებისა და მკითხველთა ფართო წრისათვის.

In this paper, the results of the archaeological work conducted in the territory of Khobi Monastery in 2008-2016 are discussed. It is definitely confirmed that in the territory of the Khobi monastery complex, in the underground spaces, the remains of many buildings are still expected to be discovered, some of which are much older than the temple and other buildings visible today.

Archaeological objects traced during intelligence work in the administrative units of Khobi and Nojikhevi, as well as material found by chance, are published.

The work is intended for a wide circle of historians and readers interested in the past of Khobi.

რედაქტორი: ლერი ჯიბლაძე – ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი
რეცენზენტები: რევაზ კვირკავია – არქეოლოგიის დოქტორი, პროფესორი
გურამ ჩიქოვანი – ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი

გარეკანზე გამოყენებულია ირაკლი შონიას ფოტო – „ხობის სამონასტრო კომპლექსი“

გამომცემლობა „საარი“, 2022
ISBN 978-9941-493-86-7

შინაარსი

წინათქმა	5
არქეოლოგიური გათხრები ხობის სამონასტრო კომპლექსის ტერიტორიაზე 2008-2016 წლებში	10
ა) უძველესი ნამოსახლარები	13
ბ) არქეოლოგიური გათხრები ტაძრის ინტერიერში 2010 წელს	18
გ) არქეოლოგიური სამუშაოები ტაძრის გარე პერიმეტრზე	24
გალავნის გარეთ არსებული ნამოსახლარები	42
არქეოლოგიური დაზვერვები ნოჯიხევისა და ხობის ადმინისტრაციულ ერთეულებში	46
შემთხვევითი აღმოჩენები	51
ბოლოთქმა	53
SUMMARY	56
ბიბლიოგრაფია	61
ტაბულების აღწერა	65
ტაბულები.....	72
რუკები.....	200

ხოპის მონასტრის სამრელო

იქ, სადაც ხობის ნაპირზე
დღეს ძველი მონასტერია,
მთავრის სასახლე ყოფილა,
მიდამოც დიდი სჭერია.

აკაკი წერეთელი
(ნაწყვეტი პოემიდან – ნათელა)

ფიზიკური გეოგრაფიის თვალსაზრისით ხობის მუნიციპალიტეტი კოლხეთის გულია. მისი გულისგული კი სოფელ ნოჯიხევეში მდებარე ტაძარია: სამრეკლოთი, საეპისკოპოსო სასახლით, გალავნით და ჯერ კიდევ მიწის ფენებით დაფარული სხვადასხვა დროის, მასშტაბისა და დანიშნულების ნაგებობებით. ეს ხობის მონასტერია, მრავალი საუკუნის განმავლობაში საყოველთაოდ განთქმული და უაღრესად პოპულარული რელიგიურ-საგანმანათლებლო ცენტრი.

ხობის მონასტრის უძველეს წარსულსა და იქ ჩატარებულ არქეოლოგიურ კვლევის შედეგებს ვრცლად ქვემოთ შევხებით. მიმოვიხილავთ ნოჯიხევესა და უშუალოდ ქალაქ ხობის შემოგარენში უკანასკნელ ხანებში მიკვლეულ არქეოლოგიურ ობიექტებსა და შემთხვევით მოპოვებულ არტეფაქტებს. შეძლებისდაგვარად განვსაზღვრავთ მათ მნიშვნელობასა და ქრონოლოგიას. გვერდს ვერ აუვლით და მოკლედ მაინც შევჩერდებით ხობის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე განლაგებულ საეკლესიო და საერთაშორისო მნიშვნელობის იმ არქეოლოგიურ ძეგლებზე, რომლებიც უკვე სრულად ან ნაწილობრივ გათხრილი, პუბლიცირებულია და კარგადაა ცნობილი, როგორც სამეცნიერო წრეებისათვის, ისე ფართო საზოგადოებისათვის, არა მხოლოდ საქართველოში, არამედ მსოფლიოშიც.

პირველი და უმნიშვნელოვანესი ობიექტი, რომელმაც სათავე დაუდო კოლხეთის დაბლობის არქეოლოგიურ შესწავლას, ანაკლიის დიხაგუძუბასთან ერთად, ქვალონის ნაოხვამუ იყო. გასული საუკუნის 30-იან წლებში თითქმის ერთდროულად დაიწყო ორი უაღრესად საყურადღებო და საეკლესიო მნიშვნელობის არქეოლოგიური ძეგლის შესწავლა. ერთ-ერთი მათგანის გათხრებს, რომელიც ანაკლიის დიხაგუძუბის სახელითაა ცნობილი ხელმძღვანელობდა ზუგდიდის მუზეუმის დამაარსებელი და ცნობილი საზოგადო მოღვაწე აკაკი ჭანტურია. მეორეს კი, ქვალონის ნაოხვამუს გათხრებს, უძღვებოდა არანაკლებ ცნობილი მეცნიერი სერგი მაკალათია. შემდგომში მაკალათიას საქმე გააგრძელეს გიორგი ნიორაძემ და ანა ბოლტუნოვამ (ნიორაძე 2011:50-64). აღსანიშნავია, რომ იმგვარი ფორმებისა და ორნამენტაციის მქონე თიხის ნაწარმი რომლებიც ანაკლიასა და ქვალონში იყო მოპოვებული სრულიად განსხვავდებოდა კავკასიის რეგიონში მოპოვებული სხვა არტეფაქტებისაგან. ამიტომ ჭირდა მათი დათარიღება – ადგილის გამოძებნა დროში. თვით ანაკლიისა და ქვალონის არტეფაქტები ნაწილობრივ ემთხვეოდნენ ერთმანეთს, ნაწილობრივ კი სრულიად განსხვავებულ ხასიათს ატარებდნენ. უკვე გასული საუკუნის 40-იან წლებში გამთხრელთა მონაცემების, ანატოლიისა და ევროპის ბრინჯაოს ხანის მრავალი ძეგლის სკურპულოზურად შესწავლის საფუძველზე აკადემიკოსმა ბორის კუფტინმა შეძლო მათი დათარიღება და სამეცნიერო მიმოქცევაში შეტანა. მან ანაკლიის

დიხაგუძუბა ადრე, შუა და გვიანბრინჯაოს ხანით დაათარილა. ქვალონის ნაოხვამუ კი გვიანბრინჯაოსა და ადრერკინის ხანით. მის ფუნდამენტურ ნაშრომში „მასალები კოლხეთის არქეოლოგიისათვის“ ორივე ძეგლის ქრონოლოგია, ხასიათი და მნიშვნელობა მთელი სიგრძე სივანითაა წარმოჩენილი (კუფტინი 1950:149-259). ბ. კუფტინის მოსაზრებანი დღესაც აქტუალურია და მცირე კორექტივებით გაზიარებული.

ამრიგად, ქვალონის ნაოხვამუ ანაკლიის დიხაგუძუბასთან ერთად გახდა საფუძველთა საფუძველი კოლხეთის არქეოლოგიურად შესწავლისათვის. მანამდე კი კოლხეთის არქეოლოგია მხოლოდ ბრინჯაოს განძებით და შემთხვევითი მონაპოვრებით იყო ცნობილი.

2016 წელს ჩვენ გვექონდა შესაძლებლობა ზედაპირულად დაგვეთვალიერებინა ნაოხვამუ და მისი მიმდებარე ტერიტორიები. უაღრესად შთამბეჭდავი იყო მის ირგვლივ გავლებული სადრენაჟო არხებიდან ამონაყარი დიდძალი კერამიკის, ბათქაშის, წიდის ნახშირისა და ქვის სხვადასხვა იარაღის ფრაგმენტების ხილვა. აშკარაა, რომ აქ კიდევ მრავალი მნიშვნელოვანი აღმოჩენაა მოსალოდნელი.

1960-იან წლებში ინტენსიური საეცელე-არქეოლოგიური სამუშაოები მიმდინარეობდა სოფელ ჭალადიდის ცენტრალურ ნაწილში – საბაჟოს უბანში. აქ ნამოსახლარ ბორცვზე, რომელიც მოსახლეობაში ზურგას სახელით იყო ცნობილი პროფესორ თეიმურაზ მიქელაძის ხელმძღვანელობით მიკვლეული, შესწავლილი და გამოქვეყნებული იქნა ქვალონის ნაოხვამუს იდენტური და სინქრონული მძლავრი კულტურული ფენები. ჭალადიდის ზურგაზე მოპოვებულმა ნივთიერმა მასალამ საშუალება მისცა თეიმურაზ მიქელაძეს მოეხდინა კლასიფიცირება ბრინჯაოს, ადრერკინისა და ანტიკური ხანის კოლხური კერამიკისა და ლითონის ნაწარმისა. მან შეიმუშავა ქრონოლოგიური შკალა (ტაბულა) შესაბამისი ეპოქების კოლხური არტეფაქტების იდენტიფიცირებისათვის (მიქელაძე 1974:150-183, ტაბ.XXIV). ამავე დროს მანვე განსაზღვრა აბსოლუტური თარიღები: ნაოხვამუსა და ზურგას უძველესი ფენებისათვის – ძვ.წ. მეორე ათასწლეულის შუა ხანები და მეორე ნახევარი, ხოლო ზედა – შედარებით ახალგაზრდა ფენებისათვის პირველი ათასწლეულის საწყისი საუკუნეები. დღეისათვის მიქელაძისეული ქრონოლოგიის ზოგადი პრინციპები გაზიარებულია და მას წარმატებით იყენებენ ძველი კოლხეთის არქეოლოგიაზე მომუშავე სპეციალისტები. ამ პრინციპების საფუძველზეა განსაზღვრული თარიღები ბრინჯაოს ხანის ისეთი მნიშვნელოვანი ნამოსახლარებისა, როგორებიცაა: ერგეტისა და ცვანეს დიხაგუძუბები, ნოსირის ტეხურისპირა ნამოსახლარები, კეკელური ზურგა, აბედათის, წყემისა და საელიაოს ნამოსახლარი ბორცვები, ნამჭედურის მრავალფენიანი ნამოსახლო და სხვა.

ჭალადიდის გაღმა, სოფ. საქორქიოში, ადგილ სიმაგრეზე ისევ თ. მიქელაძის ხელმძღვანელობით, კოლხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ გასული საუკუნის 60-70-იან წლებში გაითხარა ადრეანტიკური ხანის მნიშვნელოვანი დასახლება, რომელიც სამეცნიერო წრეებში „სიმაგრის ნამოსახლარის“ სახელითაა ცნობილი (მიქელაძე 1978:21-81). სიმაგრის ანტიკური ხანის ნამოსახლარის მნიშვნელობა შემდეგი გარემოებებითაა განპირობებული: აქ შედარებით კარგადაა გადარჩენილი ხის არქიტექტურული დეტალები; აქვე ადგილობრივ კოლხურ კერამიკასთან ერთად მოპოვებულია დიდი რაოდენობით საბერძნეთის სხვადასხვა ცენტრში დამზადებული და კოლხეთში იმპორტირებული თიხის ნაწარმი – კერამიკული ტარა და სუფრის ჭურჭელი. განსაკუთრებით აღსანიშნავია მაღალმხატვრული გემოვნებით მოხატული ე.წ. შავფიგურული და წითელფიგურული ატიკური (ათენის რეგიონში დამზადებული) პროდუქცია. ისეთი ჭურჭელი, რომლის მომხმარებლებიც თვით ათენშიც კი მხოლოდ არისტოკრატიის წარმომადგენლები

იყვნენ. ამავ დროს, თიხის ეს ხსენებული ნაწარმი კარგად ათარილებს ამ შესანიშნავ არქეოლოგიურ ძეგლს ძვ.წ. VI-V საუკუნეებით და ითვლება ერთ-ერთ ადრეულ ბერძნულ იმპორტად აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში; სიმაგრის ამ დასახლების მნიშვნელობას მისი ადრეანტიკური ხანის ქალაქ ფასისტან სიახლოვეც განაპირობებდა და ის ფასისტან გარეუბნად – მის ხორად მოიაზრებოდა.

სიმაგრის სიახლოვეს ქალაქიდან და საქორქოში ადრეანტიკური და ელინისტური ხანის კიდევ მრავალი ნამოსახლარის კვალია შენიშნული, მაგრამ, რადგანაც მათზე მასშტაბური არქეოლოგიური გათხრები არ ჩატარებულა სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ. მხოლოდ დავძენთ, რომ სიმაგრის სინქრონული და მსგავსი დასახლება დასტურდება სავარაუდო ფასისტან უფრო ახლოს მდ. ფიჩორის შენაკად ნადართუს მარცხენა ნაპირზე (პაპუაშვილი, ჯანელიძე 2011:27-37). არქეოლოგიური გათხრები აქაც მომავლის საქმეა.

ძალზედ მნიშვნელოვანი და მრავალმხრივ საყურადღებო არქეოლოგიური კომპლექსია მიკვლეული მდინარე ხობის შესართავთან, სოფ. ყულევში (ტაბ. 1251-2). არქეოლოგიური სამუშაოები აქ რამდენიმე ეტაპად წარიმართა. ჯერ კიდევ 1885 წელს, ქუთაისის ქალთა გიმნაზიის მასწავლებელი ნ. შაფრანოვი (შაფრანოვი 1885:31-32) მიუთითებდა მდ. ცივის მარცხენა სანაპიროზე, მისი შესართავიდან ერთი კმ. სამხრეთით, ჭაობებში, აგურით ნაგები შენობის ფრაგმენტებზე და აღნიშნავდა, რომ აქ ეს შენობები უნდა აგებულიყო მანამ, სანამ ეს ტერიტორიები დაჭაობდებოდა. შემდეგ 1945-46 წლებში, იმავე ადგილას სადაც შაფრანოვი მიუთითებდა, ახალი წელთაღრიცხვის სანჯისი საუკუნეების აგურითა და კრამიტით ნაგები სამი შენობის ნაშთი შეისწავლა პირველმა ქართველმა არქეოლოგმა ქალმა ნინო ხოშტარიამ. მანვე აქ პირველად დააფიქსირა ბრინჯაოს ხანის კულტურული ფენები.

ყულევში, 1970-იან წლებში მნიშვნელოვანი არქეოლოგიური გათხრები ჩაატარა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის კოლხეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ პროფესორ თეიმურაზ მიქელაძისა და პროფესორ დავით ხახუტაიშვილის ხელმძღვანელობით. ამ კამპანიის დროს განსაკუთრებული ყურადღების საგანი იყო ქვითა და აგურით ნაგები ადრებიზანტიური ხანის მასშტაბური შენობების გამოვლენა მდ. ხობისა და მდ. ცივის ხერთვისში. მაშინ დაფიქსირდა გვიანბრინჯაოსა და ადრერკინის ხანის ნამოსახლარების კვალიც მდ. ხობის მარჯვენა ნაპირზე, ზღვიდან 300 მ. დაცილებით. შემდგომში, უკვე ოცდამეერთე საუკუნეში ეს ობიექტი იქცა განმსაზღვრელ არქეოლოგიურ ძეგლად შესაბამისი ეპოქის შესწავლისათვის აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში.

უკანასკნელი კვლევების ჩატარება ყულევში დაკავშირებულია ნავთპროდუქტების გადასატვირთვი ტერმინალის მშენებლობასთან. 1999 წლიდან 2007 წლამდე მშენებლებისა და მეცნიერების ერთობლივი ძალისხმევით სხვადასხვა ეპოქის, მასშტაბისა და ხასიათის რვა არქეოლოგიური ობიექტია ფიქსირებული. ზოგიერთი სრულადაა შესწავლილი, ზოგი კი, ნაწილობრივ. შეიძლება ითქვას, რომ ყულევში თვალი გაედევნება ადამიანთა უწყვეტ ცხოვრებას თითქმის ოთხიათასი წლის მანძილზე – ბრინჯაოს ხანიდან დღევანდლობამდე. ეს კი უნიკალური შემთხვევაა ასეთი მცირე ტერიტორიული ერთეულისათვის.

ყულევის ისტორიისა და არქეოლოგიური კვლევის შედეგები დაწვრილებითაა პუბლიცირებული 2017 წელს გამოცემულ ჩვენს მონოგრაფიაში – „ყულევი“. იქვე აღვნიშნავთ, რომ აქ კიდევ მრავალი მნიშვნელოვანი აღმოჩენა მოსალოდნელი, არა მხოლოდ არქეოლოგიური კუთხით, არამედ მულტიდისციპლინალური თვალსაზრისითაც. მხედველობაში გვაქვს: პალეოგეოგრაფია, პალეობოტანიკა, პალეოზოოლოგია, ნეალექეზა

არქეოლოგია და სხვა (პაპუაშვილი და სხვ. 2017:24-86). აქვე წარმოვადგენთ ორ ილუსტრაციას, რომელიც 1855 წლის ფრანგულ გამოცემებში იძებნება და რუსეთ-თურქეთის ე.წ. ყირიმის ომის დროს რედუტ-კალეში (ყულევში) მიმდინარე ბატალიონია ასახული (ტაბ.125) (დურან ბრაგელი 1855: ალბომი; ილუსტრირებული ჟურნალი 1855: 53). სამუშაოაო, ჩვენს სხენებულ მონოგრაფიაში ეს ილუსტრაციები შეტანილი არ გვაქვს.

კიდევ ერთი საერთაშორისო რეზონანსის მქონე არქეოლოგიური ძეგლია მიკელეული და შესწავლილი თორსის ადმინისტრაციულ ერთეულში, კერძოდ, სოფ. დღვაბაში. აქ 1985-87 წლებში კოლხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ (ექსპედიციას უძღვებოდა თეიმურაზ მიქელაძე, დღვაბის რაზმს კი ნიკოლოზ ჩუბინიშვილი) შესწავლილ იქნა გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ისეთივე სამაროვანი, როგორებსაც ცაიშა და ერგეტაში ვხვდებით (მიქელაძე 1990:32-68). გაითხარა საკულტო მოედანი და ორი კოლექტიური სამარხი ორმო – აკლდამა, მიცვალებულთა მეორადი დაკრძალვით. ორივე განსასვენებელი ასეულობით სამარხეულ ინვენტარს შეიცავდა. მათ შორის იყო: თიხის, ბრინჯაოს, რკინის, ვერცხლისა და ოქროს ნაწარმი. აქ მოპოვებული არტეფაქტები მრავალგზის იყო წარდგენილი სხვადასხვა საერთაშორისო გამოფენაზე. განსაკუთრებული მნიშვნელობის იყო ამ სამაროვნის №1 აკლდამაში შემორჩენილი ხის კონსტრუქციების დადასტურების ფაქტი. გაირკვა, რომ აკლდამა აგებული ყოფილა ვერტიკალურად ჩასმული ფიცრებით, სადაც ჩასვლა მიწის ზედაპირიდან სამარხისაკენ დამრეცი კორიდორის (დრომოსის) მეშვეობით ყოფილა შესაძლებელი. კორიდორი თავის მხრივ, მიწის ჩამოშლის თავიდან ასაცილებლად, წნელების ღობით ყოფილა გამაგრებული. ხის ასეთი დაცულობა, რა თქმა უნდა, აქაურმა თიხნარმა ნიადაგმა განაპირობა. ამ სამარხის გათხრამდე ძალზედ რთული წარმოსადგენი იყო სხვა, ამ დროისა და ამ ტიპის იმ კოლხურ აკლდამათა კონსტრუქციული თავისებურებები სადაც ხე აღარაა შემონახული. ეს განსაკუთრებული შემთხვევა იყო. ამაში მდგომარეობს დღვაბის ამ აკლდამის უნიკალურობა და უაღრესად დიდი მნიშვნელობა.

დღვაბის სამაროვნიდან 300-ოდე მეტრის დაშორებით, ტყიან მასივში მდებარეობს ხელოვნური ნამოსახლარი ბორცვი – ტაბაკონას დიხაგუძუბა. აქ უკვე რამდენიმე წელია მუშაობს სოხუმის უნივერსიტეტის არქეოლოგიური ექსპედიცია გერმანიის არქეოლოგიურ ინსტიტუტთან ერთად. ნამოსახლარის ზედა ფენები შეიცავს ადრენანტიკურ – ძვ. წ. V-IV ძეღურ-ბათქაშიანი შენობების ფრაგმენტებს და შესაბამისი დროის თიხის პროდუქციას. დიხაგუძუბის ქვეშ კი ხის შენობა-ნაგებობათა ნაშთი და შუაბრინჯაოს ხანის (ძვ.წ. მეორე ათასწლეულის პირველი ნახევარი) არტეფაქტებია მოპოვებული. ობიექტი შესწავლის პროცესშია.

უკანასკნელ 2015 და 2018-2022 წლებში ნამდვილ სენსაციად იქცა ხობის მუნიციპალიტეტის პირველი მაისის ადმინისტრაციულ ერთეულში „მამზომერის გოლას“ სახელით ცნობილ ბორცვზე არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მიღებული კვლევის შედეგები. საზგასასმელია, რომ აქ არქეოლოგიური კვლევა, დაწყებიდან დღემდე, მიმდინარეობს ხობის მუნიციპალიტეტის მერიისა და საკრებულოს მორალურ-ფინანსური მხარდაჭერით.

ამ სამუშაოების შესრულებისას გოლას თხემზე გამოიკვეთა: გაღავანი, ტაძარი, ორი კოშკი, გაურკვეველი ნაგებობის ნაშთი და სამარხები. ტაძრის შემორჩენილი კედლები, სამშენებლო კერამიკა – კრამიტი და აგური, ცალკეულ არტეფაქტებთან ერთად იმთავითვე მოუთხოვდა მის საფარაუდო თარიღზე, V-VII საუკუნეებზე. ამ ნაგებობის კვლევის პროცესში გამოვლინდა რიგი ისეთი არტეფაქტებისა, რომლებიც განსაკუთრებულ მნიშვნელობას სქიენნ მას. ფრიად მნიშვნელოვანია თექვსმეტი სხვადასხვა ქვის ფრაგმენტი, რომლებზედაც ზერძული მთავრული ასოებით შესრულებული წარწერებია დატანილი. ამ წარწერებმა

აღმოჩენისთანავე მიიპყრო საერთაშორისო სამეცნიერო საზოგადოების ყურადღება, რასაც ადასტურებს გერმანიაში, ჟურნალ „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik“-ში (ჩიტაია და სხვ. 2020:169-178) და პოლონეთში ჟურნალ „PRO GEORGIA Journal of Kartvelological studies“ №30-ში გამოქვეყნებული სტატიები (პაპუაშვილი და სხვ. 2020:147-166). გარდა ამისა ნაგებობის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში გამოვლინდა აგურითა და ვარდისფერი ჰიდრავლიკური ხსნარით ძალიან ფაქიზად ნაგები აკლდამა. არანაკლები მნიშვნელობა უნდა მიენიჭოს დამუშავებული მარმარილოს ფრაგმენტებისა და ვარდისფერ დულაბში ჩასმული სხვადასხვა ფორმისა და ფერის თხელი ქვებისაგან შედგენილ მოზაიკურ იატაკს. აგრეთვე გრავირების ტექნიკით კირქვის ფირფიტებზე მაღალმხატვრული ოსტატობით შესრულებულ რელიგიურ სიმბოლოებს, ანთროპომორფულ და ზომომორფულ გამოსახულებებს. ფრიად მნიშვნელოვანია უჩვეულოდ დიდი რაოდენობით მინის სხვადასხვა ჭურჭლის მოპოვებაც. აქაურ მინის ჭურჭელს მიზნობრივად სწავლობს მილანის უნივერსიტეტის პროფესორი ემანუელ ინტაგლიატა.

წარწერების დეშიფრირების შემდეგ (ისინი წაკითხულია ცნობილი ბიზანტიოლოგის, აღიარებული ეპიგრაფისტიკის ანდრეი ვინოგრადოვის მიერ) კოლხეთ-ეგრისის (ლაზიკის) ისტორიაში გამოჩნდნენ ახალი, აქამდე უცნობი პერსონაჟები: გორგონი, თენია, თაკე, „ქრისტეს მოყვარე“ ევლოგი, სათალიის ეპისკოპოსი ანისიოსი. უკვე ვიცით, რომ ტაძარი მონამეთა სახელზე ააშენა გორგონიმ (სავარაუდოდ გუბაზ მეფის ერთ-ერთმა ფეოდალმა). ვიცით, რომ ხელოსნებმა და მუშებმა აიღეს გასამრჯელო, ისიც ვიცით, რომ მაჩხომერს მრევლითურთ ესტუმრა ეპისკოპოსი ანისიოსი შორეული სათალიიდან და მას დახვდა ქრისტესმოყვარე ევლოგი.

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე ხსენებული ობიექტი წარმოგვიდგება, როგორც პერსპექტიული ძალზედ დიდი მნიშვნელობის არქეოლოგიურ-არქიტექტურული კომპლექსი. მოსალოდნელია, კოლხეთ-ეგრისის ისტორიის არაერთი საკვანძო საკითხის გადაჭრა-დაზუსტება, მრავალი საყურადღებო არქიტექტურული დეტალისა და არტეფაქტის აღმოჩენა. ვინაიდან, ძეგლი თარიღდება V-VII საუკუნეებით, ანუ ეგრისის სამეფოს ძლიერების ხანით, ძალზე მნიშვნელოვანია დაწყებული არქეოლოგიურ-არქიტექტურული ობიექტის არსში ბოლომდე გარკვევა. გამოთქმულია მოსაზრებაც, რომ სათანადო ინფრასტრუქტურის განვითარების (მისასვლელი გზის კეთილმოწყობა, გალავნისა და კოშკების კონსერვაცია) შემთხვევაში ის მიმზიდველი გახდება ტურისტული თვალსაზრისითაც. ამ მთიდან კოლხეთის დიდი ნაწილი ჩანს. სამუშაოები გრძელდება.

ვფიქრობთ, ამ მოკლე ექსკურსიითაც ჩანს თუ რაოდენ მნიშვნელოვანი ინფორმაციის შემცველია ხობის მუნიციპალიტეტის მინისქვეშა სივრცეები („ხობთუდოში“), რა როლი ითამაშა და მომავალშიც ითამაშებს ის, არამარტო კოლხეთის წარსულის შეცნობისათვის, არამედ სრულიად საქართველოს არქეოლოგიისა და ისტორიის უფრო სრულყოფილად გააზრებისათვის.

აქვე დავძენთ, რომ ზემოთ ხსენებული კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლები მხოლოდ მცირე ნაწილია იმ მრავალრიცხოვანი არქეოლოგიური ობიექტებისა, რომლებიც სხვადასხვა დროს სხვადასხვა გარემოებებშია დაფიქსირებული და მათ ჯერ-ჯერობით არქეოლოგების ბარი და წერაქვი არ შეხებიათ. სრულიად შესაძლებელია ზოგიერთი ობიექტი გაცილებით მნიშვნელოვანიც კი აღმოჩნდეს. მათ შესახებ დღეისათვის არსებული ინფორმაცია იძებნება 2017 წელს გამოცემულ გოგიტა ჩიტაიას მონოგრაფიაში „ხობის სიძველენი“ (ჩიტაია 2017:128-167).

აკეთილმოგზოვი გათხრები ხობის სამონასტრო კომპლექსის ტიპიტირობიანე 2008-2016 წლებში

ხობის ცნობილი მონასტერი სოფელ ნოჯიხევის დასავლეთით განკიდულ გორაკზე, ზღვის დონიდან 60 მეტრის სიმაღლეზე, 07394884 – 4691201 გეოგრაფიულ კოორდინატებზე მდებარეობს და მდ. ხობისწყლის ხეობას გადაჰყურებს. მონასტრის არქიტექტურული კომპლექსი ტაძრის, სამრეკლოს, სასახლის, გალავნისა და სხვა, ან უკვე განადგურებულ ნაგებობათა ნაშთებისაგან შედგება (რუკა 2; ტაბ. 55).

საქართველოს რელიგიურ და კულტურულ საეკლესიო შორის ხობის მონასტერს რომ მრავალ მიზეზთა გამო გამორჩეული ადგილი უჭირავს, ცნობილია. ამის შესახებ საუკუნეებში დამკვიდრებული საზოგადოებრივი აზრი, თვითმხილველთა მონათხრობი, დიდძალი სამეცნიერო თუ პოპულარული ლიტერატურა (მღვდელ-მონაზონი კალისტრატე 1894, თაყაიშვილი 1913-14:131-163, ბროსე 2011: 45-54, ბერიძე 1973:72-88, რჩეულიშვილი 1994:253-266, ხუსკივაძე 2005:261-305, ბერაძე 1970:40-47, ვირსალაძე 2007:266-287, კალანდია 2000:149-184, ჭითანავა 2010:269-292, ჯოჯუა 2012:331-396, ბუბულაშვილი 2007:131-149, სიჭინავა, ჩიტაია 2000, ქართველიშვილი 2015:181-202, ჩიტაია 2017:6-88)... არქიტექტურული თავისებურებანი, რელიგიური სტატუსი და იქ დატული უნიკალური სინამდევები მეტყველებდა და მეტყველებს. მიუხედავად ამისა, ის არქეოლოგიურად შესწავლის საგანი უკანასკნელ ხანებამდე არასოდეს გამხდარა.

კომპლექსის დომინანტი ბაზილიკური, დარბაზული ტიპის ტაძარია (ტაბ. 53). შეუიარაღებელი თვალითაც კარგად ჩანს, რომ დღევანდელი სახით წარმოდგენილ ტაძარს მინიმუმ ხუთჯერ მაინც შეუცვლია არქიტექტურული იერსახე (ტაბ. 54). ნათლად ფიქსირდება გაფართოებისა და მიშენებების კვალი. სულ ბოლოს, სამხრეთის გალერეა და ვამეყ დადიანის ეკედერი მიუშენებიათ, რომელშიც ჩატანებულია მის მიერვე ჯიქეთიდან ჩამოტანილი „სვეტნი და ფიქალნი მარმარილოსანი“ (ტაბ. 44) და სავარაუდოდ, როდესაც, რომელიც უცნობი ტაძრის მდიდრულად მოწყობილი შირიმის ქვისაგან დამზადებული კარნიზები და ბლოკები.

ეს უკანასკნელი მინაშენი, როგორც ითქვა, ვამეყ დადიანის ზეობის ხანას (1384-1396 წწ.) უკავშირდება და სხვადასხვა მასალისა და სამშენებლო კულტურის უხეშ ნაზავს წარმოადგენს. აქ აშკარად შეინიშნება მშენებლის გაუნაფავი ხელი და დამკვეთის თავისებური აზირობაც კი. ამავე დროს, ეს მინაშენი ტაძრის პროპორციულობასაც არღვევს სამხრეთიდან გაფართოების მეშვეობით. მიუხედავად ამისა, ტაძრის გარეგნული იერსახის ხიბლი სწორედ ამ მინაშენშია, რადგან აქ ერთობლიობაშია წარმოდგენილი საკუთრივ ხობის ტაძრის, ჯიქეთიდან მოტანილი, სრულიად უცხო და ჯერ კიდევ უცნობი, მაგრამ ქართული საეკლესიო ხუროთმოძღვრებისათვის დამახასიათებელი სამშენებლო კომპონენტები. სწორედ ამ სამი კომპონენტის ერთობლიობა განაპირობებს კიდევ ტაძრის განუმეორებელ იერსახეს.

საყოველთაოდ ცნობილია და ორიგინალური არ ვიქნებით თუ ვიტყვით, რომ ხობის მონასტერი უფრო იმ სინამდევებით იყო განთქმული, რომელსაც ის საუკუნეების განმავლობაში ინახავდა – ღვთისმშობლის კვართი, დავით აღმაშენებლის საწინამძღვრო ჯვარი, თამარ მეფის გულსაკიდი ჯვარი და სხვ. ამავე დროს, ის დასავლეთ საქართველოს საკათალიკოსო რეზიდენციას და რელიგიურ და საგანმანათლებლო ცენტრსაც წარმოადგენდა.

იბადება კითხვა – რამ განაპირობა ტაძარში ესოდენ მნიშვნელოვანი და მრავალრიცხოვანი სინამდდელების თავმოყრა? რომელი გარემოებების გამო იქცა ის საკათალიკოსო რეზიდენციად?

როგორც ვხედავთ, დღევანდელი სახით წარმოდგენილი ხობის ტაძარი არც ნეკრესის და ჯვრის ეკლესიებივით ძველია, არც ალავერდივით მონუმენტური, არც ნიკორწმინდასავით დახვეწილი და არც საქართველოს ერთიანობის სიმბოლოს წარმოადგენს, როგორც ბაგრატი ან სვეტიცხოველი და მიუხედავად ამისა, რატომ მაინცა და მაინც აქ? საიდან ასეთი პოპულარობა? კითხვები, ვფიქრობთ ლოგიკურია და ახსნას საჭიროებს. მიუხედავად ამისა, ის არქეოლოგიურად შესწავლის საგანი უკანასკნელ ხანებამდე არასოდეს გამხდარა, არადა სწორედ არქეოლოგიაა ის მეცნიერება, რომლის დახმარებითაც შესაძლებელია ზემოთ დასმულ კითხვების მნიშვნელოვან ნაწილს პასუხი გავცეს.

არქეოლოგიური გათხრები ხობის სამონასტრო კომპლექსის ტერიტორიაზე სხვადასხვა ვადით და სხვადასხვა დროს რამდენიმე წელი მიმდინარეობდა. იგი დაიწყო 2008 წელს და გრძელდებოდა 2009-2016 წლებში. ამ ხნის განმავლობაში გამოვლინდა დღემდე უცნობი ეკლესიის, ნამოსახლარების, აკლამების და სხვადასხვა შენობა-ნაგებობების ფრაგმენტები. მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანი არტეფაქტები საშუალებას იძლევა ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით დავალაგოთ შესწავლილი ობიექტები. ამ თვალსაზრისით გამოიყო: 1. ადრეკინის ხანა – უძველესი ნამოსახლარები, 2. სავარაუდოდ, ელინისტური, 3. ადრექრისტიანული, 4. შუასაუკუნეების ეპოქა, 5. მეცხრამეტე საუკუნე და 6. დღევანდლობა. რადგან ეს სამონასტრო კომპლექსი კვლავ აქტიურად აგრძელებს სასულიერო საქმიანობას. არქეოლოგიური გათხრების გაგრძელების შემთხვევაში შეიძლება გარკვეული ცვლილებები მოხდეს და უფრო დაზუსტდეს და გაიზარდოს ქრონოლოგიური სივრცე. წინასწარ ვიტყვი, რომ აქ წარმოებულმა მრავალწლიანმა არქეოლოგიურმა კვლევებმა ბევრი საინტერესო აღმოჩენებით გაამდიდრა ხობის და უფრო ვრცლად კოლხეთის ისტორია, თუმცა კიდევ ბევრი დარჩა შესასწავლი, რაზეც ქვემოთ იქნება საუბარი. აქვე დავამატებთ, რომ ხობის სამონასტრო კომპლექსი არქეოლოგიური თვალსაზრისით ამოუწურავი ძეგლია.

გათხრებში სხვადასხვა დროს და სხვადასხვა ვადით მონაწილეობას იღებდნენ არქეოლოგები, ხელოვნებათმცოდნეები, არქიტექტორები, გეოფიზიკოსები და სხვა: არქეოლოგები – რევაზ პაპუაშვილი, ნანა პაპუაშვილი, როლანდ ისაკაძე, შალვა ბუაძე, ლაშა ჯიქია, თენგიზ ესებუა, გოგიტა ჩიტაია; ხელოვნებათმცოდნეები – იუზა ხუსკივაძე, ირინე ელიზბარაშვილი, თემო ჯოჯუა, ბაადურ კუპრეიშვილი, ქეთევან აბაშიძე; არქიტექტორები – ლადო ოთარაშვილი, თამარ ნემსაძე, რუსუდან გურამიშვილი, ვახტანგ ქანდარია; გეოფიზიკოსების ჯგუფი ჯემალ ქირიას ხელმძღვანელობით; ფოტო-ხელოვანი ირაკლი შონია. სხვადასხვა დროს მოინახულეს და სასარგებლო რჩევები მოგვცეს: პროფესორებმა ვახტანგ ჯაფარიძემ, იულონ გაგოშიძემ, ლეილა ფანცხავამ, ბესო მაისურაძემ, გურამ კვირკველიამ...

ექვთიმე თაყაიშვილი ხობის მონასტერში. 1913 წელი

უპეილესი ნამოსახლარები

ყველაფერი 2008 წლის 28 აგვისტოს მარაშინობის – მარიამობის დღეს დაიწყო, როდესაც ხობის მონასტრის ეზოში მისასვლელი გზის გაფართოება-კეთილმოწყობის სამუშაოები მიმდინარეობდა, ბუღდოზერებისა და ექსკავატორების მიერ ტერიტორიის მოსწორებისას გამოჩნდა უძველესი შენობათა ნაშთები. სწორედ ამ გარემოებამ მისცა ბიძგი მოცემულ ტერიტორიაზე საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების დაწყებას, რომელიც ორ ეტაპად ჩატარდა: პირველი 2009 წლის ივლისში, მეორე 2010 წლის ივლის-აგვისტოში. სამუშაოების მიზანი იმთავითვე ამ ნაგებობათა გავრცელების არეალის დადგენა, მათი ქრონოლოგიის, ხასიათისა და სტრატოგრაფიის განსაზღვრა იყო. რადგან ვიზუალურად სამი შენობის ნაშთი შეინიშნებოდა, ამიტომ მათი შესწავლის მიზნით რამდენიმე თხრილი დაიდო (ტაბ. 1) (რუკა №2).

პირველი თხრილი მდებარეობდა გზაჯვარედინზე, იქ სადაც მთავარი გზის ერთ-ერთი განშტოება მიემართება სამონაზვნო სენაკებისკენ, მეორე პირველისგან ჩრდილოეთით 15-20 მ. დაშორებით, ამჟამად რეკონსტრუირებული საკათალიკოსო რეზიდენციის წინ იყო, მესამე თხრილი მონასტრის ეზოს კარიბჭიდან 30 მ. დაშორებით, შესასვლელი გზის მარცხენა ნაპირზე, სანიაღვრე არხის კიდეზე დაფიქსირდა, მესამე თხრილიდან სამხრეთ-დასავლეთით დაიდო კიდევ ერთი, მეოთხე თხრილი, თუმცა აქ კულტურული ფენა არ დადასტურდა (რუკა №2).

პირველი თხრილი. როგორც აღვნიშნეთ პირველი თხრილი დაიდო იქ, სადაც მთავარი გზის ერთ-ერთი განშტოება მიემართება სამონაზვნო სენაკებისკენ. ჭრილში კარგად იკითხებოდა ბათქაშების მძლავრი ფენა (ტაბ.2.1.). ფენის მნიშვნელოვანი ნაწილი საგზაო სამუშაოების დროს ბუღდოზერის მიერ იყო ჩამოჭრილი და განადგურებული. არქეოლოგიური სამუშაოები ითვალისწინებდა აღნიშნული ბათქაშაიანი ფენის შესწავლას: გადარჩენილი ნაწილის შეძლებისდაგვარად გამოვლენას, განმენდას, ფიქსაციას, მოპოვებული არტეფაქტების კამერალურ დამუშავებას, იდენტიფიკაციასა და მომავალში მათ სამეცნიერო მიმიქცევაში შეტანას.

არქეოლოგიური გათხრების დაწყებამდე არსებული მონაკვეთი აიგეგმა. თავდაპირველად თხრილის ზომა იყო 5 მ. X 5 მ.-ზე, ფართობი 25 კვ.მ. (2009 წ.). მომდევნო წელს იგი გაფართოვდა და საჭადრაკო დაფის პრინციპით დაიყო 2-2 მეტრიან კვადრატებათ. განისაზღვრა ნულოვანი წერტილი, ლათინური ასოებით აღინიშნა W - O ლერძი, ხოლო არაბული ციფრებით N - S ლერძის კვადრატები, საერთო ფართობი 145 კვ. მ.

კულტურული ფენა კორდოვანი ფენის ალებისთანავე გამოჩნდა. თხრილის აღმოსავლეთ მონაკვეთში ის 0,1-0,5 მ. სიღრმეში თიხნარ ფენაში მოქცეულ რიყის ქვებისაგან შედგენილ ყრილს და კირხსნარიანი კედლის მცირე ფრაგმენტს წარმოადგენდა (ტაბ. 8ი). აქვე აღმოჩნდა თიხის ჭურჭლის რამდენიმე უსახური ფრაგმენტი და ფაიფურის თეფშის ნატეხები. კულტურული ფენა გრუნტზე იყო გამართული (ტაბ. 8ა). სხვა ნაგებობებისთვის დამახასიათებელი დეტალი არ დაფიქსირებულა. თუმცა, ქვაყრილი, კედლის ფრაგმენტი და ფაიფურის ჭურჭლის ნატეხები აქ, XIX საუკუნეში არსებულ რალაც ნაგებობაზე უნდა მიანიშნებდეს.

თხრილის დასავლეთ მონაკვეთში საკმაოდ მძლავრი ბათქაშაიანი მოედანი აღმოჩნდა,

რომელსაც ზემოთ აღნიშნული ქვაყრილი ნაწილობრივ ფარავდა (ტაბ. 71,2). ის კორდოვანი ფენიდან 0,3-0,4 მ. სიღრმეში იყო მოქცეული და წარმოადგენდა აგურისებრ მასად ქცეულ კედლის შელესილობის ფრაგმენტებს (ტაბ. 21,2; 31,2), რომელიც ძლიერი ცეცხლის ზემოქმედების გამო წიდად იყო ქცეული, ნაწილი კი გამკვრივებულ თიხის უფორმო გუნდებს წარმოადგენდა (ტაბ. 63,4), მათ შორის ნაცრიანი ფენა ნახშირების ჩანართებით და ქვების გროვამი მიმოხრეული ჭურჭლის ფრაგმენტები დაფიქსირდა (ტაბ. 42). აშკარა იყო, რომ აქ, ბორცვის დასავლეთ ფერდზე სპეციალურად მომზადებულ ბაქანზე, თიხით შელესილი ჯარგვალური ტიპის ხის ნაგებობა იდგა, სავარაუდოდ ორმაგი კედლით, რომელიც თიხით შეესებული და შელესილი ყოფილა. ჯარგვალის ანაბეჭდები შელესილობის ფრაგმენტებზე ალაგ-ალაგ აშკარად იკითხებოდა. სავარაუდოდ შესასვლელი ნაგებობას აღმოსავლეთიდან ჰქონდა, რადგან აქ ლიობი გამოიკვეთა. თიხატყეპნილი იატაკი გრუნტზე გამართულ რიყის ქვაფენილზე იდო (ტაბ. 82) და ოდნავ აღმოსავლეთისკენ იყო დახრილი, რაც სავარაუდოდ გრუნტის არამდგრადობით იყო გამოწვეული.

ბათქაშისანი კედლის შემორჩენილი ფრაგმენტების და იატაკის მიხედვით ნაგებობა წრიული ფორმისა ყოფილა, დიამეტრი დაახლოებით 8 მ., შემორჩენილი კედლის სიმაღლე ზოგან 1 მ. აღწევდა. შენობის ნაწილი დღეს არსებული ფილებით მოგებული გზიდან 0,2 მ-ით ქვემოთ ჩადის (ტაბ. 41) და ის ინტენსიურად შედის გზის საფარის ქვეშ, დასავლეთის მიმართულებით (ტაბ. 82). ამიტომ შენობის სრულყოფილი გამოვლენა ამ ეტაპზე შეუძლებელი იყო. ბათქაშებს შორის ჩატრილი იყო თნამედროვე ორმო, რომელიც ქვებით იყო ამოვსებული და დაზიანებული ჰქონდა კულტურული ფენა (ტაბ. 71).

არტეფაქტები (ტაბ. 61,2; 91-8). ნაგებობის ფარგლებში დაფიქსირდა მცირერიცხოვანი, თუმცა დათარიღების თვალსაზრით მნიშვნელოვანი არტეფაქტები. მათ შორის თიხის სხვადასხვა ხასიათის ჭურჭელი: ქვევრები, დერგები, ქოთნები, სხვადასხვა ფორმის ყურები და სხვა. ისინი წარმოდგენილია ძლიერ ფრაგმენტულად და უმეტესობას ცეცხლის ზემოქმედების კვალი ამჩნევია. ზოგიერთი მათგანი დეფორმირებულია და წიდადაა ქცეული. ცალკეული აღმოჩენებიდან აღსანიშნავია დერგის ფრაგმენტები, რომელიც გრაფიკულად აღდგა. მას აქვს გაშლილი ნახნაგოვანი პირი, როლზეც გარედან წრიული ფორმის ქდეები შემოუყვება, ყელს რელიეფურ ნიბოებს შორის მოქცეული ორი ბრტყელი რომბისებური ორნამენტით შემკული სარტყელი ამკობს, კორპუსი სფერულია, რომელზეც ვერტიკალურად მიმართული ირიბი ნაკანრი ხაზებისაგან შედგენილი სვეტები დაუყვება, ძირი ბრტყელია. ზომები: პირის დმ. 15 სმ., ძირის დმ. 12 სმ., სიმაღლე 35 სმ., კედლის სისქე 0,8 სმ. (ტაბ. 91). თიხის კვირისტატი, კონუსური ფორმის, ზედაპირი ირიბადაა დაშაშრული. ზომები: დმ. 5 სმ., სიმაღლე 4,5 სმ. (ტაბ. 92). აღსანიშნავია აგრეთვე ორნამენტირებული ნახნაგიანი პირის გვირგვინები, სადა და ორნამენტირებული ზოომორფული ყურები და სხვა (ტაბ. 92-8).

ფორმისა და დეკორის მიხედვით ნაგებობის ფარგლებში აღმოჩენილი არტეფაქტები ანალოგიებს პოულობენ კოლხეთის სხვადასხვა რეგიონში შესწავლილ გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის (ძვ. წ. VIII-VII საუკუნეები) ძეგლებიდან მომდინარე თიხის ნაწარმთან. შესაბამისად, ამავე ხანით უნდა განისაზღვროს აღნიშნული ნაგებობის თარიღიც.

მეორე თხრილი (ტაბ. 1). სამუშაოები განხორციელდა მეორე ობიექტზეც. აქაც ბათქაშით შელესილი შენობის ნაშთი გამოვლინდა, რომელიც გზის გაყვანის დროს ბუღდოზერის მიერ ნაწილობრივ იყო დაზიანებული. იგი პირველი შენობისგან ჩრდილო-დასავლეთით 15 მეტრის დაშორებით დაფიქსირდა (ტაბ. 1). 2009 წელს გამოვლენილი ბათქაშაინი მოედნის მიხედვით (ტაბ. 13) დაიგეგმა 2010 წელს ჩასატარებელი არქეოლოგიური სამუშაოები, კერძოდ ტერიტორია დაიყო 2-2 მეტრიან კვადრატებათ და პირველი თხრილის მსგავსად დაინიშნა (ტაბ. 14). სამუშაოების მიმდინარეობისას აღმოჩნდა, რომ შენობაში ჩაჭრილი იყო მეოცე საუკუნის თუჯის წყალსადენი მილი, რომელიც პირდაპირ ბათქაშებზე გადადიოდა (ტაბ. 11.2). ამავე დროს, ნაგებობის ჩრდილოეთ მონაკვეთში საკმაოდ მოზრდილი ჭადრის რამდენიმე ხე იდგა და მხოლოდ მათი მოჭრის შემდეგ გახდებოდა შესაძლებელი ობიექტის სრული შესწავლა. ხეების მოჭრა კი ამ ეტაპზე შეუძლებელი იყო (ტაბ. 11). ამდენად, აქ გამოვლენილი ნაგებობის მხოლოდ ნაწილი გაითხარა.

ნაგებობის ფარგლებში არსებული დააგურებული ბათქაშების (ტაბ. 12) მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ ის პირველზე უფრო მცირე ზომის და მსუბუქი კონსტრუქციისა უნდა ყოფილიყო (ტაბ. 11.2; 14). ამ ეტაპზე შემორჩენილი ბათქაშაინი კედლების სიმაღლე 0,5 მ-ს არ აღემატებოდა (ტაბ. 10). ნაგებობა სავარაუდოდ აქაც წრიული ფორმისა უნდა ყოფილიყო და შესასვლელიც დასავლეთიდან უნდა ჰქონოდა (ტაბ. 14). იატაკი ბუნებრივ კონგლომერატებზე იყო გამართული და ჰორიზონტალურად განფენილი (ტაბ. 13.2; 14.2). ბათქაშებს შორის რამდენიმე მნიშვნელოვანი არტეფაქტი დაფიქსირდა, მათ შორის თიხის კვირისტაყი (ტაბ. 12.3) და სალესი (ტაბ. 12.4) იყო.

ამრიგად, მეორე თხრილში გამოვლენილი ნაგებობაც თიხით შელესილი ჯარგვალური ან წნული ფაცხის ტიპისა იყო. მთელი რიგი ნიშნების მიხედვით (თიხით შელესილი ხის კედლები, ნაგებობის ფორმა და ხასიათი, ორივე ხანძრისგანაა განადგურებული, არტეფაქტების იდენტიფიკაცია) აშკარად ჩანს, რომ ორივე შენობა ერთდროულად ფუნქციონირებდა და ორივე ერთდროულად დაინვა. ხანძრის მიზეზის დადგენა შეუძლებელია, თუმცა ვარაუდის დონეზე, ეს შეიძლება მტრის ხელით მომხდარიყო, ან შეიძლება სულაც ბუნებრივი სტიქიის შედეგი იყოს.

არტეფაქტები (ტაბ. 12.3; 15.1-10). ნივთიერი მასალა სხვადასხვა ხასიათის თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტებითა და ქვის ნაწარმითაა წარმოდგენილი. მათ შორის აღსანიშნავია თიხის ბრტყელი ფორმის კვირისტაყი, ლარებითა და ჭდეებით შემკული, დმ. 5 სმ., სისქე 1 სმ. (ტაბ. 12; 15), თიხის საქშენი მილის ფრაგმენტი, დმ. 3 სმ. (ტაბ. 15), ჯამის პირგვერდის ფრაგმენტი, პირმოყრილი, ბრტყელი პირის გვირგვინის ზედა მხარე სავარცხლისებური იარაღით დატანილი ირიბი ჭდეებითაა შემკული, დმ. 10 სმ. (ტაბ. 15), ხუფის (ტაბ. 15), ქოთნების, ქვევრების ფრაგმენტები და სხვა (ტაბ. 15.7). კერამიკა ცეცხლის ზემოქმედებისაგან განათლებული, ზოგიერთი ნიდადაა ქცეული. აღსანიშნავია აგრეთვე შესანიშნავად დამუშავებული მუქი შავი ფერის ფიქალისაგან დამზადებული სალესი, ბრტყელი ცულის ფორმისა, სიგრძე 9,5 სმ., სიგანე 2 სმ., სისქე 1 სმ. (ტაბ. 12; 15), საფუკვეი ქვის ფრაგმენტები და სხვა.

მესამე თხრილი (ტაბ. 1; 16). მესამე თხრილი (2 მ. X 1 მ.) მონასტრის ეზოს კარიბჭიდან 30 მ. დაშორებით, შესასვლელი გზის მარცხენა ნაპირზე სანიალვრე არხის

კიდევ დაფიქსირდა. საგარეოდ აქ მესამე ნაგებობა უნდა მდგარიყო, თუმცა იგი მთლიანად განადგურებული აღმოჩნდა და ბათქაშების მხოლოდ მცირე ფრაგმენტებია იყო შემორჩენილი კლდოვან, მაგრამ რბილ დედაქანში ჩაჭრილ ღარში. აქვე აღმოჩნდა თიხის ჭურჭლის ნატყეების საკმაოდ მოზრდილი ჯგუფი.

არტეფაქტები (ტაბ. 162-13; 171-18) წარმოდგენილი იყო თიხის ჭურჭლის ნიმუშებით. მათ შორის სხვადასხვა ზომისა და ფორმის დერგისა და ქოთნის პირის გვირგვინები (ტაბ. 162-4; 171-5), კედლები (ტაბ. 165-6; 176-12), ძირები (ტაბ. 171-3) და სპეციფიკური ფორმის შვერილებიანი (ე.წ. ზომორფული) ყურები (ტაბ. 167-13; 171-18). აღნიშნული კერამიკა ანალოგიური და აშკარად სინქრონულია პირველ და მეორე ნაგებობებში მოპოვებული მასალებს.

მეთხე თხრილი (ტაბ. 1). როგორც აღვნიშნეთ მეთხე თხრილი მესამე თხრილიდან სამხრეთ-დასავლეთით დაიდო, თუმცა იგი სტერილური აღმოჩნდა.

კიდევ ერთი ობიექტი დაფიქსირდა ტაძრისაკენ მისასვლელი ცენტრალური გზის ჩრდილოეთით ჩამონაშალ ფერდში, საკათალიკოსო რეზიდენციის სამხრეთით, მესამე ობიექტიდან თხუთმეტიოდ მეტრის დაშორებით. აქ კარგად შეინიშნებოდა კულტურული ფენა. კომპაქტურად განლაგებული ანალოგიური ბათქაშების მიხედვით ის ზემოთ აღწერილთა მსგავსი შენობის კუთვნილი უნდა იყოს. ამდენად, მომავალში გათხრების გაგრძელებას შეიძლება საინტერესო შედეგები მოჰყვეს. ზოგადად, ამ თხრილებში მოპოვებული ნივთიერი მასალა მსგავსებას ამჟღავნებს კოლხური კულტურის ისეთი ძეგლებიდან მომდინარე არტეფაქტებთან, რომელთა თარიღები მკვლევართა მიერ ძვ.წ. X-VIII ს.ს. ან ზოგადად პირველი ათასწლეულის პირველი ნახევრითაა განსაზღვრული (პაპუაშვილი და სხვ. 2017:62-63 ; ჯიბლაძე 1996:78-83; ჯიბლაძე 2007:82-86; ჯიბლაძე 2016: 166-180).

აშკარად ჩანს, რომ აღნიშნულ ტერიტორიაზე ძვ.წ. პირველი ათასწლეულის პირველ ნახევარში საკმაოდ დიდი დასახლება უნდა არსებულიყო. მინიმუმ ოთხი შენობის ნაშთი სახეუა. გამოირიცხული არაა, რომ მონასტრის მიმდებარე ტერიტორიაზე ამ პერიოდის კიდევ რამდენიმე შენობა დადასტურდეს. ამაზე მეტყველებს ზედაპირულად შენიშნული (ახლადრესტავრირებული საეპისკოპოსო სასახლისაკენ მიმავალ გზაზე) ბათქაშებისა და თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტების ხასიათი და რაოდენობა.

ამ გადასახედიდან, ხობის სამონასტრო კომპლექსის მიმდებარე ტერიტორიაზე გამოვლენილი ნამოსახლარების მიხედვით უძველესი კოლხური დასახლება წარმოგვიდგენია, როგორც ფერდობზე შეფენილი, ერთმანეთისაგან 20-40 მეტრით დაშორებული, ძელურ-ბათქაშისანი – ჯარგვალური ტიპის სახლების ერთობლიობა (ტაბ. 191).

დამატებით აქვე ვიტყვი, რომ გზის მშენებლობისა და არქეოლოგიური გათხრების დროს გამოვლენილი ნახანძრავი ბათქაშებით ხობის მონასტრის ილუმენია ანა მუსელიანის ინიციატივითა და უშუალო მონაწილეობით იქვე მშენიერი დეკორაციული ყორე აშენდა (ტაბ. 51-3; 192). მისი ნახვა ამჟამადაც შესაძლებელია და მომავალში მეცნიერებისა და ტექნიკის განვითარების შესაბამისად შესაძლებელი იქნება მათზე სხვადასხვაგვარი ქიმიურ-ტექნოლოგიური ანალიზების ჩატარება დამატებითი ინფორმაციების მიღების მიზნით.

თამამად შეიძლება ითქვას, რომ დღეს არსებული ხობის სატაძრო კომპლექსის გამართვამდე ათასზე მეტი წლით ადრე, აქ უკვე არსებობდა დასახლება და ის ისეთსავე

მყარ ფესვებზე იყო აღმოცენებული, როგორზედაც ბაგრატიის, გელათის, სვეტიცხოვლის, სამთავისის, ალავერდისა და იყალთოს ცნობილი ეკლესია-მონასტრები.

ამავე დროს, დედათა სენაკებისაკენ მიმავალ გზაზე ჩამონაშალ გრუნტში გამოვლენილი კოლხური ამფორისა თუ დერგის ძირქუსლის უძრავ მდგომარეობაში დადასტურება (ტაბ. 18) გვიბიძგებს იმ ვარაუდისაკენ, რომ აქ შესაძლებელია უფრო გვიანდელი, ელინისტური ეპოქის დასახლებაც იყოს. თუმცე ეს მომავალი კვლევისა და შესწავლის საგანია.

კონფერენცია ხობის მონასტერში, არქეოლოგი რევაზ პაპუაშვილი, ფოთისა და ხობის მიტროპოლიტი გრიგოლი, დეკანოზი ილია ლომაია

ხობის სამონასტრო კომპლექსის ტაძარში არქეოლოგიური კვლევა-ძიების დაწყება უპირველეს ყოვლისა ტაძრის იატაკის შეცვლასთან დაკავშირებულმა სამუშაოებმა განაპირობა. იატაკის შეცვლის აუცილებლობა კი დარბაზის ცენტრალურ ნაწილში მისმა დეფორმაციამ – დაწვეამ გამოიწვია. საჭირო გახდა გასული საუკუნის დასაწყისში გამართული იატაკის მთლიანად აყრა და ახლის დაგება. ამავე დროს იატაკის სიღრმეში, ახალი კანკელის აგების პროცესში აღმოჩნდა მოჩუქურთმებული და ფრესკული საღებავით ნაწილობრივ დაფარული ძველი კანკელის ბაზა (ტაბ. 38), რაც მიანიშნებდა მასზე, რომ ტაძრის იატაკქვეშა სივრცეში სხვა არქეოლოგიური ობიექტების დადასტურებაც იყო მოსალოდნელი. კირქვის საკმაოდ მასიური ბლოკებისაგან შედგენილი იატაკის აყრის პარალელურად დაიწყო ტაძრის შიდა პერიმეტრის არქეოლოგიური შესწავლა.

ცნობილია და იქ არსებული მემორიალური ფილებიც ნათლად მიუთითებენ, რომ ტაძრის დარბაზში სხვადასხვა დროის მრავალი განსასვენებელი ყოფილა გამართული.

არქეოლოგიური სამუშაოებით დადასტურდა, რომ იატაკის დეფორმაცია გამოიწვია დარბაზის ცენტრში არსებულმა სამსონ შერვაშიძის აკლამის ჩანგრევამ. ინფორმაციას ამ აკლამაში განსვენებულის შესახებ მის თავზე აღმართული მარმარილოს მაღალმხატვრულად დამუშავებული სტელა (ტაბ. 231) მიუთითებდა. საიდანაც ვიგებთ, რომ აკლამაში განისვენებს 1835 წ. დაბადებული არტილერიის პოლკოვნიკი წმ. გიორგის ჯვრის კავალერი, 1880 წელს ჭრილობით გარდაცვლილი თავადი სამსონ შერვაშიძე. სტელა დროებით ტაძრის დასავლეთ გალერეაშია გადატანილი.

საინტერესო და ამავე დროს საკმაოდ რთული კონსტრუქციისა აღმოჩნდა განსვენებულის აკლამა. იგი შესაბამისი სამხედრო მუნდირით მოუთავსებიათ ხის კუბოში. მასში მრავლად ჩაუყოლებიათ ნიწვოვანი ხის (ნაძვის) ტოტები და დაფნის ფოთლები. დიდი რაოდენობით ჩაუყრიათ კირი. კირით სავსე მინის ოთხი ქილა, ორი მხრების და ორივე მუხლების არეში, ცალკე იყო ჩატანებული. კუბო მთლიანად ცინკით იყო შეჭდილი (ტაბ. 221-ა; 232-12) რომელსაც გარედან ისევ ხის ფიცრები ფარავდა. მასზე ძვირფასი ქსოვილი ყოფილა გადაფარებული (მისი ნაშთიც მრავლად დადასტურდა). კუბოს გარშემო მისავე ფორმის აგურით ნაგები აკლამა იყო ამოშენებული, რომელიც თავის მხრივ ქვითა და დულაბით იყო დაფარული (ტაბ. 201,2). სწორედ დულაბისა და აგურის წყობის ჩაშლამ გამოიწვია იატაკის დეფორმაცია, რაც გახდა კიდევ სარემონტო და შესაბამისად არქეოლოგიური სამუშაოების დაწყების მიზეზი.

გარდა ამისა, ტაძრის შიდა სივრცეში კიდევ ორი ინდივიდუალური სამარხი გაითხარა. ერთი – მეორე და მესამე სვეტს შორის, ტაძრის სამხრეთ ნაწილში, მეორე კი უშუალოდ ამბიონის წინ (ტაბ. 21). ორივე სამარხში მეცხრამეტე საუკუნის დასასრულს, თუ მეოცე საუკუნის დასაწყისში გარდაცვლილი და მდიდრულად დაკრძალული პიროვნებები განისვენებდნენ, რაზედაც რკინის ლურსმნები, ხის კუბოს შემკულობანი, მათი ნატიფად ორნამენტირებული ლითონის სახელურები და ძვირფასი ქსოვილის შემორჩენილი ფრაგმენტები მიუთითებდა (ტაბ. 224-ა). პირველ სამარხში მხოლოდ ფეხის ძვლის ორი მცირე ფრაგმენტი იყო, მეორეში კი ძვლები მხოლოდ მენჯს ქვემოთ იყო შემორჩენილი. სამაგიეროდ, ორივე მიცვალებულის თავის არეში დადასტურდა თმა. მიზეზი, თუ რამ გამოიწვია ძვლების გაქრობა და თმის შემონახვა ჯერ-ჯერობით უცნობია. ორივე მიცვალებული უინვენტარო იყო. კუბოსა და ქსოვილის ნაშთები, ისევე როგორც სამსონ

შერვაშიძის აკლდამის შემთხვევაში, უკან ჩავაბრუნეთ და სამარხები შევავსეთ. კიდევ ერთი სამარხი დასავლეთის კართან გამოვლინდა, მაგრამ ის არ გავთხარეთ. იქ არსებული ქსოვილის ფრაგმენტი სხენებულ სამარხებთან თანადროულობაზე მეტყველებდა. ამრიგად ტაძრის შიდა სივრცეში დიმიტრი ჟვანიასა და სამსონ შერვაშიძის განსასვენებელთა გარდა კიდევ სამი უცნობი საერო პირის სამარხი დადასტურდა. როგორც აღვნიშნეთ ტაძრის შიდა პერიმეტრის სამარხებთანაა გადაცესებული, თუმც მათი გათხრის აუცილებლობა არ იყო და არც შევხებივართ.

პირველი აკლდამა (ტაბ. 53). უფრო დიდი და აშკარად უფრო ძველი აკლდამა ტაძრის შიგნით, სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში, იატაკის ზედაპირიდან 20-25 სმ. სიღრმეზე დაფიქსირდა (ტაბ. 261). იატაკის ფილების აყრის და მის ქვეშ არსებული ფხვიერი მასის გადანმენდის შემდეგ გამოიკვეთა დულაბით ნაგები მართკუთხა სათავსო. მის დასავლეთ ნაწილში შეიმჩნეოდა ლიობი (სავარაუდოდ კარი), რომელიც მოშავო ფერის მიწით იყო ამოვსებული (ტაბ. 262). აღმოსავლეთ მხარეს ნაწილობრივ ფარავდა 1916 წ. გარდაცვლილი „გუბერნსკი სეკრეტარის“ დიმიტრი ჟვანიას საფლავის ფილა. ადგილი შესამჩნევი იყო, რომ აკლდამის აღმოსავლეთი ნაწილი დაზიანებული იყო გვიანდელი სამარხებისთვის ჩაჭრილი ორმოებით (ტაბ. 272; 302), მათ შორის იყო დიმიტრი ჟვანიას საფლავიც. ტაძრის შიდა სივრცის გეგმის მიხედვით აკლდამა ექცევა დასავლეთ კედელს, შიდა სამხრეთ-დასავლეთ სვეტსა და სამხრეთ კედელს შორის არსებულ მონაკვეთში. მნიშვნელოვანია ის გარემოებაც, რომ ზუსტად აკლდამის თავზე, ტაძრის სამხრეთ კედელზე გამოსახული იყო ფრესკა შერგილ და ნათელი დადიანებისა, აგრეთვე მათი მცირეწლოვანი შვილების ცოტნესი და თამარის (ტაბ. 24, 25). ამჟამად ფრესკა ინახება საქართველოს ხელოვნების მუზეუმში (ვირსალაძე 2007:266-267).

აკლდამაში 0,5 მ. სიღრმეზე გამოჩნდა ადამიანის ძვლის ცალკეული ფრაგმენტები (ტაბ. 262). დაღრმავების პარალელურად ძვლების რაოდენობაც მატულობდა (ტაბ. 271), მაგრამ ეს არ იყო ძვლები ანატომიურ შესახსრებაში. აშკარად ჩანდა რომ ეს იმ ადამიანთა ძვლები იყო, რომელთა ბუნებრივი მდგომარეობა დაირღვა მას შემდეგ, რაც იმავე ადგილზე სხვა უფრო ახალი სამარხები გამართეს. ძვლებთან არავითარი არტეფაქტი არ ჩანდა გარდა ხის ჭურჭლის (კუბოს) რამოდენიმე ფრაგმენტისა და ქსოვილის ნაშთისა, რომელიც აკლდამის სამხრეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში დაფიქსირდა. 1,2 მ. სიღრმეზე აკლდამის ჩრდილოეთი კედლის გასწვრივ ხის კუბოში ჩასვენებული მიცვალებულის მთლიანი ჩონჩხი დადასტურდა. ხის ნაშთი მხოლოდ ფერითა და ფაქტურით გამოირჩეოდა. აღსანიშნავია ისიც, რომ მიცვალებული ვერტიკალურად კი არ ჩაუსვენებიათ სამარხში, არამედ, უკვე სიღრმეში ორმო რამდენადმე გაუფართოვებიათ ჩრდილოეთით, რადგანაც აკლდამის თალი ნაწილობრივ ფარავდა მიცვალებულს. იგი უინვენტარო იყო (ტაბ. 262). სავარაუდოდ, სწორედ ამ მიცვალებულის დაკრძალვისას დაირღვა უფრო ადრეულ მიცვალებულთა ძვლების ანატომიური წყობა.

შემორჩენილი თავის ქალებისა და ძვლის სხვადასხვა ფრაგმენტების მიხედვით აკლდამის პერიმეტრის ზედა ღონეზე მოშაო ფერის ფხვიერ ფენაში სხვადასხვა დროის რვა ინდივიდი უნდა ყოფილიყო დაკრძალული (ტაბ. 301).

უფრო ქვემოთ აკლდამა თანდათან ფართოვდებოდა. აქ დაფიქსირდა ნაშალი დულაბისა და კირქვის ფენა, რომელიც აკლდამის წრიული თალის ჩაქცევის შედეგად იყო წარმოქმნილი და კარგად მიჯნავდა ჩაქცევის შემდგომი პერიოდის მიცვალებულების სამარხებს უფრო ადრეულისაგან (ტაბ. 271).

დაღრმავებასთან ერთად იკვეთებოდა აკლდამაში ჩასასვლელად მოწყობილი კიბის საფეხურები (ტაბ. 31ა). სულ სხვადასხვა ზომის 7 საფეხური დაფიქსირდა. ბოლო საფეხურად სპილენძის ნახევარსფერული ფორმის ზოდი იყო გამოყენებული. საფეხურები დასავლეთ კედელში არსებული ლიობიდან (რომლის თავზეც ამჟამად გაუქმებული კარია) ჩადიოდა სიღრმეში. საფეხურებად უხეშად გათლილი კირქვის კვადრები იყო გამოყენებული (ტაბ. 281.ა). კირხსნარით შეკრულ 30-40 სმ. სიფართის თლილი ქვებით ამოშენებულ აკლდამას ჭერი თაღოვანი ჰქონია, რომელიც, როგორც აღვნიშნეთ, დროთა განმავლობაში ჩაიქცა (ტაბ. 30ი, 31.ა).

ხსენებული კიბის საფეხურები ჩადის აკლდამაში საგანგებოდ მოწყობილ ორ სარეცელს შორის (ტაბ. 281.ა, 31.ა) ერთი აკლდამის ჩრდილოეთის, მეორე სამხრეთის კედელზეა მიშენებული და რიყისა და კირქვებით მოწყობილ, დულაბით მოლესილ-მოპრიალებულ და შუაში ოდნავ ჩაღრმავებულ პლატფორმას წარმოადგენენ (ტაბ. 29.ა). მათი ზომებია: ჩრდილოეთის სარეცლის – $2,3 \times 0,8$ მ., სამხრეთისა – $2,2 \times 0,75$ მ. მათ შორის მანძილი 0,5 მ-ია. სარეცელებსა და აკლდამის აღმოსავლეთ კედელს შორის მანძილი 0,7 მ-ია. აკლდამის შიდა სივრცის ზომებია $2,25$ მ. $\times$ $3,0$ მ., ფართობი დაახლოებით 6 მ².

გათხრების პროცესში ორივე სარეცელზე თითო მიცვალებულის ჩონჩხი დაფიქსირდა (ტაბ. 31.ა). მათი ანატომიური მთლიანობა შენარჩუნებული იყო, თუმც მნიშვნელოვნად დაზიანებული აკლდამის თაღის ჩაქცევის გამო. ორივე მიცვალებული თავით დასავლეთით – ქრისტიანულად იყო დაკრძალული.

სხვა მიცვალებულთა ძვლები არეული იყო, როგორც აკლდამის აღმოსავლეთ ისე ცენტრალურ ნაწილში. სარეცელებს შორის კარგად გამოიკვეთა გრუნტში (ბუნებრივ კონგლომერატი) საგანგებოდ ამოჭრილი ორმო, ზომით $0,5$ მ $\times$ $0,8$ მ.

საფიქრებელია, რომ სარეცელებზე დაკრძალული მიცვალებულები ამ აკლდამის ფუნქციონირების ბოლო ეტაპზე დაასაფლავეს. უფრო ძველების ნაშთები კი აღმოსავლეთ ნაწილში და სარეცელებს შუა გადაადგილეს. ამით აიხსნება მათი ბუნებრივი მდგომარეობის დარღვევა. აქაც – აკლდამის ქვედა დონეზე, თავისქალების მიხედვით, რვა ინდივიდის ძელოვანი ნაშთი დაფიქსირდა (ტაბ. 30ი).

თითოეული მიცვალებულის სათანადოდ შეფუთული ძვლები ამჟამად ადგილზეა დატოვებული. მომავალში შესაძლებელი იქნება მათზე კრანოლოგიური, გენეტიკური და თანამედროვე, ინოვაციური მეთოდოლოგიების ჩართვით სხვადასხვა მიმართულების კვლევების ჩატარება და ისეთი დამატებითი ინფორმაციის მოპოვება, როგორიცაა განსვენებულთა ასაკი, სქესი, პათოლოგიები, გარდაცვალების მიზეზები, გარდაცვალების ზუსტი დრო, გარეგნობა და სხვა.

სარეცელებსა და აღმოსავლეთ კედელს შორის, ასევე სარეცელებს შორის არსებულ სივრცეში დაფიქსირდა არცთუ მრავალრიცხოვანი, თუმცა მრავალმხრივ საყურადღებო არტეფაქტი. აქვე, განსაკუთრებული ყურადღება უნდა გამახვილდეს აკლდამისა და ტაძრის სამხრეთი კედლების ურთიერთმიმართებაზე. აკლდამის სამხრეთი კედელი, ნაწილობრივ მაინც, 15-20 სმ-ით შედის ტაძრის ძირითადი (საყრდენი) კედლის ქვეშ (ტაბ. 30ი). ეს გარემოება გვაიძულებს ვიფიქროთ, რომ აკლდამა ან ტაძრის აგებამდე არსებობდა, ან ორივე ერთდროულად აშენდა. ძნელი დასაშვებია, რომ ტაძრის აგების შემდეგ გაეკეთებინათ აკლდამა, რომელიც ნაწილობრივ გამოუთხრიდა ძირს საყრდენ კედელს და დანგრევის საშიშროების წინაშე დააყენებდა მას.

არტეფაქტები. აკლდამაში აღმოჩენილი სხვადასხვა ხასიათის და დანიშნულების ნივთები იატაკის დონეზე უსისტემოდ იყო მიმოფანტული (ტაბ. 31ი). მათ შორის თიხის

დოქი აკლდამის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში იდო იატაკზე. იგი მთელია საშუალო ზომის, აკლია პირის გვირგვინის ნაწილი. აქვს ერთი, კოპებით შემკული ყური, მაღალი, ცილინდრული ყელი, სფერული ტალღისებური ორნამენტით შემკული კორპუსი და ბრტყელი ძირი; მოჭიქული თეფშის პირგვერდის ფრაგმენტი, ჭიქური მწვანე და თეთრი ფერის კომბინაციაა (ტაბ. 32_{1,2}); რკინისაა: ორი სხვადასხვა ზომის ისრისპირი, ყუნწიანი, ძლიერ დაჟანგული (ტაბ. 32₄; 34_{1,2}), დანის წვერი (ტაბ. 34₈), ანკესი (ტაბ. 34₉), ხუთი სხვადასხვა ზომის ლურსმანი (ტაბ. 34₃₋₇), ჯაჭვის საკიდი (ტაბ. 35₂), გრებილი ღეროები (ტაბ. 35_{14,15}), გაურკვეველი დანიშნულების ნივთი (ტაბ. 35₁); 7,5 კგ-იანი სპილენძის ზოდი, რომელიც ჩასასვლელი კიბის ქვედა საფეხურად იყო გამოყენებული (ტაბ. 32₅); გაურკვეველი დანიშნულების სპილენძის მავთულები და ფირფიტები (ტაბ. 35₁₋₁₃); ბრინჯაოს შტანდარტი ორთავიანი ფრინველის (ორბის?) გამოსახულებით, მასიური (ტაბ. 37₁); გრაფინი, მომწვანო დაბინდული მინის, დამსხვრეული, მაღალი ცილინდრული ყელით, კვერცხისებური კორპუსით, შეზნექილი ქუსლიანი ძირით (ტაბ. 33_{1,2}); ორი ბრინჯაოს სხვადასხვა ფორმის ნივთი (ტაბ. 36_{3,4}); ყუნწიანი საკიდი გიშრის მრგვალი ფორმის მძივით (ტაბ. 36₅); ტანსაცმლის მოსართავად განკუთვნილი ოქროსა და ვერცხლის ძაფები, მათ შორის რომბისებური ფორმის ბრტყელი ხეიბიკაა (ტაბ. 36_{1,2}); სპილენძისა და ვერცხლის ოთხი მონეტა (ტაბ. 32₃; 37₂₋₆). ნუმიზმატიკოს მაია პატარიძის მიხედვით ესენია:

1 – კირმანეული, იოანე II ტიპი. სავარაუდოდ XIV ს. მეორე ნახევარი ან შუა ხანები (ვერცხლი).

2 – ტრაპიზონული ასპრი, ვერცხლი. მანუელ III (1390-1417 წწ.).

3 – გაურკვეველი მცირე ნომინალი. დათარიღება არ ხერხდება. ფაქტურულად და წონითაც ასეთი ტიპი XV ს. გვხვდება (ვერცხლი).

4 – ევროპული მონეტა. გამოყენებულია შეტონად. დათარიღება არ ხერხდება (სპილენძი).

5 – კიდევ ერთი ცუდად დაცული სპილენძის მონეტა საკურთხეველის სივრცეშია ნაპოვნი.

განსასვენებლის კონსტრუქცია, მდებარეობა და იქ მოპოვებული არტეფაქტები, განსაკუთრებით კი ძვირფასი სამოსისათვის განკუთვნილი ოქროსა და ვერცხლის ძაფები აშკარად მიანიშნებს, რომ აქ მაღალი საზოგადოებრივი სტატუსის მატარებელი პირები უნდა ყოფილიყვნენ დაკრძალულნი. ჯერ-ჯერობით არ გვაქვს პასუხი კითხვაზე, თუ რამდენად ხანგრძლივი დროის მონაკვეთში ფუნქციონირებდა ის, როდის დაკრძალეს პირველი მიცვალებული და როდის უკანასკნელი. სავარაუდოა, რომ აღნიშნული არტეფაქტების ნაწილი უკანასკნელი მიცვალებულების კუთვნილი ყოფილიყო. დასაშვებია მათი აკლდამაში თალის ჩაქცევის შემდეგ მოხვედრაც. არც ის უნდა დაგვავიწყდეს, რომ აკლდამის თავზე – კედელზე შერგილ, ნათელ, ცოტნე და თამარ დადიანების ფრესკული გამოსახულება იყო. უნდა გავიხსენოთ ისიც, რომ ლევან მეორე დადიანი 1640-1657 წლებში ხოფის ტაძრისათვის შედგენილ სიგელში ამბობს: „...მოკითხულ ექენით და ძეგლთა ჩუენთა მამა-პაპათა საფლავი ყოფილიყო...“ (ქართული სამართლის ძეგლები 1965: 208-211) ყოველივე ამის გათვალისწინებით სრულიად დასაშვებად მიგვაჩნია განსვენებულთა შორის შერგილ და ცოტნე დადიანების, აგრეთვე მათი შთამომავლების ნეშტიც მოვიაზროთ.

მეორე აკლდამა (ტაბ. 53). ტაძრის ჩრდილოეთი ნავის დასავლეთ მონაკვეთში გამოიკვეთა რიყის ქვისაგან შედგენილი ყრილი (ტაბ. 53), რომელიც ტაძრის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში არსებულ ადრე გამოვლენილ პირველ აკლდამას ემიჯნებოდა. ეს

აკლდამა 2000 წლის 23 დეკემბერს იატაკის სარემონტო სამუშაოების დროს გამოვლინდა. მას დასავლეთით ბრტყელი კირქვის ოთხკუთხა სარქველი ჰქონდა. კედლები მომცრო ზომის ნათალი კირქვის კვადრებით ამოყვანილი, ხოლო აღმოსავლეთის კედელი ოდნავ მომრგვალებული იყო. მის მოპირდაპირედ, სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე ანალოგიური ხასიათის აკლდამისაგან განსხვავებით, აქ არც კამარისებრი თალი და არც ჩასასვლელი კიბე არ დადასტურდა. მასში ცხრა თავისქალა და უსისტემოთ მიმოფანტული ძვლები აღმოჩნდა. ძვლებთან ერთად იყო: ბრინჯაოს შანდალი, ოქროქსოვილის ნაშთები, ლურჯი საღებავით მოხატული თეფშის ნატყეხები, თეთრი მინისაგან დამზადებული ბოთლის ყელი, რკინის დეზი და ლითონის სამკერდეები. აშკარად ჩანდა, რომ ერთ-ერთი მიცვალებული მაინც მეცხრამეტე საუკუნეში მოღვაწე მაღალჩინოსანი სამხედრო პირი უნდა ყოფილიყო. ამის შესახებ ჯერ კიდევ 1894 წელს მღვდელმონაზონი კალისტრატე ჩიჩუა წერდა, რომ „ხოპში შიგნით ეკლესიაში იყო არქეოლოგიური აკლდამა: „რიყის ქვით მოწყობილი, რომელიც ამ 7-8 წლის უკან ცნობისაგან დაუკარგავთ, ე.ი. ჩასასვლელი გაუღესათ, შეუკრავთ და აღარ ეტყობა აქ თუ ოდესმე საძვალე იყო“ (მღვდელ მონაზონი კალისტრატე 1894:41). მისსავე ცნობით, გალერიაში დაკრძალული იყო რუსი გენერალი რიკპოფი, რომელიც სამეგრელოში, ყულევში 1804 წელს შემოსული რუსული ჯარის სარდალი ყოფილა (უფრო ვრცლად იხ. ჩიტაია: 2017:11-12). როგორც შენიშნულია ეს აკლდამა რიკპოფისათვის არ უნდა ყოფილიყო აგებული. ვფიქრობთ ის გაცილებით ძველია. შესაძლოა უკვე აღწერილი – სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე აკლდამის თანადროული, ან მისი ფუნქციის ამონურვის მერე აშენებულაც იყოს. დასაშვებია ისიც, რომ ისინი ერთდროულად ფუნქციონირებდნენ და მათში დადიანთა სხვადასხვა შტოს წარმომადგენლები იკრძალებოდნენ.

დარბაზის (შუა ნაგის) ცენტრალურ ნაწილში, იატაკის ქვეშ, სამხრეთ სვეტებს შორის, დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ დულაბით ნაშენი უძველესი კედლების ნაშთი შეინიშნებოდა (ტაბ 40). მეორე და მესამე სვეტს შორის ის ძალზე ფრაგმენტულად გამოიკვეთა, რადგან გვიანდელი საფლავებით იყო დაზიანებული. სამხრეთის მეორე სვეტთან კედლების ნაშთი სამხრეთ მიმართულებითაც შეინიშნებოდა და უპირისპირდებოდა კედელთან გამოვლინებულ ანალოგიურ დეტალს. ჩნდება დოკუმენტი ვარაუდისათვის, რომ აქ სამხრეთ-დასავლეთ ეკვდერის კედელი ვივარაუდოთ. მსგავსი ვითარება ჩანს ჩრდილოეთის მეორე სვეტსა და კედელს შორისაც, თუმც ჩრდილოეთ ნაწილში სურათი უფრო ფრაგმენტული და ბუნდოვანი იყო. პირველადი შთაბეჭდილებით, ტაძრის ცენტრალურ ნაწილში დღეს არსებული სვეტები, ნაგების მიშენებამდე, ერთიანი კედელი უნდა ყოფილიყო. ნაგების მიშენების შემდეგ კედლებით ყოფილა გამოყოფილი ჩრდილოეთი და სამხრეთი ეკვდერებიც, რომლებშიაც შესაბამისი აკლდამებია დადასტურებული. ეს აკლდამები ნაგების მიშენებამდე, ვფიქრობთ, ტაძრის გარეთ უნდა ვივარაუდოთ.

განსაკუთრებით რთული ვითარებაა საკურთხეველში. აქ აბსიდის ცენტრალურ და დასავლეთ ნაწილში წვრილი კირქვებისა და რიყის ქვისაგან შედგენილი დულაბის მკვერი ფენა საკურთხეველის იატაკის ფილების ალაგების შემდეგ გამოიკვეთა (ტაბ.40). ის საკურთხეველის ჩრდილოეთი ნაწილის გარკვეულ მონაკვეთში ანალოგიური ქვით ნაშენ კედელთანაა დაკავშირებული, რომელზედაც მიშენებულია გათლილი კირქვის კვადრებით ნაშენი აბსიდის კედელი. მისი დაფიქსირება ამ მონაკვეთში ბათქაშის ფენის ჩამოცვენის შემდეგ გახდა შესაძლებელი (ტაბ. 40). ასეთივე ვითარება შეინიშნებოდა ჩრდილოეთი კედლის აღმოსავლეთ მონაკვეთში (ტაბ. 41). უფრო მკრთალად მსგავსი დეტალი აბსიდის

სამხრეთ კედელთანაც შეინიშნებოდა. გაჩნდა მოსაზრება, რომ შესაძლოა აქ საქმე ძველ, თავდაპირველი აბსიდის ნაშთთანაც გვექონოდა. არ გამოვრიცხავთ, რომ დღევანდელი ტაძრის მშენებლობის დროს, ნაწილობრივ მაინც გამოეყენებინათ ძველი, უკვე ნანგრევებად ქცეული ტაძრის შემორჩენილი კედლები. ალბათ ამაზე უნდა მეტყველებდეს დულაბით შედგენილი იატაკის ნაშთი სამხრეთით, სადიაკვნოში და დარბაზის ცენტრალურ ნაწილში სვეტებს შორის. ეჭვებს აღძრავდა ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთით კედელში ჩატანებული მოჩუქურთმებული ქვების ფრაგმენტებიც, აშკარად მეორადი გამოყენებით (ტაბ. 471.3). იყო თუ არა ზემოთ აღნიშნული ფრაგმენტები დღევანდელი ტაძრის აგებამდე არსებული ნაგებობის ნაშთი, პირდაპირი პასუხი არ არსებობდა და იგი საკამათო თემად რჩებოდა. ამ ყველაფერს პასუხი მომდევნო 2012 წელს გაეცა, რაზედაც ვამახვილებთ კიდეც ყურადღებას.

(ტაბ. 55)

მომდევნო წლებში (2012, 2013, 2014, 2016 წ.წ.) ტაძრის გარე პერიმეტრზე, აგრეთვე გალავნის შიდა და გარე პერიმეტრზე ჩატარდა შედარებით ფართომასშტაბიანი არქეოლოგიური სამუშაოები. სიტუაციითა შესაბამისად გაივლო სხვადასხვა ზომისა და სხვადასხვა სიღრმის 11 საცდელი თხრილი. ისინი საერთო გეგმაზე აღინიშნებიან როგორც №1-№11 თხრილები. ამავე პერიოდში გალავნის შიდა ტერიტორიაზე განხორციელდა სადაზვერვო ხასიათის გეოფიზიკური სამუშაოებიც პროფესორ ჯემალ ქირიას ხელმძღვანელობით. აღსანიშნავია, რომ არქეოგეოგრაფიოლოკაციური კვლევების მონაცემების თანახმად ტაძრის ეზოში, განსაკუთრებით კი საეპისკოპოსოსა და ტაძარს შორის არსებულ მონაკვეთში (ზოგან 7 მ. სიღრმემდეც კი) მოსალოდნელია არაერთი სამარხისა და შენობა-ნაგებობების დადასტურება. გეოფიზიკოსთა კვლევები და არქეოლოგიური მონაცემები ნაწილობრივ უკვე დაემთხვა ერთმანეთს, თუმცა ცხადია, ამ მონაცემების სრული სპექტრის გადამოწმება მომავალი არქეოლოგიური გათხრებით გახდება შესაძლებელი. ამ კვლევის შედეგები დაწერილებითაა განხილული მიხეილ ნოდის სახელობის გეოფიზიკის ინსტიტუტის შრომების 70-ე ტომში – „ხობის ლეთისმშობლის მიძინების მონასტრის სამხრეთი ტერიტორიის დაფარული არქეოლოგიური ძეგლების გეოგრაფიოლოკაციური ძიების შედეგები“ (ოდილავეძე და სხვ. 2019:16-26).

უნდა აღინიშნოს, რომ ხობის სამონასტრო კომპლექსის ტერიტორიაზე, გალავნის შიგნით და გალავნის გარეთ არქეოლოგიური გათხრებით სხვადასხვა დროისა და ხასიათის რვა არქიტექტურული შენობა – ნაგებობაა შენიშნული (აქ არ შედის უკვე ხსენებული ნინარეანტიკური ხანის ოთხი ბათქშაიანი ნაგებობა).

პირველი ნაგებობა დღეს არსებული და მოქმედი ეკლესიის შენობაა, რომელიც გალავნის ცენტრში მდებარეობს (ტაბ. 55). ეკლესიის თავისებურებებისა და აქ ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების შესახებ ზემოთ იყო საუბარი.

მეორე ნაგებობა დღეს არსებული ეკლესიის ჩრდილოეთით (გეგმაზე თხრილი №1) დაფიქსირდა და ის უფრო ადრეული ეკლესიის შემორჩენილი კედელია.

მესამე ნაგებობა ეკლესიის დასავლეთით არსებული საეპისკოპოსო შენობაა.

მეოთხე, მეხუთე და მეექვსე ნაგებობები ეკლესიასა და საეპისკოპოსო შენობებს შორის არსებულ სივრცეშია მოქცეული (თხრილები №№5-6).

მეშვიდე ნაგებობა უძველესი ეკლესიის ჩრდილოეთით, ეკლესიასა და გალავანს შორისაა მოქცეული (თხრილი №9).

მერვე ნაგებობა გალავანზე გარედან მიდგმული ბერმონაზონთა საცხოვრებელი შენობაა (თხრილი №10).

მეორე ნაგებობა (ტაბ. 55), როგორც აღვნიშნეთ ეკლესიის ჩრდილოეთით, მისგან 1,5 მ-ის დაშორებით დაფიქსირდა. აქ ვიზუალურად შეინიშნებოდა გაურკვეველი კედლის ფრაგმენტები. საჭირო იყო კედლის ხასიათისა და დანიშნულების გარკვევა. ამ მიზნით 2012 წლის 11-20 დეკემბერს ჩატარდა მცირემასშტაბიანი არქეოლოგიური სადაზვერვო სამუშაოები, ხოლო 2013 წელს მთლიანად იქნა შესწავლილი ეს მონაკვეთი.

არქეოლოგიურმა გათხრებმა აქ კედლის არსებობა დაადასტურა, რომელიც

კორდოვანი ფენის აღებისთანავე კარგად გამოიკვეთა (ტაბ. 51). დადგინდა, რომ ეს კედელი პარალელურად გასდევს დღევანდელი ტაძრის ჩრდილოეთ კედელს და ოდნავ აღემატება არსებულს. ამავე დროს გაირკვა, რომ იგი თანამედროვე ეკლესიის ქვეშ მოქცეული უფრო ძველი ნაგებობის ფრაგმენტი იყო. კედელი საგრძნობლად დაზიანებული სხვადასხვა ხასიათის კომუნიკაციებით (ელექტროხაზები, წყალსარეტი არხი, ქვაფენილი) და XIX-XX საუკუნეში გამართული ორმოებით (სავარაუდოდ სამარხებით). როგორც აღვნიშნეთ, კედელი დღევანდელი ტაძრიდან 1,5 მეტრითაა დაცილებული (ტაბ. 48.1; 53). კედლის დასავლეთი ნაწილი 10-15 სმ. სცდება თანამედროვე ტაძრის წრფეს (ტაბ. 53) და უპირისპირდება ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში დაფიქსირებულ, სავარაუდოდ, ძველი ცოკოლის შემორჩენილ ნაშთს (ტაბ. 50), რაც ადრეც იყო შენიშნული და კითხვებსაც ბადებდა (რჩეულიშვილი 1994: 253). ანალოგიური სიტუაცია ჩანს აღმოსავლეთ ნაწილშიც. აქაც ის ოდნავ სცდება თანამედროვე ტაძრის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეს და მიემართება აბსიდისაკენ, რომლის ქვედა ქვების წყობა მსგავსია იმ ქვებისა და იმ წყობისა, რომელიც ახლად გამოვლენილ კედელში დასტურდება (ტაბ. 50.2). მანძილი ამ კედლის გარე პერიმეტრსა და აბსიდის ჩრდილოეთ ფუძეს შორის 6 მ-ია. ზუსტად ამდენი მანძილითაა დაშორებული აბსიდის სამხრეთი ფუძე თანამედრივე ტაძრის სამხრეთი კედლის გარე პერიმეტრს (ტაბ. 53). აღნიშნული გარემოებები გვაძლევს საფუძველს ვარაუდისათვის, რომ ეს კედელი უფრო ძველია, ვიდრე დღეს აღმართული ტაძრის ხილული ნაწილი, რომელიც სწორედ იმ ნატაძრალზეა აღმოცენებული, რომლის ნაშთიც ეს ესაა გამოვავლენით. ამკარა ისიც, რომ ძველი ტაძარი დღევანდელზე დიდი უნდა ყოფილიყო 80 კვ.მ-ით მაინც. ერთმანეთს ემთხვევა ძველი და ახალი ტაძრის აბსიდებიც, თუმცა სიდიდის გამო ძველი ტაძრის აბსიდა 16 სმ-ითაა გაზიდული აღმოსავლეთისკენ. ამავე დროს, განსხვავება ჩანს ფორმაშიც, კერძოდ, ძველი აბსიდა თანაბრადაა მომრგვალებული, ახალი კი კუთხოვანია (ტაბ. 50.2) განსხვავებაა ქვების სტრუქტურასა და დამუშავების ტექნიკაშიც, რაც ვიზუალურადაც თვალშისაცემია. ამრიგად, ეჭვს აღარ უნდა იწვევდეს აბსიდის ამ ორ წყობას შორის არსებული ქრონოლოგიური განსხვავების არსებობა. განსხვავებული სამშენებლო ხერხები შეინიშნება აბსიდის კედლის შიდა ნაწილშიც – საკურთხეველში (ტაბ. 39-42). ამ აღმოჩენების საფუძველზე გაჩნდა ვარაუდი გაცილებით ძველი და შედარებით მასშტაბური ტაძრის არსებობის შესახებ, რომელზეც შემდგომ დაუშვებიათ დღეს არსებული ეკლესია.

ხსენებული კედელი დულაბით (კირხსნარი) არის ნაშენი და წარმოადგენს თლილი, თეთრი ფერის საკმაოდ მოზრდილი ქვების წყობას, რომლის შუაში ე.წ. ხურდაა (რიყის ქვების სახით) ჩაყრილი (ტაბ. 48.1; 51). კედლის სიგრძეა 21 მ., სიგანე დაახლოებით 1-1,5 მ., შემორჩენილი სიმაღლე 0,42-0,5 მ. ამ მონაცემების გათვალისწინებით ძველი ტაძრის სავარაუდო ფართობია 420 მ². ახლისა კი 360 მ². საძირკველი რომელზედაც ეს კედელია დაგნებული ბუნებრივი კონგლომერატებით გაჯერებულ გრუნტშია ჩაჭრილი (ტაბ. 51.2).

ამ მონაკვეთში, საძირკვლის ქვეშ შორის მხოლოდ ერთი მოჭიქული ჭურჭლის, კალთაგაშლილი თევზის პირგვერდი აღმოჩნდა. მისი გამა ყავისფერი, კრემისფერი და მწვანე ფერის ჭიქურითაა კომბინირებული (ტაბ. 51.3) ამგვარი ფორმისა და შეფერილობის ჭურჭელი ბაგრატის ტაძრიდან და ციხისძირიდან მეცხრე-მეთერთმეტე საუკუნეების ფენებიდანაა ცნობილი. ამ პარალელის საფუძველზე შეიძლება ვივარაუდოთ რომ ხსენებული კედლის ასაკიც დროის ამ მონაკვეთს უნდა შეესატყვისებოდეს. სხვა, უფრო არსებითი არტიფაქტი აქ არ დაფიქსირებულა კერამიკის უსახური ფრაგმენტების გარდა.

მიუხედავად ამისა ამ ეტაპზე ჭირს იმის თქმა, თუ როდის დაიწყო და დამთავრდა ძველი ტაძრის მშენებლობა, რამდენ ხანს ფუნქციონირებდა, რამდენ ხანს იყო ის ნანგრევებად ქცეული, ან როდის აღიმართა მასზე ახალი ეკლესია. ისე, ვიზუალურადაც კარგად ჩანს, რომ ხობის ეს ცნობილი ტაძარი მრავალგზისაა გადაკეთებული, შეკეთებული და გაფართოებული. დიდი ალბათობით სავარაუდოა, რომ თავდაპირველად, ძველი – დიდი ეკლესიის ნანგრევებზე, მომცრო, ბაზილიკური ტიპის ტაძარი აღმართეს. შესაძლოა სწორედ ისეთი, როგორითაც ტაძრის ჩრდილოეთ კედელზე ამ ეკლესიის ქტიტორად მიჩნეული გიორგი პირველი დადიანია გამოსახული (ტაბ. 52), ან ისეთი, როგორიც ლევან რჩეულიშვილს აქვს გამოქვეყნებული თავის ნაშრომში ხობის ტაძრის შესახებ (ტაბ. 51ა) (რჩეულიშვილი 1994:264). ხოლო შემდგომში ის გააფართოვეს დასავლეთის მიმართულებით, ამაზე მეტყველებს ტაძრის ჩრდილოეთ და სამხრეთ კედლებზე, თითქმის შუა ნაწილში, საპირისპირო მხარეებზე, ვერტიკალურად მიმართული მკვეთრად შესამჩნევი განსხვავებული სამშენებლო ფენები თუ ნაკერები (ტაბ. 54ა). უფრო მოგვიანებით ვერტიკალურად და კიბისებურად განლაგებული ლილვაკებით შემკულ დასავლეთ ფასადზე განსხვავებული სტილისა და ორნამენტაციით შემკული პორტალი (კარიბჭე) მიაშენეს (4) (ტაბ. 54ა). შემდგომ ამისა კი, დასავლეთის და სამხრეთის დერეფნები (5) (ტაბ. 54ა). სულ ბოლოს კი სამხრეთ დერეფნის აღმოსავლეთ ნაწილში ვამეყ დადიანის ცნობილი ეკვდერია (6) (ტაბ. 54ა) ამოშენებული ჯიქეთიდან ჩამოტანილი „სვეტონით და ფიქალნით მარმარილოსანი“, მდიდრულად მოჩუქურთმებული ჩვენთვის უცნობი ეკლესიიდან მომდინარე ბლოკებით (ტაბ. 44ი) და ვამეყისავე სამშენებლო წარწერით, რომელიც ამჟამადაცაა ეკვდერში შესასვლელი კარების თავზე (ტაბ. 44ა).

შეიძლება ითქვას, რომ დღევანდელი გადმოსახედიდან, ხობის ტაძარში სხვადასხვა პარამეტრისა და დროის მინიმუმ ექვსი სამშენებლო ეტაპია შესამჩნევი (ტაბ. 54). მეორე და მეექვსე სამშენებლო ფენები შეუიარაღებელი თვალითაც ჩანს (ტაბ.45-46) და მათ შესახებ სპეციალურ ლიტერატურაშიც მრავალგზისაა აღნიშნული, მაგრამ დღემდე ცნობილი არ იყო, რომ იგი უფრო ადრეული პერიოდის ეკლესიაზე იყო დაშენებული.

თითოეული ეტაპის ზუსტი თარიღის დასადგენად აქ არქეოლოგიურის გარდა ისტორიული, არქიტექტურული და ხელოვნებათმცოდნეობითი ხასიათის კვლევების ჩატარებაცაა საჭირო. გასათვალისწინებელია დღემდე შემორჩენილი თქმულებაც, რომ თითქოს, ერთხელ, როდესაც ცოტნე დადიანი ხობისწყლის პირას ნადირობდა, იქ, სადაც დღეს ხობის ცნობილი ტაძარია, ტყეში მას დანგრეული ეკლესია უნახავს. მასვე ვინმე კიტასათვის (რომლის ოჯახშიც ღამე გაათია) დაუვალბია ამ ადგილზე ტყის გაკაფვა. შემდეგ კი, აქ ახალი ეკლესია აუგია. თუ უკანასკნელ ხანს ჩატარებულ არქეოლოგიური კვლევის შედეგებს გავითვალისწინებთ, შესაძლოა ამ თქმულებებშიც იყოს სიმართლის მარცვალი (სიჭინავა, ჩიტაია 2000: 4-5).

2013, 2014, 2015 წლებში ფართომასშტაბიანი არქეოლოგიური სამუშაოები ჩატარდა ეკლესიის დასავლეთით არსებულ წინაეზოში, რომელიც ორტერასიანია. ზედა ტერასის ფართობი დაახლოებით 300 კვ. მეტრამდეა, ზედაპირი უსწორმასწორო, არათანაბრადაა განფენილი. მეორე ტერასა მისგან 3,5 მ-ით ქვემოთაა, სადაც საეპისკოპოსო შენობაა აღმართული (ტაბ. 55; 56).

მესამე ნაგებობა საეპისკოპოსო ორსართულიანი სასახლეა, რომელიც მეჩვიდმეტე საუკუნეშია აგებული, საკმაოდ მოზრდილი და თავის დროზე ალბათ შთამბეჭდავად

გამოიყურებოდა. ჩვენამდე მან საკმაოდ დაზიანებული სახით მოაღწია (ტაბ. 111; 116; 117). სასახლის ქვედა სართული ორი სხვადასხვა ზომის სათავსოსაგან შედგება. ჩრდილოეთით არსებულ შედარებით მცირე ზომის სათავსოში ასევე ორსართულიანი ბუხარი თითქმის მთლიანადაა დაცული (ტაბ. 56), რომელიც გალავანზეა მიშენებული. წლების განმავლობაში შენობა მიტოვებული და მოუვლელი იყო, ხე-მცენარეებით და ნაგვით სავსე. სულ მალე მისგან ალბათ მხოლოდ ქვების გროვალა დარჩებოდა, რომ არა ეკლესიის მესვეურთა ძალისხმევა მის რესტავრაცია-აღდგენაზე. 2016 წელს აქ აღდგენითი სამუშაოები დაიწყო. გასუფთავდა კედლები, შიდა და გარე სივრცე. იატაკის მოსუფთავების დროს, სამხრეთის სათავსოში რამდენიმე სვეტი და დიდი ზომის ქვევრები აღმოჩნდა ნახევრად მიწაში ჩაფლული (ტაბ. 112.3). იატაკის უკეთ შესწავლის მიზნით რამდენიმე მცირე ზომის თხრილი დაიღო. ერთ-ერთ თხრილში, შენობის აღმოსავლეთით, უცნობი კედლის ფრაგმენტი დაფიქსირდა. კედელი მასიური, კირხსნარით მკვერვად შეკრული კირქვის ბლოკებით იყო ნაშენი. იგი აღმოსავლეთისაკენ – ეკლესიისაკენაა მიმართული და აშკარად შედიოდა ზედა ტერასის ქვეშ (ტაბ. 76).

ამ ახალმა აღმოჩენამ და გეოფიზიკურმა კვლევამ, რომელიც სწორედ ზედა ტერასაზე ჩატარდა, საფუძველი დაუდო ეკლესიასა და საეპისკოპოსო სასახლეს შორის მოქცეული მონაკვეთის არქეოლოგიურ შესწავლას.

აქვე აღვნიშნავთ, რომ საეპისკოპოსო სასახლის რესტავრაცია-აღდგენა წარმატებით დასრულდა და დღეს იგი უკვე საკმაოდ შთამბეჭდავად გამოიყურება (ტაბ. 112).

მეოთხე ნაგებობა (ტაბ. 80) ეკლესიასა და საეპისკოპოსო სასახლეს შორის მოქცეულ ზედა ტერასაზე, ჩრდილო-დასავლეთ მონაკვეთში აღმოჩნდა, გალავნის მიმდებარედ მესუთე თხრილში (ტაბ. 56). თავდაპირველად სამუშაოების დაწყების მიზეზი სავარაუდოდ აქ ქვევრების არსებობა იყო, თუმცა ეს ვარაუდი არ გამართლდა. სამაგიეროდ, მივაკვლიეთ აქამდე უცნობი შენობის ნანგრევებს, რომელიც თითქმის მიწის ზედაპირიდანვე იწყებოდა (ტაბ. 55, 56). სამუშაოები ორი სეზონი გაგრძელდა. შედეგად აქ ერთსათავსოიანი უცნობი ნაგებობა გამოვლინდა.

ნაგებობა მართკუთხედის ფორმისაა, დამხრებილია სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან ჩრდილო-დასავლეთისაკენ, როგორც აღვნიშნეთ ერთ სათავსოიანია. შემორჩენილია მხოლოდ საძირკველი. შენობა შემოისაზღვრა სამი მხრიდან, ჩრდილოეთით არსებული კედელი გალავნის გარეთ ან მის ქვეშ უნდა ყოფილიყო მოქცეული, თუმცა გალავნის გარეთ დადებულ თხრილში ის არ დადასტურდა, ხოლო მისი გამოვლენა გალავნის ქვეშ შეუძლებელი იყო მისი არამდგრადობის გამო (ტაბ. 57). საძირკვლის მასშტაბიდან გამომდინარე ნაგებობა ორსართულიანია უნდა ყოფილიყო. კედლები ალაგ-ალაგ თანამედროვე სამარხებითაა დაზიანებული. შენობის დასავლეთი კედელი გარედან საკმაოდ მოზრდილი ოთხკუთხედის ფორმის კონტრაფორსებითაა გამაგრებული, რომლებიც ფასადურობის გამო თლილი ოთხკუთხა, საკმაოდ მოზრდილი კირქვებითაა აშენებული (ტაბ. 57.2). ჩრდილოეთის კონტრაფორსი დაზიანებულია საეპისკოპოსო სასახლის მიერ. საძირკველი დულაბით შეკრული რიყის ქვისაა. ალაგ-ალაგ ჩართული თლილი თეთრი ფერის კირქვის ბლოკები მიუთითებს, რომ ისინი აქ უფრო ადრე არსებული ნაგებობიდან მომდინარეობს (რაც შემდგომი გათხრების დროს დადასტურდა კიდევ), იატაკი მიწის ზედაპირთან სიახლოვის გამო მთლიანად განადგურდა. ამიტომ არ ვიცით იატაკი ფილებისა იყო თუ ხის. სავარაუდოდ, ნაგებობის სამხრეთ-დასავლეთით, ნაწილობრივ საძირკვლის ქვეშ, ერთმანეთის მიყოლებით ჩანყობილი თიხის ფილები

გვაფიქრებინებს, რომ შესაძლოა იატაკი ფილებისა ყოფილიყო. რვა ცალი ფილა კირხსნარით იყო შეკრული და ორმწკრივად დალაგებული (ტაბ. 58ა).

შენობის შემორჩენილი ზომებია: სიგრძე 10,5 მ., სიგანე 7,8 მ., საძირკვლის სისქე 0,6-0,7 მ., სიმაღლე 0,4-0,5 მ., ფართობი დაახლოებით 80 მ² (ტაბ. 60ი; 67ი). ჩრდილოეთის კონტრაფორსის შემორჩენილი ზომებია 0,7 X 1,5 მ-ზე, მეორე – სამხრეთის კონტრაფორსი სრულადაა დაცული და მისი ზომები 1 X 2 მ-ზე.

შენობის სამხრეთ-დასავლეთ მონაკვეთში და მის გარეთ დაფიქსირდა კერამიკული ყრილი (ტაბ. 58ი.კ) და ნაცრიანი მოედანი, რომელიც აღმოსავლეთიდან შემოსაზღვრული იყო ნითლად დამწვარი მკერივი ფენით, ხოლო ჩრდილოეთით ასევე ნითლად დამწვარი მოლესილობის კვალი იკითხებოდა (ტაბ. 60ი). მოლესილობა თანამედროვე სამარხს ჰქონდა ჩაჭრილი. ყრილი საძირკვლის ქვეშ იყო მოქცეული. ამდენად აშკარაა, რომ ის მეოთხე ნაგებობაზე ძველია.

აქვე აღვნიშნავთ, რომ ყოველი ახალი ნაგებობა, დაშენებულია წინამორბედზე მას შემდეგ, რაც ის დაინგრა ან დაანგრეს. ახალი ნაგებობისთვის შეიქმნა შესაფერისი პლატფორმა: გადანმინდეს ზედაბირი ნანგრევებისგან, მოზვინეს მიწა (ამ შემთხვევაში თიხნარი) და ასე მოამზადეს მოედანი. წარმოიშვა ფენების ურთიერთმონაცვლეობა (ტაბ. 61ი.კ). ერთმანეთში აირია არამარტო ფენები, არამედ მათში არსებული არტეფაქტებიც.

ქრონოლოგია. თუ გავითვალისწინებთ მეოთხე ნაგებობის მდებარეობას, რომელიც უშუალოდ ებჯინება საკათალიკოსო სასახლის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კედელს, რომელსაც დაზიანებული აქვს მისი ჩრდილოეთის კონტრაფორსი, გამოდის, რომ მეოთხე ნაგებობა ეპისკოპოსის სასახლეზე უფრო ძველია. ეპისკოპოსის სასახლე კი მეჩვიდმეტე საუკუნისაა, ე.ი. აღნიშნული მეოთხე ნაგებობა მეჩვიდმეტე საუკუნემდე ყოფილა აგებული.

კერამიკული ყრილის ალების შემდეგ დაიწყო სამშენებლო ნაშალის მასიური ფენა, რომელმაც ნაგებობის მთელი შიდა სივრცე მოიცვა. ის წარმოადგენდა ქვალორლს, ლოდებს, კირქვებს, აგურებს, კრამიტებსა და სხვა გაურკვეველ ფრაგმენტებს. მათ შორის იყო თიხის და მინის ჭურჭლის ფრაგმენტები, ჭიქურიანი ჭურჭლის, თონის, საფეკავი ქვის, ფრესკის ფრაგმენტები, რკინის ბრტყელთაფა ლურსმნები, კრამიტის ფრაგმენტები და სხვა. მონაზვინ თიხნარ ფენაში აღმოჩნდა განსხვავებული ფაქტურის თხელკედლიანი, ფაქიზად დამზადებული თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტებიც.

არტეფაქტები. როგორც აღვნიშნეთ, ნაგებობის ფარგლებში მოპოვებული არტეფაქტების ერთმანეთში იყო არეული ნაშალ ქვალორლთან, კირხსნარიან კედლის ნანგრევებსა და მონაზვინ ფენებთან ერთად. ძირითადად დაფიქსირდა სამშენებლო მასალა: კრამიტები, მათ შორის წარწერიანიცაა – მეოცე საუკუნის დასაწყისის (ტაბ. 62ა.კ), ბრტყელი აგურები, ერთი ტიფიფიანია (ტაბ. 63ა.ი; 65ა.ი), სხვადასხვა ფორმის ჭრილებით შემკული ალათები (ტაბ. 63ი.გ; 65ი.გ). მსგავსი ალათები ჩართულია X საუკუნის კორცხელის ეკლესიის გუმბათში. აგრეთვე ცნობილია ქუთაისში, ბაგრატის ტაძრამდე არსებული ნაეკლესიარის VIII-IX საუკუნის ფენებიდან; სამეურნეო კერამიკა: ქვევრების, დერგების, ქოთნების ფრაგმენტები (ტაბ. 64ი.ს.7); კვირისტავი, ბრტყელი ფორმის (ტაბ. 63ი), პურის საცხობი თონის ფრაგმენტი (ტაბ. 64გ); საოჯახო ჭურჭელი: ქოთნების ჯამების, დოქების ფრაგმენტები, სხვადასხვა ფორმის, ზომის და შემკულობის (ტალღისებური, ირიბი, ჰორიზონტალური ღარები და ნაკანრი ზაზები, რელიეფური დანაძერნი) მწვანე, ყავისფერი

და მოყვითალო ჭიქურით დაფარული ჭურჭლის ფრაგმენტები (ტაბ. 63₁₅₋₂₂), რამდენიმე ნატეხი მეცხრამეტე საუკუნის ფაიფურის თეფშისაქ იყო (ტაბ. 63₁₃). მარმარილოს ფილის ნატეხზე ნაკანრი ხაზებია შემორჩენილი (ტაბ. 62₄), იგი სავარაუდოდ სამარხის კუთვნილი უნდა იყოს. აღმოჩნდა რკინის სხვადასხვა ზომის და ფორმის ნაჭედი და ბრტყელთავა ლურსმნები (ტაბ. 62₄), სხვადასხვა ზომის სპილენძის ღილები (ტაბ. 63₁₄) და სხვა.

როგორც ჩანს, მასალა ძალზე არეულია და აქ წარმოდგენილი არტეფაქტები ძალიან ვრცელ პერიოდს მოიცავს მათე საუკუნიდან მეცხრამეტე საუკუნემდე.

მეხუთე ნაგებობა (ტაბ. 66; 80). მეოთხე ნაგებობა დაშენებული იყო მეხუთე ნაგებობაზე. მათ შორის ალაგ-ალაგ გამყოფი ფენა შეინიშნებოდა, ზოგან კი ის უშუალოდ იყო მასზე დაშენებული. პირველად მეხუთე ნაგებობა სამხრეთ-დასავლეთ მონაკვეთში სტრატეგრაფიის მიზნით ჩაჭრილ თხრილში (ზომით 2 მ X 1 მ-ზე), 1 მეტრის სიღრმეში გამოჩნდა. ის საკმაოდ მასიური, კირხსნარით შელესილი 1,3 მ. სიგანის კედელი იყო, რომელიც მოზრდილი თლილი ქვებით იყო ნაშენი და უფრო ქვემოთ 1,7 მეტრის სიღრმემდე ჩადიოდა, დაზიანებული იყო ზედა ნაწილი (ტაბ. 59_{1,2}). კედელი სამი მხრიდან შემოისაზღვრა. უცნობი იყო აღმოსავლეთი მიმართულება და სიღრმე. თხრილში, საინტერესო სტრატეგრაფიული სურათი დაფიქსირდა, კერძოდ, ერთმანეთის მიმდევრობით რვა ფენა გამოიყო: კორდოვანი, ნაყარი, ქვების წყობა, დამწვარი ფენა, შავი ფენა, ყვითელი თიხნარი და ხრეშოვანი ფენა. კედელი სულ ქვედა ხრეშოვან ფენაში იყო ჩაჭრილი (ტაბ. 60₂). ჭრილის აღმოსავლეთ კედელზე ფენები ჰორიზონტალურად იყო განფენილი (ტაბ. 61₁), ხოლო ჩრდილოეთით არსებულ კედელზე ქვედა სამი ფენა ირიბად ეშვებოდა დასავლეთისაკენ. კედლის რაობის გარკვევის მიზნით თხრილის გაფართოვებისას აქ, 0,5-0,6 მეტრის სიღრმეზე უცნობი, რიგით მეხუთე ნაგებობა დაფიქსირდა (ტაბ. 60₁). როგორც აღვნიშნეთ, ის მეოთხე ნაგებობის ქვეშა მოქცეული და ეს უკანასკნელი ნაწილობრივ მასზეა დაშენებული (ტაბ. 80). მეხუთე ნაგებობის ზედა ნაწილი თანამედროვე სამარხების მიერაა ჩაჭრილი და საკმაოდ დაზიანებული (ტაბ. 81₁). ასეთი დაახლოებით 12 სამარხი დაფიქსირდა (ტაბ. 67₂). შენობის ქვედა ნაწილი დაუზიანებლად იყო შემორჩენილი. ის სამი მხრიდან შემოისაზღვრა. მხოლოდ დასავლეთით არსებული კედელი დარჩა გასარკვევი, რომელიც სავარაუდოდ საეპისკოპოსოს შენობის ქვეშ უნდა ყოფილიყო მოქცეული. კედლის ქვეშ მუშაობა შეუძლებელი იყო, ამიტომ გაკეთდა ორი პატარა ზომის თხრილი კედლის თავსა და ბოლოში, სადაც გამოიკვეთა მეხუთე ნაგებობის დასავლეთი კედლის კუთხეები. სავარაუდოდ, სწორედ ამ მხრიდან უნდა ყოფილიყო შენობის ფასადი და შესასვლელიც. მეტის გაკეთება ვერ მოხერხდა, რადგან მეხუთე ნაგებობის დასავლეთით არსებულ კედელზე მესამე ნაგებობის (ეპისკოპოსის სასახლე) აღმოსავლეთი კედელი იყო დაშენებული, რომლის აღდგენაზე შემოაბო არქეოლოგიური გათხრების პარალელურად მიმდინარეობდა და ეს მონაკვეთი ხარაჩოებით იყო დაფარული (ტაბ. 66; 81₂).

ამრიგად, მეხუთე ნაგებობაც შეძლებისდაგვარად მთლიანად შემოისაზღვრა. იგი დამხრობილია სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან ჩრდილო-დასავლეთისაკენ და ორი ერთმანეთისგან ზომით და შინაარსით, ყრუ კედლით გამიჯნული სათავსოსგან შედგება. სამხრეთით მართკუთხედის ფორმის ძირითადი სათავსოა, ჩრდილოეთით კი კვადრატული ფორმის დამხმარე სათავსო.

მეხუთე ნაგებობის სიგრძეა 18,0 მ., სიგანე 7,0 მ., კედლის სისქე 0,7-0,8 მ., საერთო ფართობი 126 მ², მაქსიმალური სიმაღლე 2,0 მ. (ტაბ. 80).

ნაგებობა საყარაუდოდ ორსართულიანი უნდა ყოფილიყო. ამაზე შენობის შიგნით არსებული ორი კიბე მოუთითებს, რომელთაგან ერთი ჩრდილოეთის სათავსოს მხრიდანაა, გამყოფ ყრუ კედელზე მიდგმული, რომელიც მხოლოდ ზედა სართულს უკავშირდება, სხვა შემთხვევაში მისი არსებობა გაურკვეველია. მეორე კიბე ასევე ყრუ კედლისაკენ დახრილი აღმოსავლეთის კედელზეა მიდგმული (ეს კიბე ზემოთ აღწერილ ჭრილში დაფიქსირებული უცნობი კედელი აღმოჩნდა). ნაგებობის აღმოსავლეთი კედელი ნახევრად გრუნტშია ჩაჭრილი. როგორც აღვნიშნეთ, შენობა ორი სათავსოსაგან შედგება.

სამხრეთი სათავსოს კედლები აშენებულია მოზრდილი და საშუალო ზომის რიყის ქვებით, ალაგ-ალაგ გათლილი და დამუშავებული სხვადასხვა ზომის კირქვები და თიხის ბრტყელი ფილებიცაა ჩართული, განსაკუთრებით კუთხეებში. კედლების ასაშენებლად კირხსნარია გამოყენებული, ასევე კირხსნარითაა შელესილი სათავსოს კედლები.

იატაკის მოლესილობა ნაწილობრივ იყო შემორჩენილი. იგი ნაგებობის შუაში და დასავლეთით პირდაპირ ნაშალ ფენაზე იყო გამართული და მთლიანად განადგურდა. აღმოსავლეთით, კედლებთან და მერხებთან ახლოს კი გრუნტზე იდო, ამიტომ უძრავად შემოინახა. ის წარმოადგენს საკმაოდ სქელ, მასიურ, მკვრივ ნალესობას, სისქე 8 სმ. (ტაბ. 70ი; 73ი).

მინაშენები. სათავსოს კუთხეებში ოთხი მინაშენი დაფიქსირდა. მინაშენები კედლების გასამაგრებლად და ჭერზე დანყობილი ხის კოჭებისთვის იყო განკუთვნილი. ოთხი მინაშენიდან ორი სამხრეთი კედლის კუთხეებშია მოქცეული, ზომები: 0,5-0,8 მ. და 0,6-0,8 მ., მესამე აღმოსავლეთი კედლის შუაში, ზომები: 0,7-0,9 მ., მეოთხე მინაშენი ჩრდილოეთი კედლის დასავლეთ კუთხეშია მოქცეული, ზომა 0,6 მ. ამ მინაშენის მხოლოდ ნაწილია შემორჩენილი (ტაბ. 70ი.).

მერხები. სამი მერხიდან ერთი სამხრეთის კედელზეა მიშენებული და მხოლოდ მცირე ნაწილია შემორჩენილი, სიგანე 0,5 მ., სიგრძე დაახლოებით 4 მ. მეორე ჩრდილოეთის კედელზეა მიდგმული და ისიც ნაწილობრივაა შემორჩენილი, ზომები: 0,6-4,0 მ. ორივე მერხი ნაგებობის თავსა და ბოლოში ერთმანეთის საპირისპირო კუთხეებშია განთავსებული და კედლის დიდ ნაწილს მოიცავენ. მესამე მერხი აღმოსავლეთ კედელსა და ჩრდილოეთიდან კიბეზეა მიშენებული, ზომები: 0,7-6,0 მ. მერხები რიყის ქვითაა აშენებული და კირხსნარით შელესილი. ყველა მერხი იატაკიდან 0,3-0,4 მ. სიმაღლეზეა (ტაბ. 70ი.). ნაგებობის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში, მინაშენთან მიბმული იყო პატარა ოვალური ფორმის „ავზი“, ზომები: 0,7-1,3 მ. იგი გრუნტისებური მკვრივი ბორდიურითაა შემოსაზღვრული და ნაშალით ამოვსებული, რომელშიც კერამიკის ფრაგმენტები და ფრინველის ძვლები იყო არეული. გაურკვეველია მისი დანიშნულება. თავის დროზე შეიძლება ისიც მერხი ყოფილიყო.

კიბეები. როგორც აღვნიშნეთ ნაგებობაში ორი კიბე დაფიქსირდა. ერთი სამხრეთ სათავსოში ჩრდილო-აღმოსავლეთით, კედელზე იყო მიდგმული. კედელსა და კიბეს შორის მცირე ნაპრალი იყო დარჩენილი. კიბე მთლიანად კირხსნარით იყო შელესილი. საფეხურები სათავსოებს შორის არსებულ ყრუ კედლისკენ იყო დახრილი და მათ შორის პატარა ოთხკუთხა ბაქანი იყო მოქცეული, ზომებით: 0,8-0,5 მ., სისქე 0,1 მ. კიბის თავზე ბაქანი ნაწილობრივ იყო დაზიანებული, მისი ზომებია 1,0-1,0 მ., საფეხურები ხანგრძლივი ხმარებისგან საგრძნობლად იყო გაცვეთილი. კიბის სიგრძეა 2,25 მ., შემორჩენილი სიმაღლე 1,5 მ. და იგი, ბაქნიანად ექვსი საფეხურისაგან შედგება. საფეხურები იმდენად ვიწროა, რომ მათზე მხოლოდ გვერდულად შეიძლება სიარული, მათი სიგანე 0,15-0,2 მ. არ აღემატება, სიმაღლე კი 0,25 მ-ია (ტაბ. 67; 68ი). როგორც აღვნიშნეთ კიბეს ზურგიდან მიდგმული აქვს მერხი.

მეორე კიბე ჩრდილოეთ სათავსოშია და ისიც მასიური, მოთეთრო ფერის უხეშად დამუშავებული ქვების ნყოფას წარმოადგენს, უსწორმასწორო და არათანაბარი, ხმარებისგან საკმაოდ გაცვეთილი საფეხურებით. კიბე მიდგმულია სათავსოების გამყოფ ყრუ კედელზე და დახრილია ჩრდილოეთისაკენ. ოდნავ დეფორმირებულია თითქოს უკან გადაწოლილი. კიბის ქვეშ ოთხკუთხედის ფორმის გამჭოლი ლიობია, რომელშიც ჭურჭლის ფრაგმენტებთან, ცხოველისა და ფრინველის ძვლებიც იყო. ლიობის ზომებია: 0,3-0,3 მ., კიბის ზომები: შემორჩენილი სიმაღლე 1,9 მ., სიგრძე 2 მ., სიგანე 1,8 მ., დაახლოებით სხვადასხვა ზომის და ფორმის ექვსი საფეხური იკითხება (ტაბ. 68i; 71j).

განჯინა. სათავსოების გამყოფ ყრუ კედელში სამხრეთიდან მოზრდილი ზომის განჯინა დაფიქსირდა. იგი კიბის უკანა მხარეს აღმოჩნდა და მისგან 25 სმ-ს სისქის კედლით იყო გამოყოფილი. განჯინის მხოლოდ ქვედა ნახევარია შემორჩენილი. ზედა ნაწილი მონგრეულია. განჯინის აღმოსავლეთით, კედესთან, პატარა შვერილია შემორჩენილი. როგორც ჩანს იგი ჩარჩოში ყოფილა მოქცეული, შუაში, ასევე კედესთან რკინის პატარა საკეტი ჩაუხსნული. განჯინა კირხსნარით კარგადაა მოლესილი და იატაკიდან 1 მეტრის სიმაღლეზეა. მისი ზომებია: სიგრძე 1,2 მ., სიგანე 0,55 მ., სიღრმე 0,4 მ. (ტაბ. 68i).

ნიშები. სამხრეთის კედელში იატაკიდან 0,6-0,7 მ. დაშორებით სამი ნიში აღმოჩნდა (ტაბ. 69i-2). ყველაზე კარგად შუა ნიშია დაცული. ის ქვეაღორღით იყო საეცე და თიხის ბრტყელი ფილებით იყო მოპირკეთებული. მისი ზომებია: 0,3-0,3-0,3 მ., ფილების სისქე 3-4 სმ., (ტაბ. 69a). მასში თიხის ორიოდ ჭურჭლის და გაურკვეველი ძვლის ფრაგმენტები, ქვემოთ კი, იატაკის დონეზე, დამწვარ შავ ფენაში საეარაუდოდ ამ ნიშიდან გადმოყრილი ჭიქურიანი ჭურჭლის და მინის ჭიქის ფრაგმენტები აღმოჩნდა. ამ ნიშიდან დასავლეთით, 0,5 მ. დაშორებით, მეორე, ისიც ფილებით მოპირკეთებული, ზომები: 0,3-0,3-0,4 მ. მასზე მიფარებული იყო დიდი ქვა, რომელიც ალბათ ნგრევის დროს შემთხვევით აღმოჩნდა აქ. მესამე ნიში აღმოსავლეთით 1,0 მ დაშორებით აღმოჩნდა. ის თანამედროვე სამარხის მიერაა დაზიანებული, ფილებითაა ნაშენი და უფრო პატარაა, მისი ზომები 25 სმ. არ აღემატება (ტაბ. 69i,2; 81j).

სამალავი. ნაგებობის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში, კედლის შიგნით, მცირე ზომის ოვალური ფორმის სამალავი დაფიქსირდა. მორღეული იყო ზედა მხარე. ისიც თანამედროვე სამარხის მიერ იყო ჩაჭრილი. გარედან კირხსნარით იყო მოლესილი და საგულდაგულოდ შენობული, მხოლოდ წინა მხრიდან იყო კედელში ოდნავ გამოწეული პატარა ხელის მტევნის ზომის ფილა, რომელიც ერთი შეხედვით არავითარ ეჭვს არ იწვევდა აქ სამალავის არსებობის შესახებ. სამალავი, როგორც ჩანს, ნაგებობის აშენების დროს იყო გამართული და იგი მხოლოდ შემთხვევით აღმოჩნდა მაშინ, როდესაც კედლის კუთხის დადგენის მიზნით საჭირო გახდა აქ არსებული სამარხის აღაგება და სხვაგან გადასვენება. სამალავის ზედა ნაწილი თანამედროვე სამარხის მიერ იყო დაზიანებული. რა დახვდათ საფლავის გამთხრელებს აქ არ ვიცით და ვერც გავიგებთ, მითუმეტეს ეს სამალავი ჩვენამდე ორჯერ გაიხსნა თუ გაიძარცვა. ერთხელ მაშინ როცა შენობა დაიწვა და მეორედ ამ სამარხის გათხრის დროს. მესამედ უკვე არქეოლოგიური გათხრებისას. ამ დროს მასში მხოლოდ ბრინჯაოს ზარაკი (ტაბ. 84a), დაღწეილი მინის ჭურჭლის ნამტვრევები (ტაბ. 83i-11) და პატარა ზომის თიხის ჭურჭლის მცირე ფრაგმენტი იყო შემორჩენილი.

შეიძლება სამალავის გაძარცვის თუ გახსნის ორი ვერსია დავუშვათ, რომელიც ნაგებობის ტრაგიკულ განადგურებას უნდა უკავშირდებოდეს. ნაგებობა რომ ძლიერი

ხანძრის გამოა განადგურებული ეჭვს არ იწვევს, თუმცა რამ გამოიწვია ეს ხანძარი არ ვიცით და არც არის ცნობილი. შეიძლება დავუშვათ, რომ ხანძარი შემთხვევით მოხდა, შეიძლება მტერი დაესხა თავს, ან მეზობლებს შორის ატეხილი ბრძოლის შედეგი იყო. ფაქტია, რომ ამ შენობის მფლობელი დამარცხდა და იძულებული გახდა სასწრაფოდ გაქცეულიყო. მან გახსნა სამალავი და იქ არსებული ძვირფასეულობა გაიტანა. მინის ჭურჭელი კი იქვე დატოვა. სიჩქარეში მას ხელიდან დაუცვივდა რამდენიმე ნივთი, რომლებიც იქვე კიბის ბაქანზე დარჩა და შემდეგ ნანგრევებში დაფარა. არქეოლოგიური გათხრების დროს აქ ძლიერი ხანძრისაგან წარმოქმნილ ფენაში დაფიქსირდა ბრინჯაოს უმბონი, რკინის მოკლე სატევარი და ვერცხლის მონეტა – ტრაპიზონული ასპრი მანუელის გამოსახულებით (ტაბ. 84), ცოტა მოშორებით იყო რკინის დანა, ისრისპირი და თიხის ჭურჭლის რამდენიმე ფრაგმენტი. ყველა ნივთი დაზიანებული და ნახანძრალია. მეორე ვერსიით შეიძლება სამალავს ახალი სამარხის გათხრის დროს მიაგნეს და ეს უდაოა, ასეც იქნებოდა, მაგრამ იქ რა ნახეს, ეს ჩვენ არ ვიცით და ვერც ამას გავიგებთ. ფაქტია, რომ სამალავში არსებული მინის ჭურჭელი დაღენილი და მხოლოდ ნაწილი იყო შემორჩენილი. არც თიხის ჭურჭლის სხვა ნატეხები ჩანს. სავარაუდოდ ისინი სამარხის გათხრის დროს მიმოიფანტა. სამალავი, როგორც აღენიშნეთ ოვალური ფორმისაა, მას სამხრეთიდან ოთხკუთხედის ფორმის თიხის ფილა ჰქონდა მიფარებული იატაკიდან ერთი მეტრის დაშორებით, რომელიც კედლის საერთო ფონზე თითქმის არ ჩანდა, ზომა 0,1-0,1 მ. (ტაბ. 68), სამალავის ზომები: სიგრძე 0,7 მ., სიგანე 0,5 მ., სიმაღლე სავარაუდოდ 0,5 მ.

სამხრეთ სათავსოს (ტაბ. 80) მთლიანი შიდა სივრცის გათხრა შეუძლებელი იყო, განსაკუთრებით საეპისკოპოსო სასახლის ახლოს. ამიტომ ვტოვებდით უღლებს და მხოლოდ გარკვეულ მონაკვეთებს ვსწავლობდით. გათხრილი მონაკვეთები 2 მეტრის სიღრმეზე, და უფრო ქვემოთაც, ნაშალი ფენით იყო ამოვსებული. ნაშალ ფენასთან ერთად სხვადასხვა დანიშნულების საოჯახო ხასიათის ჭურჭლის ფრაგმენტები და სხვა სახის ნივთიერი მასალა ჩნდებოდა. სამხრეთით, ერთ-ერთ ასეთ მონაკვეთში კირის მოზრდილი გროვა აღმოჩნდა. როდის, ან ვინ გამოიყენა ეს ადგილი კირის შესანახ ორმოდ, ან რატომ დარჩა ამდენი მარაგი ხელუხლებლად, გაურკვეველია.

მეორე სათავსო (ტაბ. 80) მეხუთე ნაგებობის ჩრდილოეთით არსებული კვადრატული ფორმის დამხმარე დანიშნულების მინაშენია, რომელიც მისგან ყრუ კედლითაა გამოყოფილი. ჩრდილოეთით არსებული კედელი გალავნის ქვეშა მოქცეული. ამიტომ მისი შესწავლა გალავნის არამდგრადობის გამო, ისევე, როგორც მეოთხე ნაგებობის შემთხვევაში, შეუძლებელი იყო. მხოლოდ ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში გაკეთდა მცირე ზომის თხრილი, რომელშიც დასავლეთისაკენ მიქცეული სათავსოს კუთხე დაფიქსირდა. ჩრდილო-დასავლეთით, სავარაუდო კუთხესთან დადებულ თხრილში კუთხე არ აღმოჩნდა. სათავსოს პარამეტრებიდან გამომდინარე, აქ კუთხე გალავნის გარეთ უნდა ყოფილიყო მოქცეული, თუმცა იგი არც გალავნის გარეთ დადებულ თხრილში გამოვლენილა. სავარაუდოდ იგი ფერდზე გადაირეცხა. სრულად არც დასავლეთი კედელი გამოვლენილა. გარკვეულ დრომდე აქ კედელი იყო შემორჩენილი (ტაბ. 80), რომელიც ზედა და ქვედა იარუსებს ერთმანეთისგან ჰყოფდა. ამჟერად აქ მხოლოდ კედლის ნანგრევებია იყო შემორჩენილი (ტაბ. 81). ნანგრევებში საკათალიკოსო სასახლის კედლის ნაშთებიც იყო მოხვედრილი, ამიტომ ძნელი იყო მათ შორის გარკვევა, მითუმეტეს აქ მუშაობა საფრთხის შემცველი იყო. სხვაობა იარუსებს შორის ამ ეტაპზე 1,5-3,0 მ-ია. სათავსოს აღმოსავლეთის მხარეს არსებული კედლის წყობაც მკვეთრად განსხვავებულია. იგი

სამხრეთის სათავსოზე დაუდგერადაა მიდგმული, რაზეც მათ შორის არსებული მცირე ზომის ნაპრალი მეტყველებს.

იგი უხეშად დამუშავებული მოთეთრო ფერის მოზრდილი ქვის ფილების უხეშ წყობას წარმოადგენს, რომლებიც ერთმანეთზე უსწორმასწოროდაა მიწყობილი და დანყობილი, ზოგან ორწყებად, ზოგან სამწყებად. მათ შორის არც დულაბის კვალი ჩანდა. ამავე დროს, ის 10-15 სმ-ით მაღლაა მეხუთე ნაგებობის კედლის ძირიდან და გრუნტზეა გამართული (ტაბ. 71.) ოდნავ გამრუდებული და ჩრდილოეთის მიმართულებით გადახრილი. ერთი შეხედვით კედელი საკმაოდ არქაულად გამოიყურება. ზედა ნაწილი მთლიანად თანამედროვე სამარხებითაა განადგურებული. აქ ხუთი სამარხი იყო ჩაჭრილი. კედლის ქვედა ნაწილი დაუზიანებლადაა შემორჩენილი (ტაბ. 80). იატაკს უსწორმასწორო ზედაპირი აქვს და შესამჩნევადაა დაქანებული ჩრდილო-დასავლეთისაკენ. იატაკი სქელ, 10 სმ-მდე სისქის დამწვარ-დანახშირებულ ფენას წარმოადგენს მოყვითალო-მოწითალო თიხის ფენასთან მონაცვლეობით (ტაბ. 72.2). ალაგ-ალაგ გაურკვეველი სხვადასხვა ზომის ორმოები და საყურადღებო არტეფაქტები შეინიშნება, რომლებიც ძირითადად სათავსოს ჩრდილო-დასავლეთით აღმოჩნდა დალექილი.

სათავსოში, როგორც უკვე ზემოთ აღვნიშნეთ სამხრეთის კედელზე მიდგმული ქვის კიბე დაფიქსირდა.

ჩრდილოეთის სათავსო ალბათ მსუბუქი კონსტრუქციის ნახევრად ფიცრული ნაგებობა იყო, რომელიც მთლიანად დაინვა შენობასთან ერთად. თავის დროზე მას სამეურნეო, შესაძლოა სამზარეულოს დანიშნულებაც კი ჰქონოდა, რაზეც აქ ფიქსირებული არტეფაქტები მეტყველებს. ამავე დროს, ვვარაუდობთ, რომ ამ (მეხუთე) ნაგებობის მეორე სართული მთლიანად ხისაგან უნდა ყოფილიყო აშენებული.

ქვედა კიბე. 2016 წელს საკათალიკოსო სასახლის კონსერვაცია-რესტავრაციისათვის მოსამზადებელი სამუშაოების დროს სასახლის ჩრდილოეთით არსებულ ქვედა იარუსის, ბუხრიან სათავსოში, აღმოსავლეთის კედელთან დაფიქსირდა კიდევ ერთი (მესამე) ქვის საფეხურებიანი კიბე, რომელსაც მდებარეობის მიხედვით, არსებულ საეპისკოპოსო სასახლესთან არანაირ კავშირში არ აქვს (ტაბ. 77.2). აქ განსაკუთრებულ ყურადღებას სტრატეგრაფიული ვითარება იწვევს. ამ მონაკვეთში ეპისკოპოსის სასახლის აღმოსავლეთი კედელი დაშენებული იყო ნამტვრევი კირქვებისაგან წარმოქმნილ ნაყარ ფენაზე. სწორედ ამ ფენის ქვეშ გამოვლინდა კიბე შვიდი საფეხურით. კიბე ირიბად იყო მიმართული აღმოსავლეთისაკენ და საფეხურების ნაწილი ხრეშოვანი ფენის ქვეშ და, შესაბამისად, აღმოსავლეთი კედლის ქვეშ გაუთხრელ ფართობში შედიოდა. ეს კიბე და მიმდებარე მონაკვეთი საჭიროებად სეპულხოზურ კვლევას, რადგან აქ ორი სამშენებლო დონის არსებობა უნდა დაზუსტებულიყო, ერთი ზედა იარუსის – მეხუთე ნაგებობის კუთვნილი და მეორე საეპისკოპოსო სასახლესთან დაკავშირებული. კიბე ამ ნაგებობათაგან არც ერთს არ ეკუთვნოდა. ვფიქრობთ, იგი იმ ნაგებობის კუთვნილი უნდა იყოს, რომელიც ეპისკოპოსის სასახლის შიდა სივრცეში ფრაგმენტულად დაფიქსირდა. კიბის მდებარეობა, მიმართულება, მასშტაბი მიგვანიშნებს, რომ ის საკმაოდ მოზრდილი სასახლის კუთვნილი უნდა ყოფილიყო.

აქვე აღვნიშნავთ, რომ კიბე უფრო ძველია, ვიდრე აქამდე ცნობილი ნაგებობები, მათ შორის მეხუთე ნაგებობაც, რომლის თარიღიც, სავარაუდოდ, XII-XIII საუკუნეებითაა განსაზღვრული.

კიბეს (ტაბ. 80) შემორჩენილი აქვს ექვსი საფეხური, თუმცა კედლის ქვის წყობის მიხედვით მას ორი საფეხური უნდა აკლდეს. საფეხურები სხვადასხვა ზომისაა: სიგანე

და სიმაღლე დაახლოებით 25-27 სმ., კიბის სიგანე 2,0 მ., შემორჩენილი სიმაღლე 1,5 მ. კიბის თავზე არსებული ბაქანი აკეთებს კუთხეს და სასახლის კედლის გასწვრივ 4 მ. სიგრძის დერეფანს ქმნის, მისი ზომებია: 2,0-4,0 მ. კიბე ქვითაა მკვერივად ნაშენი და კირხსნარით კარგად მოლესილი. ბაქანი ნაწილობრივ დაზიანებულია, კიბის საფეხურები კი საკმაოდ გაცვეთილი. მას აშკარად ხანგრძლივი ხმარების კვალი ამჩნევია (ტაბ. 77_{1,2}).

ქვედა იარუსზე, კიბის ჩრდილო-დასავლეთით, იატაკის დონეზე არსებული ქვების გროვისა და შენობის ნანგრევების გატანის შემდეგ გამოჩნდა დამწვარ-დანახშირებული და მონითალო ფერის მოედანი, ხოლო კიბის ქვედა საფეხურის გასწვრივ პატარა 0,4-0,5 დიამეტრის და 0,3 მ. სიღრმის ორმო, რომელსაც კიბის ერთი საფეხური ჰქონდა მოშლილი. ორმოში და მის ირგვლივ არანაირი არტეფაქტი არ დადასტურებულა, მას ზემოდან კიბის ქვედა საფეხური ფარავდა. კიბის წინ, ერთი მეტრის დაშორებით, 0, 8 მ. სიმაღლეზე აღმართული გალავნის კედლის ქვეშ დამწვარი ფენა გამოვლინდა, რომელიც თავის მხრივ, გაურკვეველი კედლის თავზე გადადიოდა. 2,5 მ. სიგრძის კედელი იწყებოდა აღმოსავლეთით, იარუსის კიდეზე არსებული ნაშალი კედლიდან და შედიოდა გალავნის ქვეშ. კედელი რიყის ქვითაა ნაშენი და კირხსნარია გამოყენებული. კედლის ხასიათის გარკვევა მისი მდებარეობის გამო შეუძლებელი იყო. ფაქტია, იგი გალავნამდგა აშენებული და ზედა (მეხუთე) ნაგებობის ქვეშ უნდა იყოს მოცემული (ტაბ. 74_{1,2}), ანუ მასზე ძველიცაა.

კიბე, როგორც ჩანს უფრო ძველ ნაგებობასთან ფენაშია ჩაჭრილი. ამ ფენის ხასიათისა და თარიღის დაზუსტების მიზნით იგი ნაწილობრივ შევისწავლეთ. სამუშაოები მიმდინარეობდა საეპისკოპოსო სასახლის აღდგენითი სამუშაოების პარალელურად. აღმოჩნდა, რომ აქ არსებული კულტურული ფენა იდენტურია მეხუთე ნაგებობის სათავსოში არსებული კულტურული ფენისა. ორივეგან დაფიქსირდა შავად და წითლად დამწვარ-დანაცრელებული სქელი ფენა, სხვადასხვა სიდიდის გაურკვეველი ხასიათის ორმოები და არტეფაქტებიც კი. მიგვაჩნია, რომ ორივე ფენა ქრონოლოგიურად ერთ დროს ასახავენ, განსხვავება მხოლოდ სტრატეგრაფიაშია ანუ, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ ტერასულ დასახლებასთან გვაქვს საქმე. მეხუთე ნაგებობის სათავსო (ზედა ტერასა) და ქვედა ტერასა ერთ დიდ საწარმოო სივრცეს უნდა წარმოადგენდეს ლითონის სადნობი ქურით (წიდები), სამჭედლოთი, პურის საცხობით და სხვა სამეურნეო ხასიათის ინვენტარით. რაც ძალზე ბუნებრივია თუ შენობის მასშტაბს გავითვალისწინებთ.

ჩრდილოეთით, გალავნის შიგნით, ბუხრის ქვეშ და კიბის ძირში გაკეთდა ორი სტრატეგრაფიული ჭრილი, ფენიდან 1,5 მ-ის სიღრმეზე, ხოლო მინის ზედაპირიდან 5 მ. სიღრმეზე. თხრილში კიდევ ორი, ერთმანეთისაგან ნაშალი ფენით გამოიჯნული ფენა დაფიქსირდა. ორივეგან ჩანს მოლესილობა და რიყის ქვის კედლების წყობა (ტაბ. 75₁). ეს კედლები თავისი სტრუქტურით (მკვრივი, მასიური) კავშირში უნდა იყოს სასახლის წინ არსებულ უცნობ კედელთან (ტაბ. 76₁). ამრიგად, საკითხი სხენებული კედლებისა და ქვედა კიბის შესახებ, ჯერ-ჯერობით მაინც, ღიად უნდა დარჩეს, რადგანაც მათი უშუალო კავშირი საეპისკოპოსოს გარეთ გამოვლენილ ნაგებობებთან ალბათ განყვეტილია სწორედ ამ სასახლის მშენებლობის დროს. მხოლოდ ვარაუდის დონეზე შეიძლება დაუშვათ, რომ ხსენებული კიბე კავშირში იყოს მეექვსე ნაგებობასთან და რომელზედაც ქვემოთ გავამახვილებთ ყურადღებას.

მექვსე ნაგებობა (ტაბ. 80). მეხუთე ნაგებობის სამხრეთი კედლის გარეთ კიდევ ერთი უცნობი კედელი გამოვლინდა. კედლის შესასწავლად გაფართოვდა თხრილი, სადაც ამ

კედლის გაგრძელებას და კუთხეს მივაკვლიეთ. ეს კიდევ ერთი, სხვა შენობის, ფრაგმენტი მეხუთე შენობიდან სამხრეთ-დასავლეთისაკენ არის მიმართული (ტაბ. 80). თხრილის გაფართოების შესაძლებლობა არ იყო, რადგან წინ ქვების მოზრდილი გროვა და გალავანი იყო. ამიტომ ახლად გამოვლენილი კედლის ირგვლივ დაგროვებით მხოლოდ იქ, სადაც ახალი სამარხები არ იყო ჩაჭრილი (კედელი ხუთი სამარხით იყო დაზიანებული). რადგან ახალი კედელი სამარხებზე უფრო ქვემოთ ჩადიოდა, ამიტომ ის მთლიანად გამოვლინდა და გარკვეა არა მარტო კედლის სიმაღლე, არამედ ისიც, რომ სტრატиграფიულად მეხუთე ნაგებობა თითქმის 20-30 სმ-ით უფრო ქვემოთ იყო ჩაჭრილი ამ უცნობი, რიგით მეექვსე ნაგებობის ფარგლებში (ტაბ. 75).

აშკარა გახდა, რომ მეექვსე ნაგებობა კიდევ უფრო ძველია. იგი აშენებულია თლილი თეთრი ფერის მოზრდილი კირქვებით. შუაში რიყის ქვებია ჩატანებული და ამ დეტალითაც, მშენებლობის ტექნიკით განსხვავებულია მეხუთე ნაგებობის კედლებისაგან. ცნობილია მხოლოდ კედლის გარეთა ფასადი, რომლის წინა რიყის ქვებით მოკირნლული და კირხსნარით გადაღესილი მოედნის ფრაგმენტი ჩანდა (ტაბ. 75; 80) თუ მეექვსე ნაგებობის გეგმას ვირტუალურ სივრცეში წარმოვიდგენთ, ქვედა კიბე, რომელიც საეპისკოპოსო სასახლის ჩრდილოეთით გამოჩნდა და იქ მას ადგილი ვერ მოეძებნა, როგორც ითქვა, შეძლება სწორედ ამ ნაგებობის კუთვნილიც კი იყოს. მაშინ კიდევ ერთი, უფრო დიდი, უფრო ძველი და აქამდე ცნობილ ნაგებობებზე ბევრად განსხვავებული და განსაკუთრებული სასახლის კონტურები უნდა გამოიკვეთოს (ტაბ. 79). არ გამოვრცხავთ, რომ ამავე შენობას ეკუთვნოდეს საეპისკოპოსოს დასავლეთით გამოჩენილი კედლების საძირკვლებიც, თუმც იქ არქეოლოგიური გათხრები არ ჩავგიტარებია და იძულებულნი ვართ მხოლოდ ვარაუდის დონეზე დავრჩეთ.

მეექვსე ნაგებობის ფარგლებში მხოლოდ ორიოდე უსახური თიხის ჭურჭლის და გვერდუბაყეცილი კრამიტის მცირე ფრაგმენტი დაფიქსირდა (ტაბ. 92).

ეკლესიის დასავლეთ არეალში (სიგრძე 35 მ., სიგანე 25 მ., ვერტიკალური ჭრილი 3,5 მ. ფართობი 900 კვ.მ.) არქეოლოგიურ-არქიტექტურულ ვითარება ასე გამოიყურება (ტაბ. 79; 80): დაფიქსირდა ოთხი სამშენებლო დონე: 1. დღემდე არსებული საეპისკოპოსო სასახლეა, აღდგენილ-განახლებული და რესტავრირებული ძველი დეტალების დაცულობით; 2. საეპისკოპოსო სასახლე ნაწილობრივ ჩაჭრილია მეოთხე შენობაში, რომელიც თითქმის მინის ზედაპირზევე იჩენს თავს და მისი მხოლოდ საძირკველია შემორჩენილი; 3. მეხუთე ნაგებობა (შემორჩენილია ქვედა სართული, სიმაღლე 2 მ.) მეოთხე ნაგებობის ქვეშაა მოქცეული. ეს უკანასკნელი კი ნაწილობრივ მასზეა დაშენებული; 4. მეხუთე ნაგებობა მეექვსე ნაგებობაშია ჩაჭრილი და მასზე თითქმის 20-30 სმ-ით უფრო ქვემოთაა მოქცეული. მეექვსე ნაგებობის მხოლოდ ფრაგმენტი გამოვლენილი. უნდა ითქვას, რომ აქ და სხვა მონაკეთებშიც შედარებით ახალ ნაგებობებს დაზიანებული და განადგურებული აქვთ უფრო ძველი შენობების შემორჩენილი ნაშთი.

ყველა ნაგებობა ნაშალზე, ოდესღაც ბორცვის თხემიდან გადმონაყარ ფენაზეა დაშენებული. გადმონაყარში მიწასთან და არტეფაქტებთან ერთად მრავლადაა ქვის ჩამონატყეხები (აღბათ იმ ბლოკებისა, რომლებიც ტაძრის კედლებისათვის მუშავდებოდა), ამიტომაც საფუძველი სუსტი და შლადია. უძრავი დედაქანი მხოლოდ მეხუთე ნაგებობის აღმოსავლეთი კედლის ქვედა დონეზეა და ის მოყავისფრო, მკერვი, შედარებით მყარი ნიადაგია. ასეთივე გრუნტი დაფიქსირდა ეკლესიის აღმოსავლეთი კედლის ქვეშ და ასეთივე გრუნტზეა დაშენებული მეშვიდე ნაგებობაც.

მეშვიდე ნაგებობა (ტაბ. 781.2). როგორც აღვნიშნეთ, თითქმის ყველა ნაგებობა ახალი სამარხების მიერაა ჩაჭრილ-დაზიანებული. დაახლოებით ოცამდე ასეთი სამარხი დაფიქსირდა. მათი ნაწილი აუცილებლობის გამო სათანადო ნესების დაცვით გადავსვენეთ გალავნისავე ფარგლებში. ამ მიზნით ტაძრის ჩრდილოეთით გათხრილ ერთ-ერთ თხრილში, ეკლესიიდან 7 მ. დაშორებით, ჩრდილოეთით, 0,5 მ-ს სიღრმეში მოულოდნელად, უცნობი კედელი გამოჩნდა (თხრილი №9). გათხრების გასაგრძელებლად დრო აღარ იყო, ამიტომ კედელს გაუკეთეთ პრეპარაცია და დავაკონსერვეთ. კედელი დამხრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ და ოდნავ დეფორმირებულია. შუაში მას ჩრდილოეთისაკენ მიმართული კედელი უერთდება. ისინი მასიური თლილი კირქვებითაა აშენებული და კირხსნარით შეერთებული, კედლების შეერთების ადგილას, აღმოსავლეთის კუთხეში ძელის დასადები ჭრილიც ჩანს. არ ვიცით ამ კედლის არც სიმაღლე და არც გავრცელების არეალი. ამ ეტაპზე მხოლოდ ისაა ცნობილი, რომ იგი გრძელდება სამი მიმართულებით – აღმოსავლეთით, დასავლეთით და ჩრდილოეთით. ის მეხუთე ნაგებობიდან 18 მ-ით, ხოლო ეკლესიიდან 7 მეტრითაა დაშორებული. აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ მიმართული კედლის სიგრძე 4 მ-ზე იკითხებოდა, მის პერპენდიკულარულად მიმართული კედლისა კი 1,5 მ-ზე კედლების სისქე 1 მ-ს უტოლდება (ტაბ. 782).

სამშენებლო მასალისა და მშენებლობის ტექნიკით თუ ვიმსჯელებთ, მეექვსე და აქ დაფიქსირებული ახალი, რიგით მეშვიდე ნაგებობა, სავარაუდოდ თანადროული ძეგლები უნდა იყოს.

აღმოჩენის ვითარების შესაბამისად გამოიყოფა ადგილობრივი ნაშალი ფენის, მონაზვინი თიხნარი ფენიდან მომდინარე და მეხუთე ნაგებობის იატაკის დონეზე ფიქსირებული მასალა, რომელიც ძირითადად ლითონის ნაწარმითაა წარმოდგენილი და ფენის განმსაზღვრელი ფუნქცია აკისრია.

არტეფაქტები თიხის, მინის და სხვადასხვა ლითონისაგან დამზადებული სხვადასხვა ხასიათის ნაწარმია.

თიხის ჭურჭელი მხოლოდ ფრაგმენტებითაა წარმოდგენილი, მხოლოდ ერთი ცალი ჯამია მთელი (ტაბ. 901). მათ შორის ორი ჯგუფი გამოიყო. ერთი ჯგუფი ტიპური კოლხური თიხისგან დამზადებული ნაწარმია. თიხა მინარევიანია, სხვადასხვა ჩანარებით: კვარცი, ქარსი, პიროქსენი, კენჭოვანი და ხრეშოვანი თიხა მკვრივია, უხეში, ზედაპირი გლუვია, კეცი არათანაბრადაა გამომწვარი, შეიძლება ხანძრის გამოა აჭრელებული, ძირითადად მოყავისფრო, მოშაო, მოაგურისფრო. კედლის სისქე ჭურჭლის ხასიათიდან გამომდინარე 0,5-1,0 სმ-ს შორის მერყეობს, ზომების განსაზღვრა ფრაგმენტულობის გამო ვერ ხერხდება. ძირითადად წარმოდგენილია: ქვევრები, დერგები, ქოთნები, დოქები, ჯამები, ფიალები და სხვა. მთავარი მახასიათებელი ნიშანი პირგადაშლილი, ყელჩალარული, სფერული ტანი და ბრტყელი ძირია. ქვევრები სხვადასხვა პროფილიანი პირისგვირგვინებითაა წარმოდგენილი, ზემოდან ბრტყელი, ან კუთხოვანი ფრაგმენტები სხვადასხვა ორნამენტებითაა შემკული, ჭდეებით შემკული რელიეფურად დაძერწილი პორიზონტალური სარტყლები, ასიმეტრიულად მიმართული ჭდეები, პორიზონტალური წრიული ნიბოები, სავარცხლისებური იარაღით დატანილი ჭდეების სარტყელი და სხვა. ბრტყელი ძირები ზოგჯერ უხეშადაა გამოყვანილი (ტაბ. 861-4; 871-11). ქოთნები სხვადასხვა პროფილიანი პირის გვირგვინებითაა წარმოდგენილი, გაშლილი, გადაშლილი, გადმოკეცილი, ისრისპირისებური და სხვა. ბრტყელ ძირებს შორის მცირე ზომის

ქუსლიანი ნიშუშიც დაფიქსირდა. ძირითადად ორნამენტირებულია ქოთნების ყელისა და მხრის მონაკვეთები, ზოგჯერ მთლიანად კორპუსია ორნამენტირებული. გამოყენებულია შორიზონტალური და ვერტიკალური ნაკანრი ხაზები, ასიმეტრიული ტალღისებური და ტეხილი ღარები, მრგვალი და სხვადასხვა სიგრძის სოლისებური და ოვალური ჭდეების სარტყელები, შორიზონტალურად მიმართული ნიბო და სხვა (ტაბ. 85ა-15; 88ი-4; 89ი-12). დოქები ყურებითაა წარმოდგენილი, ყურზე ნათითურებითა დატანილი (ტაბ. 89ი-13). ჯამები და ფიალები სხვადასხვა პროფილიანი პირის გვირგვინებით, გაშლილი კალთით და ბრტყელი, ზოგჯერ გამოყვანილი, ან ქუსლიანი ნიშუშები (ტაბ. 90ი-11). საგანგებოდ შევეჩვებით ერთ ჯამს. იგი მეხუთე ნაგებობის ჩრდილოეთ მონაკვეთში, მინაშენის ფარგლებში, შავი კულტურული ფენის თავზე არსებულ ქეალორდის გროვაში 1,4 მეტრის სიღრმეში აღმოჩნდა. ჯამი მთლიანადაა შემორჩენილი, ადგილობრივი ნაწარმია და დამზადებულია მინარევიანი თიხისაგან, კეცი მოყავისფრო-მოშაო. ჯამს აქვს სწორი, მომრგვალებული პირი, შეზნეილი კორპუსი, რომელიც გამოყვანილი ბრტყელი ძირისკენ მკვეთრად ვიწროვდება, პირს ქვემოთ, შიდაპირზე დამლა აქვს დატანილი, იგი წარმოადგენს წრეში ჩასმული სამი ექვსქიმიანი ფიგურის კომბინაციას. ზომები: პირის დმ 14 სმ., ძირის დმ. 7 სმ., სიმაღლე 7 სმ., კ.ს. 0,5 სმ., დამლის დმ. 1,5 სმ. (ტაბ. 86ბ-8; 90ი).

კერამიკის მეორე ჯგუფი მონაზვინ თიხნარ ფენაში აღმოჩნდა. ექვს არ იწვევს ის გარემოება, რომ მონაზვინი ფენა ერთ-ერთი დანგრეული ობიექტიდან მომდინარეობს, თუმცა გაურკვეველია საიდან. ბუნებრივია, შორიდან არ უნდა იყოს მოტანილი და სადმე ახლოსაა ამ მასალის შესატყვისი კულტურული ფენები. ამ ფენების მიგნებას, სამომავლოდ, საინტერესო აღმოჩენები მოჰყვება. მასალა ძირითადად მცირე ზომის და დახეწილი ფორმის ჭურჭლის ფრაგმენტებია: ფიალები, ჯამები, დოქები და სხვა (ტაბ. 85ი-7; 91ი-8). მათ სწორი პირი, ცილინდრული ყელი, სფერული ტანი და ბრტყელი, ზოგჯერ ქუსლიანი ძირი აქვთ, გვხვდება პირმოყრილი და პირგადაშლილი ნიშუშებიც. ბრტყელი ყურები ზოგს პირთან აქვთ მიერთებული, ზედაპირზე პატარა კოპებიცაა დატანილი, ნაწილი თეთრადაა ანგობირებული, შეიმჩნევა სალებავის კვალიც. თიხა წმინდა, განლექილი, რბილი, მოყვითალო ფერისაა, კედლის სისქე 0,2-0,3 სმ. არ აღემატება.

მოჭიქული ჭურჭლის საინტერესო ფრაგმენტები დაფიქსირდა მეხუთე ნაგებობის ფარგლებში. ესენია ქოთნები, ჯამები, ფიალები, ვაზები და სხვა. სხვადასხვა პროფილიანი პირის გვირგვინებით, სფერული და გაშლილი კორპუსით, ბრტყელი და ქუსლიანი ძირებით. ზედაპირი მთლიანად ჭიქურითაა დაფარული. ფერთა გამა მაღალმხატვრულადაა შესრულებული, ჭარბობს ყავისფერი, ყვითელი, მწვანე ფერი. სხვადასხვა ფორმის გამოსახულებები ნაწილობრივ ამკობენ ჭურჭლის კიდეებს ან მთლიანად ფარავენ ზედაპირს. ჭიქური ზოგჯერ ბრწყინავი, პრიალა, მაღალი ხარისხისაა, ზოგჯერ მდარე, დაბინდული და ცუდად დაცული, შეიძლება ხანძარში მოხვედრის გამო (ტაბ. 82ი-15). ჭურჭელს აშკარად ეტყობა, რომ მათ არისტოკრატიული წრისთვის გამიზნული სამომხმარებლო დანიშნულება ჰქონდათ.

თიხის ნაწარმიდან აღსანიშნავია აგრეთვე დაფანჯრული აგურები ე.წ. ალათები, რომლებიც მრავლად აღმოჩნდა მეხუთე ნაგებობის არეულ ფენაში (ტაბ. 86ბ; 92ი-2) და თონის ფრაგმენტები (ტაბ. 86ბ; 92ა), ასევე მეხუთე ნაგებობის ზედა და ქვედა იარუსებიდან. საინტერესოა თურქული ჩიბუხების ფრაგმენტები არეული ფენიდან (ტაბ. 92ა-3) და სხვ.

მინის ნაწარმი ძირითადად ლამპრებითაა წარმოდგენილი. ისინი, როგორც აღვნიშნეთ სამალავში აღმოჩნდა ხანძრის გამო ძლიერ დაზიანებული და დამსხვრეული. ახალი

სამარხის გათხრის დროს მათი ნაწილი დაიკარგა. ფრაგმენტებს შორის დაახლოებით ათამდე ნიმუში გამოიყო, რომლებიც ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან ფორმით (გაშლილკორპუსიანი, ცილინდრულტანიანი, ფეხიანი, ბრტყელი ძირი), სხვადასხვა ზომით, ხარისხით (ძლიერ თხელი და შედარებით სქელი, უხეში მინის), ფერით (მოყავისფრო, მოცისფრო-მომწვანო), ზოგიერთზე სხვადასხვა ფერის საღებავით (წითელი, შავი, ყავისფერი, მწვანე) არაბული ასონიშნები დატანილი, თუმცა საღებავი თითქმის აღარაა შემორჩენილი და ამდენად მათი წაკითხვა (ამ ეტაპზე მაინც) შეუძლებელია. ისინი ერთმანეთისაგან შემკულობით (ტალღისებური, ნაკანრები, ძაფები) განსხვავდებიან. შემორჩენილია ყურის ფრაგმენტებიც (ტაბ. 831-11). მინის უმნიშვნელო რაოდენობა აღმოჩნდა ნაგებობების სხვადასხვა მონაკვეთებშიც. საერთოდ, მინის ნაწარმზე სპეციალური კვლევა ჩასატარებელი.

ლითონის ნაწარმი, როგორც აღვნიშნეთ, მეხუთე ნაგებობის იატაკის დონეზე დაფიქსირდა. ისინი ძლიერ დაჟანგული და ფრაგმენტულია. მათ შორის სხვადასხვა დანიშნულების საბრძოლო, სამუშაო-სამეურნეო-საწარმოო იარაღია, აღსანიშნავია:

ბრინჯაოს უმბონი. შემორჩენილია მხოლოდ ნახევარი. დამწვარ-დამდნარ ფრაგმენტზე გაურკვეველი ნივთებია მიმდნარი და მიჟანგული, დმ. 24 სმ., სისქე 0,3 სმ. იგი აღმოჩნდა მეხუთე ნაგებობის სამხრეთის სათავსოში, კიბის ძირში, სამალავის ქვემოთ (ტაბ. 84ჰ; 931).

ბრინჯაოს ზარაკი მთლიანადაა დაცული. მას ბრტყელი თავი და ოვალური კორპუსი აქვს, ყუნწთან ორი რქისებური შევრილია განზე განეული, კორპუსზე წრიული ღარი შემოუყვება, სიმაღლე 6 სმ., ძირის ზომებია 4,3-3,5 სმ. აღმოჩნდა მეხუთე ნაგებობის სამხრეთის სათავსოში, ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში არსებულ სამალავში (ტაბ. 84ჰ; 93ჰ).

ბრინჯაოს მცირე ზომის მანჭვალი (ტაბ. 934).

რკინის სატევარი, მცირე ზომის, ძლიერ დაჟანგული და გატეხილი, აკლია ტარი, შემორჩენილია ყუნწი და ორი მანჭვალი, პირი ოვალურგანივკვეთიანია. სიგრძე 16 სმ., სიგანე 3,5 სმ. აღმოჩნდა მეხუთე ნაგებობის სამხრეთის სათავსოში, კიბის მიმდებარე მონაკვეთში, იატაკის დონეზე (ტაბ. 84ჰ; 94ჰ).

რკინის დანები, ექვსი ც. ერთი მთლიანადაა შემორჩენილი, ორი ყუნწიანია. აქვთ ვიწრო და ბრტყელი პირები, სწორი და ბრტყელი ზურგი, ცალპირღესული, ერთი დანის მხოლოდ წვერია შემორჩენილი. სიგრძე 9-11 სმ., სიგანე 1-2,5 სმ. აღმოჩნდა მეხუთე ნაგებობის სამხრეთის სათავსოში, კიბის მიმდებარე მონაკვეთში, იატაკის დონეზე. (ტაბ. 94ჰ-10).

რკინის ისრისპირი, დაჟანგული, ყუნწიანი, აღმოჩნდა მეხუთე ნაგებობის სამხრეთ სათავსოში, კიბის მიმდებარეთ, სამალავთან ახლოს. სიგრძე 11 სმ. სმ. აღმოჩნდა მეხუთე ნაგებობის სამხრეთის სათავსოში, კიბის მიმდებარე მონაკვეთში, იატაკის დონეზე (ტაბ. 84ჰ; 941ჰ).

რკინის და სპილენძის წილები, აღმოჩნდა მეხუთე ნაგებობის ფარგლებში, ზედა და ქვედა იარუსებზე შავ, დამწვარ ფენაში (ტაბ. 84ჰ).

რკინის სატეხი, ორი ცალი, აღმოჩნდა მეხუთე ნაგებობის ქვედა იარუსზე, სავარაუდოდ საწარმოო დანიშნულების მონაკვეთში. არასრულადაა დაცული (ტაბ. 941-2).

რკინის ლურსმნები, აღმოჩნდა სხვადასხვა დონეზე, ბრტყელთავიანი, სხვადასხვა ზომის (ტაბ. 84ჰ; 941ჰ).

რკინის ნალი, ორი ცალი, აღმოჩნდა მეხუთე ნაგებობის ქვედა იარუსზე, კიბის მიმდებარე მონაკვეთში. ერთი სრულადაა დაცული (ტაბ. 9414-15).

რკინის ანკესი, 2 ც. აღმოჩნდა მეხუთე ნაგებობის ფარგლებში, ქვედა იარუსზე (ტაბ. 847-8; 9411).

რკინის გაურკვეველი დანიშნულების ნივთი (ტაბ. 944).

სათითე, მთელია, დმ. 1,5 სმ., სიგრძე 2 სმ. აღმოჩნდა მეხუთე ნაგებობაში, არეულ ფენაში (ტაბ. 933).

ბრინჯაოს ნივთი, წარმოადგენს ნელში გამოყვანილ, მოგრძო ფირფიტას, მოკაუჭებული თავით და კოპით, აკლია მეორე ბოლო, მასზე კონცენტრული წრეებია დატანილი. შემორჩენილი სიგრძე 4 სმ. აღმოჩნდა მეხუთე ნაგებობის სამხრეთის სათავსოში, კიბის მიმდებარე მონაკვეთში, იატაკის დონეზე (ტაბ. 932).

ვერცხლის მონეტა – ტრაპიზონული ასპრი – მანუელის გამოსახულებით და წარწერით ცუდადაა დაცული, თუმცა მასზე კარგად იკითხება აღნიშნული გამოსახულებები. ნაწილობრივ დაზიანებულია. დიამეტრი 1,5 სმ. აღმოჩნდა მეხუთე ნაგებობის სამხრეთის სათავსოში, კიბის ძირში, სამალავის ქვემოთ, იატაკის დონეზე (ტაბ. 841).

აღსანიშნავია კედლის შელესილობის ფრაგმენტები. მათზე საღებავის კვალია შემორჩენილი: ნივთი, ლურჯი, ყვითელი, მონაცრისფრო, მოვარდისფრო და სხვა. ისინი მთელ თხრილში იყო მიმოფანტული სხვადასხვა დონეზე და გაურკვეველია ეკლესიის რომელ პერიოდს უკავშირდებიან (ტაბ. 732).

ქრონოლოგიისათვის. თუ იმპერატორ მანუელის ტრაპიზონული ასპრი (ე.წ. კირმანეული) მეხუთე ნაგებობის განადგურების თარიღს XIII საუკუნის შუა ხანებით განსაზღვრავს, მაშინ უნდა დაუშვათ, რომ ასევე ითქმის მინისა და ჭიქურიანი თიხის ჭურჭლეზეც, რომელიც დაახლოებით ამავე პერიოდს უნდა ასახავდეს. გაურკვეველია დანარჩენი ნაგებობების ასაკი. მაგრამ თუ მეხუთე ნაგებობის ფუნქციონირების დრო XIII საუკუნეა, მაშინ მეექვსე ნაგებობა უფრო ადრეულად უნდა ჩაითვალოს, რადგან მეხუთე ნაგებობის კედლებს სწორედ მეექვსე ნაგებობის საძირკვლები აქვს დაზიანებული, მასშია ჩაჭრილი. ესეიგი მეხუთე ნაგებობის აშენების დროს მეექვსე უკვე აღარ ფუნქციონირებს, სავარაუდოდ უკვე ნანგრევებადაა ქცეული. ამ ეტაპზე აშკარაა, რომ აქ უძველესი მეექვსე ნაგებობაა, თუმც არ ვიცით როდის დაიწყო მისი მშენებლობა, რამდენ ხანს ფუნქციონირებდა ის და როდის განადგურდა. არც ის ვიცით როდის დაიწყო მეხუთე ნაგებობის მშენებლობა, მაგრამ დაახლოებით ვიცით, რომ ის მეცამეტე საუკუნის შუა ხანებში ან მის მეორე ნახევარში დაიწერა. ამის შემდეგ კი მისი ნანგრევების თავზე მეოთხე ნაგებობა აღიმართა. უფრო მოგვიანებით მეჩვიდმეტე საუკუნეში ააშენეს ახალი, საეპისკოპოსო სასახლე, რომელიც გადაკეთებების, შეკეთებებისა და რესტავრაციის შემდეგ დღესაც ფუნქციონირებს.

როგორც ითქვა, ყველაზე ადრეული ნაგებობის ჩრდილოეთი ნაწილი მთლიანად განადგურებულია მოგვიანო შენობის გამართვის გამო. მისი სამხრეთით მიმართული კედლის თავზე ახალი დროის საფლავებია. დასავლეთისაკენ მიმართული კედელი კი გალავანს უპირისპირდება და სავარაუდოდ მის ქვეშ შედის. აღმოსავლეთით, კედლის ძირში დაფიქსირებულია რიყის ქვით მოკირნლული მონაკვეთი, სიღრმე 2 მ. ყოველივე ეს აღვივებს ინტერესს, რომ ეს ნაგებობა საკმაოდ მასშტაბური უნდა იყოს. შემორჩენილი კედლების წყობიდან გამომდინარე, შესაძლოა უფრო დახვეწილი და მნიშვნელოვანიც.

გარდა აღნიშნულისა, ცალკეულ შენობათა ფრაგმენტები დადასტურდა მცირე ზომის №№ 2, 3, 4, 7, 8 საცდელ თხრილებში.

თხრილი №2 (ტაბ. 55; 95) გაივლო ტაძრის აღმოსავლეთით 25 მეტრის დაშორებით გალავნის ძირში. თხრილის თავდაპირველი ზომები იყო 2 მ. X 2 მ-ზე. შემდეგ თხრილი საჭიროებისამებრ გაფართოვდა დასავლეთით და მისი საერთო ფართობი 5 მ². გახდა, სიღრმე 0,4-0,5 მ. გრუნტი კირქვიანია. თხრილში ზედაპირიდანვე დაფიქსირდა კირხსნარით ნაშენი ჩრდილო-დასავლეთისკენ მიმართული კედლის ფრაგმენტი. იგი საშუალო და დიდი ზომის რიყის ქვებით იყო აშენებული, შუაში კი უფრო პატარა ზომის ქვები იყო ჩანაყობილი. კედელი პირდაპირ გრუნტზე იყო დაშენებული. გალავანი აქ მნიშვნელოვნად იყო დაზიანებული და 1,5 მ. სიფართის და 0,5 მ. სიმაღლის ლიობი იყო წარმოქმნილი. შემორჩენილი კედლის ზომებია: ჩრდილოეთისა 2,5 მ. იგი ლიობამდე გრძელდებოდა და სავარაუდოდ მის გარეთაც გადის. დასავლეთისა 1,9 მ., სიგანე 0,7 მ., სიღრმე 0,3-0,4 მ.

მასალა წარმოდგენილია თიხის ქოთნის, დერგის, დოქის და ქვევრის ფრაგმენტებით, ფაიანსის ჭურჭლის მცირე ზომის ნატეხებით, რკინის სხვადასხვა ზომის ლურსმნებით, მინის ფრაგმენტებით, აგურისა და კრამიტის ფრაგმენტებით.

დათარიღებისათვის აქ მოპოვებული არტეფაქტები საკმარისი არ არის, ზოგადად ეს ნაგებობა გვიანი შუა საუკუნეებისა უნდა იყოს.

თხრილი №3 (ტაბ. 55; 96) მდებარეობს ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთი კუთხიდან 22 მეტრის დაშორებით, გალავნის ძირში. იგი დამხრობილია სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ, ზომებია 1 მ. X 2 მ-ზე., სიღრმე 0,8 მ., ფართობი 2 მ². ნიადაგი აქ საკმაოდ ფხვიერი და შლადი იყო, აშკარად ჩანდა რომ ეს ადგილი დაახლოებით 0,4 მ. სიღრმემდე მრავალგზის იყო დამუშავებული. ერთმანეთში იყო არეული თანამედროვე და შედარებით ადრეული პერიოდის სხვადასხვა დანიშნულების საყოფაცხოვრებო ნივთები, მათ შორის ცხოველის ძვლები. უფრო ქვემოთ ნიადაგი ბევრად მკვრივი და უძრავი გახდა. აქ აღმოჩენილი მასალაც შედარებით უფრო ერთგვაროვანი, თუმცა მცირერიცხოვანი და უსახური იყო. გალავნის ძირში სამსაფეხურიანი მინაშენი დაფიქსირდა. ზემოდან პირველი წყობა წარმოადგენს დღევანდელ გალავანს, რომელიც მკვიდრადაა ნაშენი და საკმაოდ მაღალია. მას მოსდევს მეორე, ოდნავ წინ წამოწეული საფეხურისებური ნაწილი გალავნისა, რომელიც შედარებით უხეშადაა აშენებული და საკმაოდ დაზიანებულია. მისი შემორჩენილი სიმაღლეა 0,4 მ., გალავნის ბოლო, მესამე საფეხური კიდეც უფრო წინ არის წამოწეული. მისი სიმაღლეც 0,4 მეტრია. მეორესთან შედარებით უკეთაა დაცული და ჩაჭრილია კირქვიან გრუნტში. ჩვენთვის ამ ეტაპზე საინტერესო ბოლო ორი საფეხურია. ორივე კირხსნართაა ნაგები.

მასალა. როგორც აღვნიშნეთ არტეფაქტები ერთმანეთშია არეული: თიხის ქოთნებისა და ქვევრების ფრაგმენტები, რკინის ბრტყელთავა ლურსმნები, კრამიტის, აგურის და ფილების ნატეხები, მინის ნამსხვრები და სხვა. უფრო ქვემოთ წარმოდგენილი არტეფაქტები თიხის ჭურჭლის უსახური ფრაგმენტებია.

დათარიღების საშუალებას აქ მოპოვებული არტეფაქტები ფრაგმენტულობისა და უსახურობის გამო საშუალოდ ამ ეტაპზე არ იძლევიან.

თხრილი №4 (ტაბ. 55) მდებარეობს მესამე თხრილის გვერდით, ორიოდ მეტრის დაშორებით. მისი ზომებია 2 მ. X 2 მ-ზე, ფართობი 4 მ²., სიღრმე 0,5 მ. თხრილი გაითხარა გრუნტამდე. არსებითი აქ არაფერი არ დადასტურებულა.

თხრილები №№7-8 (ტაბ. 55; 91) სამხრეთ-აღმოსავლეთით დადებული მეშვიდე და მერვე თხრილიდან ერთი 7, მეორე 12 მეტრით იყო დაშორებული ეკლესიის

სამხრეთ-აღმოსავლეთი კუთხიდან. თხრილები დამხრობილი იყო აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ, ერთმანეთის პარალელურად 5 მ-ის დაშორებით. სიგრძე შესაბამისად 7 და 6 მ. იყო, სიგანე 1 მ. თხრილებში კორდოვანი ფენის ალებისთანავე დაფიქსირდა კირხსნარით შეკრულ აგურითა და რიყის ქვით ნაშენი კედლის ფრაგმენტები, რომლებიც აგურით აგებულ, ძლიერ დაზიანებულ სვეტების ბაზისებს წარმოადგენენ (ტაბ. 95z). აქ აღმოჩენილი კერამიკის ძალზე სადა და უსახური ფრაგმენტების მიხედვით, არსებული შენობები მეცხრამეტე საუკუნეზე ადრეული არ უნდა იყოს.

გალაგნის გაცემით არსებული ნამოსახლარები

ბერმონაზონთა სახლი. არქეოლოგიური სამუშაოები გალანის გარეთ, სამხრეთით, უშუალოდ გალანის ძირში გაგრძელდა. ეს ტერიტორია დიდი ხანია ყურადღებას იქცევდა თავისი ადგილმდებარეობით. მოვაკებული ადგილის ფონზე იგი მკვეთრად იყო შემალღებული და ხელოვნური ბორცვის შთაბეჭდილებას სტოვებდა. ამავე დროს აქ გასულ საუკუნეებში სხვადასხვა დანიშნულების შენობა-ნაგებობებიც მდგარა, რომელთა ფოტოები დღემდე შემორჩენილი (ტაბ. 101). ის შენობა, რომლის შესწავლა გადაწყდა ეკლესიის არქიმანდრიტს (ბერმონაზონთა სახლი) ეკუთვნოდა და ამჟამად მხოლოდ თითქმის საძირკვლებამდე იავარქმნილი შენობის კედლებიღა იყო ნაწილობრივ შემორჩენილი (ტაბ. 101; 117).

შესასწავლი ტერიტორია დაახლოებით 100 კვ. მ. ფართობს მოიცავდა და სამრეკლოდან დასავლეთით 6 მეტრით იყო დაშორებულიდა გალანის სამხრეთ კედელს ესაზღვრებოდა. იმ ეტაპზე არქეოლოგიური სამუშაოების მიზანს მხოლოდ მიწისზედა ნაგებობების სრულად გამოვლენა და განმენდა შეადგენდა. მაგრამ, მაინც მოგვიხდა მცირე მასშტაბის მიწის სამუშაოების ჩატარება.

სამუშაოები დაიწყო ეკალბარდებისა და ხემცენარეების მოცილებით, რომლებიც მთელ ტერიტორიას ფარავდა (ტაბ. 102-2). კედლების ნაშლისაგან და ნანგრევებისგან განმენდის შემდეგ დაიწყო კორდოვანი ფენის აღება (ტაბ. 103). რადგან შენობის სიგრძე ცამეტი მეტრი იყო, ამიტომ მხოლოდ აღმოსავლეთი და დასავლეთი მონაკვეთების ფარგლებში დაიწყო პრეპარაციით დაღრმავება. სულ მალე შენობა მთლიანად შემოისაზღვრა (ტაბ. 103). კედლები რიყის ქვისა, სუსტი, ადვილად შლადი, რადგან სუსტი კირხსნარია გამოყენებული. კუთხეები აგურებითაა ამოყვანილი. იგი გალავანზეა მიდგმული. როგორც შემორჩენილი ფოტოდან ჩანს იგი ორსართულიანი ყოფილა. პირველი სართული ქვისაა, რაც დასტურდება კიდეც, მეორე სართული კი ხისა ყოფილა (ტაბ. 104). იგი დამხრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ, შემორჩენილი კედლების სიმაღლე გალავანთან 3 მეტრს აღწევს, ზოგან კი მიწის პირამდეა განადგურებული, სიგრძე 13 მ-ია, სიგანე 6 მ., კედლების სისქე 0,6-0,7 მ., ფართობი 80 კვ. მ.

ბუხრები. შენობაში აღმოსავლეთის და დასავლეთის კედლებში ჩაშენებული ორი ბუხარი დაფიქსირდა. დასავლეთით არსებული ბუხარი თითქმის ნახევრადაა შემორჩენილი. იგი აგურითაა აშენებული, იატაკი თიხის ფილებითაა მოგებული, რომელზედაც ქოთნის და დერგის ფრაგმენტები ეყარა. ბუხრის ზურგი შენობის გარეთაა მოქცეული. სიგანე შიგნით 1 მ., გარედან – 1,5 მ. (ტაბ. 104-2).

აღმოსავლეთით არსებული ბუხარიც აგურითაა აშენებული. იატაკი და ბუხრის წინ არსებული ბაქანიც ფილებითაა მოგებული. ბუხრის ზურგი კედლის გარეთაა განეული. ზომები 1,5-2,5 მ. (ტაბ. 103). შენობის შიგნით, ბუხრის ჩრდილოეთით, გალავანზე მიდგმული უცნობი კედლის ფრაგმენტი დაფიქსირდა, რომელიც იატაკს არის აცილებული. გაურკვეველია მისი ფუნქცია და დანიშნულება (ტაბ. 106-2).

დასავლეთი ბუხრის ჩრდილოეთით, კედესთან ახლოს, იატაკიდან ოდნავ ზემოთ, კირხსნარით ნაშენი რიყის ქვის კიდეც ერთი, უცნობი კედელი დაფიქსირდა, რომელიც ბუხრის კიდედან წყდება, ჩრდილოეთით კი გალანის ქვეშ შედის (ტაბ. 104). ასევე გაურკვეველია მისი ფუნქცია და დანიშნულება.

სტრატეგრაფიის გარკვევის მიზნით, დასავლეთის მხარეს, ბუხრის წინ ნაგებობის

მთელ სიგანეზე პატარა თხრილი გაკეთდა. თითქმის იატაკის დონიდან აქ გამოჩნდა კედელი, რომელიც სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან ჩრდილო-დასავლეთისაკენ იყო მიმართული და ბუხარსა და კედელს შორის გადიოდა. კედელი ზედა შენობის მიერ იყო ჩაჭრილი. აქვე დაფიქსირდა ორი, ერთმანეთში ჩადგმული ქვევრი. ორივე ქვევრი ადგილზე იყო დამტვრეული. პატარა ზომის ქვევრის დმ. 65 სმ. ქვედა დიდ ქვევრს ირგვლივ მიშენებული ჰქონდა კირხსნარით შეერთებული ქვის ნყობა, რომელიც ზემოდან მოლესილი იყო. იგი ნახევრად იყო ჩაშენებული, დმ. დაახლოებით 1 მ. უნდა იყოს (ტაბ. 104ი).

შენობის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში კირხსნარით კარგად მოლესილი მერხიც გამოვლინდა. ამ ეტაპზე მისი მხოლოდ ნაწილია შემორჩენილი. სამხრეთ-დასავლეთით კი იატაკის ქვემოთ მცირე ზომის საყრდენი კიდე იყო და ქვების სხვანაირი ნყობაც შეინიშნებოდა, რამაც გააჩინა ვარაუდი, რომ ზედა შენობა შესაძლოა დაშენებული ყოფილიყო სხვა ნაგებობაზე, რაც შემდეგ გაკეთებულ თხრილში დადასტურდა კიდეც (ტაბ. 105ი).

ამრიგად, ამ მონაკვეთში რამდენიმე კულტურული ფენის კვალი გამოიკვეთა: 1. ზედა-არქიმანდრიტის სახლი, 2. ქვედა შენობა, რომელზეც ზედა შენობაა დაშენებული და 3. უცნობი კედელი (ტაბ. 105ა).

კიდეც უფრო რთული სურათი გამოიკვეთა შენობის დასავლეთით. აქ სამუშაოები გალავნის კედლის ძირში არსებული სავარაუდო გვირაბის გამოსავლენად და შენობის შიგნით დაფიქსირებული უცნობი კედლის გარკვევის მიზნით დაიწყო. გვირაბი არ დადასტურდა. აქ სიცარიელე გალავნის კედლის ნგრევის გამო წარმოიშვა, თუმცა ამ მონაკვეთში დაფიქსირდა სვეტი, რომელიც გალავნის კედლის საერთო სურათს არ შეესაბამებოდა (ტაბ. 107ი). გარდა ამისა, აქ ერთმანეთისგან აცდენილი სამი კედელი გამოიკვეთა. ერთი იმ კედლის გაგრძელებაა, რომელიც შენობის შიგნით დაფიქსირდა. მეორე კედელი შენობის კედლის პარალელურად, მისგან 1,5 მ. დაშორებით გალავნიდან იწყება და სამხრეთით გრძელდება. მესამე კედელი კიდეც უფრო დასავლეთით, გალავნის პარალელურად გამოჩნდა. იგი დაზიანებულია და მხოლოდ ნაწილია გადარჩენილი. საერთოდ, ყველა კედელი დაზიანებულია. ისინი აშენებულია რიყის ქვებით და კირხსნარია გამოყენებული. კედლების სიფართო 0,7-0,8 მ-ია. (ტაბ. 107ი-2).

არტეფაქტები. ამ უბნის ზედა ნაგებობაში მოპოვებული არტეფაქტებით თუ ვიმსჯელებთ, ჯერ-ჯერობით ორი პერიოდი იკვეთება: XIX-XX საუკუნეების დასაწყისი: თიხის და ფაიანსის ჭურჭლის ფრაგმენტები, რკინის ლურსმნები და სხვა საყოფაცხოვრებო დანიშნულების ნეითი. მოჭიქული და მინის ჭურჭლის ფრაგმენტები კი, რომლებიც ქვედა ფენებში დაფიქსირდა პირველი უბნის მეხუთე ნაგებობაში აღმოჩენილ არტეფაქტებთან ავლენენ კავშირს და აქედან გამომდინარე ისინი მათ თანადროულად უნდა მივიჩნიოთ (ტაბ. 108ი-19).

მოჭიქული ჭურჭლის დიდი ნაწილი მრავალფეროვანი ფერთა გამით ხასიათდება, თუმცა ჭიქური უმეტესზე ცუდადაა დაცული. გამოირჩევა მოყავისფრო, მონაცრისფრო, მოვარდისფრო, მწვანე ფერები და ფერთა კომბინაციები. სამუხაროდ, იმდენად მცირე ზომის ფრაგმენტებია შემორჩენილი რომ ვერ ხერხდება ჭურჭლის ხასიათის განსაზღვრა.

მცირერიცხოვანი, მაგრამ საინტერესო ნიმუშებითაა წარმოდგენილი მინის ნაწარმი (ტაბ. 109ი-9). ზოგიერთი შეიძლება დეკორაციული სადგამიც იყოს (ტაბ. 109ა). აქვეა მოზრდილი ვაზის ფრაგმენტი (ტაბ. 109ა) და ერთი მცირე ზომის საპარფიუმერო ფლაკონიც, ცილინდრული კორპუსით, დაქანებული მხრით, ასევე მაღალი ცილინდრული

ყელით და გადმოკეცილი პირის გვირგვინით. ეს ფლაკონი დამზადებულია დაბინდული ღია მონაცრისფრო მინისგან. სიმაღლე 7 სმ., პირის დმ. 1,3 სმ., ძირის დმ. 2 სმ. (ტაბ. 109ა). მინის ნაწარმის ამ ჯგუფისათვის დამახასიათებელია მწვანე, იისფერი, შავი, ვარდისფერი, მოცისფრო და ჭრელმწვანე, ცისფერი და შავი ფერების ურთიერთშეხამება (ტაბ. 109ა). ვეფქრობთ, მინის ეს პროდუქცია ბერ-მონაზონთა სახლის ფუნქციონირების დროიდანაა შემორჩენილი და მეცხრამეტე-მეოცე საუკუნეებშია დამზადებული.

ბერმონაზონთა სახლიდან დასავლეთით და საკათალიკოსო სასახლიდან სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე მონაკვეთში (თხრ. №12) მიმდინარე განმედიითი სამუშაოების დროს გაურკვეველი შენობის ნანგრევები, დამუშავებული ლოდები, მოზრდილი, მკვიდრად შეკრული კედლის ფრაგმენტები, მომოფანტული სამშენებლო ქვები და კრამიტები დაფიქსირდა (ტაბ. 110).

ტერიტორია დაახლოებით 50 კვ. მ. ფართობზე გაიწმინდა ბალახებისგან და პატარა ბუჩქებისგან. კორდოვანი ფენის ალების შემდეგ გამოიკვეთა კედლების მოხაზულობა და ნათელი გახდა, რომ აქაც საკმაოდ მოზრდილი და ბევრად უფრო ძველი ნაგებობა უნდა ყოფილიყო, ვიდრე აქამდეა ცნობილი. ამას გვაფიქრებინებს კედლების მასიურობა და არქაული იერი, თუმცა ეს მხოლოდ ვარაუდია და ამის დასადასტურებლად წინ დიდ არქეოლოგიური სამუშაოებია ჩასატარებელი.

სამრეკლოდან სამხრეთით ორიოდე მეტრის დაშორებით პატარა თხრილი გაკეთდა (თხრ. №11), რაც აქ შთამბეჭდავი მონოლითური ლოდის არსებობით იყო ნაპარნახევი (ტაბ. 110). ლოდი აქ შემთხვევით არ უნდა ყოფილიყო. ლოდი რომ დაგორებული, ან გადაადგილებული არ იყო თხრილშიც გამოჩნდა. მას ჩრდილო-დასავლეთიდან 5-7 სმ-ს სისქის სქელი კირხსნარის მოლესილობა ჰქონდა შემორჩენილი. სხვა არსებითი არტეფაქტი არ აღმოჩენილა. სავარაუდოდ, იგი აქ ოდესღაც არსებული დიდი შენობის კუთვნილია. თუმც, არ ვიცით რომლის.

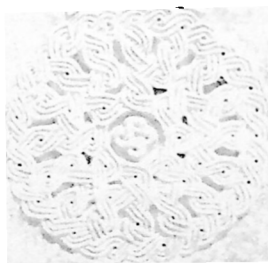
გარდა ხსენებულისა, ეკლესიის მშენებლობის საწყის ეტაპებთან უნდა იყოს დაკავშირებული გალავნის გარე პერიმეტრზე შენიშნული ზოგიერთი დეტალიც: ა) გალავნის გარეთ, უშუალოდ მის ჩრდილოეთ კედელთან, ფერდზე კარგად ჩანს ქვით ნაგები სხვადასხვა სათავსოს კედლები (ტაბ. 99ა), რომელთა სიმაღლე ალავ-ალავ 1 მ-ზე მეტია. ბ) აქვე ჩანს, რომ გალავანი დაშენებულია გათლილ და დამუშავებულ ქვის მოზრდილ ბლოკზე, რომელიც თავის დროზე რომელიღაც შენობის დამამშვენებელი დეტალი უნდა ყოფილიყო. აქ კი მეორადი გამოყენებითაა მოხვედრილი (ტაბ. 100ა-ბ). ამკარად შეინიშნება, რომ სამხრეთ-აღმოსავლეთ მონაკვეთში გალავანი შემოშენებულია სრულიად განსხვავებული სამშენებლო ტექნიკითა და ქვით ნაგებ, სავარაუდოდ, უფრო ძველ შენობაზე (ტაბ. 97; 98ა-ბ).

ერთი დამუშავებული ქვა კი გალავნის სამხრეთ მონაკვეთშიცაა ჩაშენებული (ტაბ. 97). ისიც სხვა უფრო ძველი შენობის კუთვნილი უნდა ყოფილიყო. აღნიშნული გარემოებები ცხადად მიუთითებს, რომ მონასტრის ტერიტორიაზე არქეოლოგიური კვლევა-ძიების გაგრძელების შემთხვევაში კიდევ მრავალი აღმოჩენაა მოსალოდნელი, რომელიც უფრო მეტად გაამდიდრებს ხობის მონასტრის ისედაც მდიდარსა და მოვლენებით აღსავსე ისტორიას.

დასკვნის სახით შეიძლება ითქვას, რომ ასეთი ფართომასშტაბიანი არქეოლოგიური სამუშაოები ხობის მონასტრის მიმდებარე ტერიტორიაზე ჯერ არ ჩატარებულა. ამაში დიდი წვლილი მიუძღვის ფოთისა ხობის მიტროპოლიტ გრიგოლს, მონასტრის მოძღვარ დეკანოზ ილია ლომაიას, ილუმენია ანასა და დედათა კრებულს, რომლებიც აქტიურად

ილებდნენ მონანილეობას რიგი საკვანძო საკითხების გადაჭრასა და საორგანიზაციო საქმიანობაში. ასეთი რთული და საპასუხისმგებლო სამუშაოები ვერ დაიწყებოდა რომ არა ხობის მუნიციპალიტეტის ხელმძღვანელობის ფინანსური მხარდაჭერა და მორალური გვერდში დგომა. წარმოდგენილმა შედეგებმა ნათელი გახადა, რომ საქმე უფრო მეტი დარჩა გასაკეთებელი, ვიდრე გაკეთდა. ხობის მონასტერი ამოუცნობი ფენომენია. რაც მეტს ვიკვლევთ, მით მეტი რჩება საკვლევი. ასეა ახლაც. ბევრი კითხვის ნიშანი დარჩა, რაც პასუხს მოითხოვს და რაც სამომავლოდ უფრო მეტი აღმოჩენების იმედებს იძლევა.

ახლა უკვე შეიძლება ითქვას, რომ განვითარებულ შუა საუკუნეებში და, სავარაუდოდ უფრო ადრეც, ხობის მონასტრის ტერიტორიაზე უკვე უნდა არსებულიყო ციხე-ქალაქის ტიპის დასახლება, რომელიც გალავნის შიგნით და გალავნის გარეთ არსებულ საკმაოდ ვრცელ ტერიტორიას მოიცავდა. ცხოვრების კვალი ხელსაყრელი ადგილმდებარეობის გამო აქ შორეულ წარსულში – ბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში ილებს სათავეს. შემდგომ ხანებში კი, დროის სხვადასხვა ინტერვალში, მიუხედავად მრავალი ნგრევისა (ესეც არქეოლოგიურად დასტურდება), იგი მაინც ახერხებდა აღდგენას და ასე მოვიდა დღემდე.

ადმინისტრაციულ ერთეულებში

ხობის მონასტერში არქეოლოგიური სამუშაოების მიმდინარეობისას, პარალელურად ნოჯიხევისა და ხობის ადმინისტრაციულ ერთეულებში დაზვერვითი ხასიათის სამუშაოებიც იქნა ჩატარებული. გამომოვლინდა სხვადასხვა პერიოდის მნიშვნელოვანი კულტურული მემკვიდრეობის ობიექტები. ამ ობიექტების გეოგრაფიული კოორდინატები დავაფიქსირეთ სატელიტური ხელსაწყოთი (GPS) UTM-ის საკოორდინაციო ბადის მეშვეობით.

ნაეკლესიარი იოსავების ეზოში (ტაბ. 121-4; რუკა №2). ხობის მონასტრის სამხრეთით, 350 მეტრის დაშორებით ყურადღება მიიქცია მერაბ და დალი იოსავების ეზოში არსებულმა შენობის ფრაგმენტმა. შენობის გადარჩენილი ნაწილი რიყის ქვითა და კირხსნართაა ნაშენი. აქვს ნახევარწრიული ფორმა, რომლის შიდა დიამეტრი 4 მეტრია, კედლის სისქე 1 მ-მდეა, შემორჩენილი სიმაღლე კი 0,5 მ-ს არ აჭარბებს. ნახევარწრიული შენობის კედელს სამხრეთ-დასავლეთით აქვს სწორხაზოვანი გაგრძელება დაახლოებით 5 მ. სიგრძეში. ის მინით იყო დაფარული და 0,2-0,3 მ. სიღრმეში იჩენდა თავს. დიდია ალბათობა იმისა, რომ შენობის ამ ნაწილის სახით ჩვენ საქმე გვაქვს უძველეს ეკლესიასთან. ნაგებობას ნაწილობრივ ფარავს დ. იოსავას სახლის აღმოსავლეთით მდგარი დამხმარე სათავსო – სამზადისი. შენობის გადარჩენილი ნაწილი, სავარაუდოდ, ეკლესიის აბსიდის კუთვნილი უნდა იყოს. აქვეა მიმოფანტული გვერდებაკეცილი ბრტყელი (სოლენი) და ღარიანი კრამიტის (კალიპტერი) მრავალრიცხოვანი ნატეხი, რომლითაც ის უნდა ყოფილიყო გადახურული. ამგვარი ზომის, ფორმისა და ფაქტურის კრამიტი IV-VII საუკუნეებისათვის, რომაულ-ბიზანტიური ეპოქისათვისაა დამახასიათებელი და თუ ამ გარემოებას გავითვალისწინებთ, მაშინ, მისი აგებისა და ფუნქციონირების თარიღად ხსენებული პერიოდი უნდა ვიცულისხმოთ.

კოორდინატები: 0739417 4690856.

ნაეკლესიარი ხობის მონასტრის მრევლის სასაფლაოზე (ტაბ. 122, 123; რუკა №2). ხობის ტაძრიდან სამხრეთ-დასავლეთით, 450 მეტრის დაშორებით სასაფლაოა. XIX საუკუნის ხობის მონასტრის „მეტრიკული წიგნების“ ჩანაწერების მიხედვით მას ხობის მონასტრის მრევლის სასაფლაოს უწოდებენ. ის დღესაც მოქმედა. სასაფლაოს სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში შემადგენლობა, სადაც საფლავების თხრის დროს ხშირად ადგილი აქვს გათლილი, ზოგჯერ ბათქაშით შეღებილი კარგად ნათალი ქვის კვადრების აღმოჩენის ფაქტებს. ჩვენ ადგილზე დავაფიქსირეთ ბათქაშის კირქვის კვადრები, მისი ზომებია 28-30-18 და 31-33-18 სანტიმეტრი. ორმოებიდანვეა ამოყრილი ბრტყელი ფართო აგურებისა და გვერდებაკეცილი კრამიტის მრავალრიცხოვანი ფრაგმენტები, რომლებიც ადრეობიზანტიური ხანისათვის IV-VII საუკუნეებისათვის არის დამახასიათებელი. არსებობს საფუძვლიანი ეჭვი იმის შესახებ, რომ აქ, შესაბამის ეპოქაში, ამ სამშენებლო მასალით ნაგები ეკლესია უნდა არსებულებო. მისი დადასტურება კი მხოლოდ არქეოლოგიური გათხრებითაა შესაძლებელი, თუმც კარგად გვესმის ისიც, რომ ამის შესაძლებლობა კიდევ მრავალი წელი არ იქნება, რადგანაც მთელი ტერიტორია თანამედროვე საფლავებითაა გადაფარული. ერთსაც

დავამატებდით. ვარდისფერი დულაბის იატაკის ნარჩენები და ფაქიზათ ნათალი კვადრები კედლის შელესილობისთან ერთად თანხვედრაშია სოფ. პირველ მაისში, მაჩხოშერის გოლაზე (გორაზე) მიკვლეულ ამავე პერიოდის ნატაძრალთან, რომელიც აქ აღმოჩენილი ადრეზიზანტიური ხანის ნარჩენებით, კირქვის ფილებზე გრავირების წესით შესრულებული რელიგიური შინაარსის ნახატებითა და რიგი არქიტექტურული დეტალებით უკვე კარგადაა ცნობილი სამეცნიერო წრეებში. მისი გათხრები გრძელდება. მრევლის სასაფლაოზე გამოვლენილი სამშენებლო დეტალების მიხედვით ეს ობიექტი მაჩხოშერის ტაძრის სინქრონული და მისი სადარი უნდა იყოს. ხსენებული კვადრების დამუშავების დონით თუ ვიმჯღლებთ შესაძლოა უფრო დახვეწილ და მასშტაბურ ტაძართანაც კი გვექონდეს საქმე.

კოორდინატებია: 0739244 4690836.

უცნობი ნაგებობის ნაშთები (ტაბ. 123z ; რუკა №1). ხობის მონასტრის ჩრდილოეთით 700-ოდ მეტრის დაშორებით, მდინარე ხობისწყალმა გამოაშვილა აქამდე უცნობი ნაგებობების ნაშთები. თვით ნაშთები 2 მეტრამდე სიგრძისა და სიგანის და 1.20 მეტრი სიმაღლის მართკუთხედის ფორმის მოზრდილი რიყის ქვებისაგან, კირხსნარით დულაბით აგებულ მასაა. ერთ მათგანს ნახნაგი ფლეთილი კირქვის ნახევრად დამუშავებული ლოდებით აქვს მოპირკეთებული. ამ ადგილის შესახებ ხალხური გადმოცემების მიხედვით ერთნი მიიჩნევენ, რომ, აქ ფუნდუკი (სასტუმრო) იყო, მეორენი თვლიან, რომ ძველად აქ წისქვილი ჰქონდათ გამართული, მესამე ვარიანტის მიხედვით კი, „ონიშოლე“ – ნავმისაბმელი იყო.

სოფელ ბიაში მცხოვრებ ზაურ გრიგოლის ძე იოსავას თავისი ბაბუის ვასილისაგან გაუგონია, რომ, „როცა ხობის მონასტერი შენდებოდა, ხალხი იყო ჩამწკრივებული ჯახუთიდან მონასტრამდე და ერთმანეთს აწვდიდნენ საშენ მასალას, თვით მონასტერი ხელოვნურ მთაზე დგას, ხოლო აქ მონასტრამდე დასასვენებელი ადგილი, სასტუმრო ყოფილა“.

ხობში მცხოვრებ ალექსანდრე (საშა) არჩაიას (დაბადებული 1941 წელს) მამის კონდრატესაგან (დაბადებული 1887 წელს) და გოგა ჯიმშერის ძე იოსავას (დაბადებული 1982 წელს) თავისი ბებიის, კლეო სპირიდონის ასულ ლატარიასაგან გაუგიათ, რომ ამ მიდამოებში „ონიშოლე“ – ნავმისაბმელი ყოფილა. თამაზ ბერაძის ცნობით „მდინარე ხობით ნავები ხობის მონასტრამდე“ აღიოდნენ (ბერაძე 1981: 126-127), ხოლო პატრიარქი პაისიოსი და დოსითეოსი 1659 წელს ჩამსხდარან „იბერიულ ხომალდში“ და მდ. ხობისწყლით დაშვებულან შავი ზღვისაკენ. არქაეჯელო ლამბერტის მიხედვით, ნავები ხობის მონასტრამდე აღიოდნენ (ლამბერტი 1991: 175). ჟაკ ფრანსუა გამბას ცნობით ხობის მონასტრის მიდამოებში აგურებსა და კრამიტებს ამზადებდნენ, რომლებიც ნავებით ჩაჰქონდათ ყულეში (გამბა 1987:77-115). ვ. მაესკის მონაცემებით XIX საუკუნის ბოლოსათვის მდ. ხობზე 40 ნავი იყო, რომელთაც 3.2-დან 8 ტონამდე ტვირთის გადატანა შეეძლოთ. ნავები ალბათ, მდინარის აღმა ნავები ჭაპანით აჰყავდათ (ბერაძე 1970: 40-47).

კოორდინატებია: 0739313 4691899

ივაკას გოლა (რუკა №1). სოფელ ნოჯიხევში, ბიის ბორცვ-გორაკების ერთ-ერთ შემალლებას „ივაკა გოლას“ უწოდებენ, „გოლა“ მეგრული სიტყვაა და მთას ნიშნავს. ივაკა იყო მწერლის, საზოგადო მოღვაწის, თბილისის პირველი სკოლის დირექტორის კონსტანტინე (ჯაჯუ) ჯორჯიკიას მამა. ივაკას ოჯახი ამ ფერდობზე ცხოვრობდა. 1913

წელს ქუთაისის საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებისათვის ივაკა გიორგის ძე ჯორჯიკიას შეუწირავს საკუთარ ეზოში, მიწაში ნაპოვნი რკინის შუბისპირი, ხმალი და ცული (კუხიანიძე 2005: 110-116).

აქ წლების წინ ბულდოზერს გადაუსწორებია ფართობი, სადაც წიდად ქცეული გამომწვარი თიხის ფრაგმენტები გამოვლენილა. ადგილის ზედაპირული დათვალიერების შემდეგ მართლაც დადასტურდა ცეცხლის ზემოქმედებით განითქმეული და გამკვრივებული თიხები და ცეცხლისგანვე ფერშეცვლილი ქვების გარკვეული წყობა. სპეციალური გათხრების ჩატარების გარეშე ძნელია რაიმეს დაბეჭდვითი მტკიცება, მაგრამ მისი მდებარეობა და იქვე არსებული სპეციფიკური ცეცხლგამძლე თიხები შესაძლებელს ხდის აქ ლითონსადნობი ქურის არსებობა ვივარაუდოთ. ამის დასადასტურებლად მიმდებარე ტერიტორიების გულდასმითი შესწავლა და მცირე გათხრების ჩატარებაა საჭირო. აქვე ნოჯიხეველმა გიგა კიტაიმ იპოვა მოზრდილი ქვევრის ფრაგმენტები, რომლის პირზე დაბეჭდილია წრეში ჩახატული ჯვარი (ტაბ. 120ა).

კოორდინატებია: 0740628 4690794.

ნოჯიხევის ჯიხა-ციხე და ნაოხვამუ (რუკა №1). სოფელ ნოჯიხევის ადგილობრივი სახელწოდებაა „ნოჯიხი“, რაც ნაციხარს ნიშნავს. ციხის ნაშთები „კუთხე ნოჯიხევის“ სასაფლაოდან ჩრდილო-დასავლეთით, დაახლოებით 1 კილომეტრის დაშორებით, საკმაოდ მაღალ ბორცვზე მდებარეობს (ზღვის დონიდან 140 მ.). ჯიხა მდგარა ბორცვის დაეკებაზე, რომელსაც ტოლგვერდა სამკუთხედის ფორმა აქვს, რომლის წვერი ჩრდილოეთით არის მიმართული. ბორცვის თავის დაეკების ფართობი დაახლოებით 100 კვადრატული მეტრია. მისი ჩრდილოეთი და დასავლეთი მხარეები ძალიან ციცაბოა და პრაქტიკულად მიუდგომელია, ციხის ნაშთი საკმაოდ ძნელი მისადგომია აღმოსავლეთიდანაც. ბორცვის წვერამდე მიღწევა მხოლოდ სამხრეთ-დასავლეთ მხრიდან ვინრო გზით არის შესაძლებელი. ბორცვს აღმოსავლეთით ძველი საურმე გზა ჩაუვლის. ციხე ძლიერ დანგრეულია, გადარჩენილია მხოლოდ სამხრეთის კედელი, რომლის სიგრძე დაახლოებით 8 მეტრია, იგი უხვევს სამხრეთ-დასავლეთის კუთხესთან ჩრდილოეთით, რომლის სიგრძე დაახლოებით 2 მეტრია. კედლის სისქე ვერ დგინდება, ის რაც ჩანს მიახლოებით ერთი მეტრია. ციხე ნაგებია საგანგებოდ შერჩეული რიყის ქვებით კირის დულაბზე პორიზონტალური რიგების დაცვით. გორაკის წვერის ფართობის ზომის მიხედვით ძნელი სათქმელია, ნაგებობა მცირე ზომის ციხე, თუ საგუშაგო კოშკი იყო. აქედან დიდი სივრცეები ჩანს ყველა მიმართულებით, განსაკუთრებით კი სამხრეთით. ჯიხის სამხრეთით ასიოდ მეტრის დაშორებით ადგილს „ნაოხვამუს“ ეძახიან. ნაოხვამუს ტერიტორია მე-20 საუკუნის 70-იან წლებში დაუტერასებიათ. ჯიხის ირგვლივ საკმაოდ ვრცელ ტერიტორიაზე ვიზუალურად შეინიშნება ანტიკური ხანის თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები.

კოორდინატებია: 0744268 4690787.

„ნაოხვამუ“ (რუკა №1). ქ. ხობში ცოტნე დადიანის ქუჩის №143-ში ცხოვრობს შაკა ალანიას ოჯახი. აქ საქმე გვაქვს საინტერესო შემთხვევასთან. ძველკოლხურ ხელოვნურ მინაზღინულზე ცხოვრება XXI საუკუნეშიც გრძელდება, რადგან ალანიების ორსართულიანი სახლი ზედ ნამოსახლარზე დგას. ამ ადგილს პროფესორ პაატა ცხადაიას მიხედვით „ნაოხვამუ“ ერქვა (ცხადაია 2007: 127.). შაკას ბაბუას – ბოჩია ალანიას აქ სახლის აშენება 1958 წელს დაუწყო. საძირკვლისათვის მიწის ამოღება ძალიან გაძნელებიათ, რადგან მიწა

„აგურის“ ნატეხებით ყოფილა გავსებული, ამიტომ იძულებულნი გამხდარან საძირკვლის თხრილის ამოსაღებად ექსკავატორი მოეყვანათ. მიწაზეინულის დიამეტრი 70 მეტრს, ხოლო სიმაღლე 1,5 – 2 მეტრს აღწევს. ეზოში ვიზუალურად შეინიშნება ანტიკური ხანის თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები და ბათქაშები (ტაბ. 124)

კოორდინატებია: 0740812 4688224.

ჭიხუს პლატო (ფუნიკულიორი, რუკა №1). ქალაქ ხობში თითქმის ყველა მხრიდან მოჩანს ჭიხუს პლატო, რომელსაც ადრე ხალხი რატომღაც „ფუნიკულიორს“ ეძახდა. მისი სიმაღლე ზღვის დონიდან 125 მეტრია. პლატო მდინარე ხობისწყლის მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობს. XX საუკუნის 60-იანი წლების პირველ ნახევარში მის წვერზე დაუწყიათ სასტუმროს მშენებლობა. აუყვანიათ გზა და მთის წვერი ბულდოზერით გადაუსწორებიათ. ამ დროს დანგრეულა რომაული ხანის სამარხები, რომელიც უნახავს არქეოლოგ გურამ გრიგოლიას. იგი იმ დროს კოლხეთის დაზვერვითი არქეოლოგიური ექსპედიციის ხელმძღვანელი ყოფილა, როცა ის მისულა ძეგლი განადგურებული დახვედრია. 1981 წელს ისტორიკოს ნოდარ შონიას ინიციატივითა და რაიონის მაშინდელი თავკაცის ნუგზარ ნადარაიას მხარდაჭერით ამ შენობაში კოლხეთის ათვისების ისტორიის მუზეუმი გაუხსნიათ. მუზეუმი გასული საუკუნის 90-იანი წლების სამოქალაქო ომის დროს განადგურდა. გადარჩენილი ნივთები ხობის (ხეთის) საბრძოლო დიდებისა და მხარეთმცოდნეობის მუზეუმს გადაეცა. ამჟამად ბორცვზე დადგმულია „მაგთისა“ და „ჯეოსელის“ ანძები. მუზეუმის ნაგებობა დანგრეულია. იგი მიდგმული იყო პატარა ბორცვზე, რომლის ირგვლივ სწორი მოედანია, ამ პატარა ბორცვის თავზე დაახლოებით 70-100 კვ. მეტრი ვაკე ადგილია, სადაც დაახლოებით 0,5 მეტრის სიღრმეში ჩამონაშაღში შეინიშნება თიხის ჭურჭლისა და ბათქაშების ფრაგმენტები. აქ ჩვენს მიერ ფიქსირებული თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტების (ტაბ. 127-10) მიხედვით ძეგლი ძვ. წ. II-I ათასწლეულის მიჯნით დათარიღდა. ამ ძეგლს ჩრდილოეთით ეკვრის საკმაოდ მოზრდილი ორი ბორცვი, რომელიც ადგილობრივი მცხოვრებლების ვლადიმერ ბებურიას და ზემოთ დასახელებული მუზეუმის ყოფილი თანამშრომლის ცეზარ ბებურიას განმარტებით ადრე იხენებოდა, ხვნის დროს ხშირად თავს იჩენდა თიხის ჭურჭლის ნატეხები და ბრინჯაოს ნივთების ფრაგმენტები. ეს ორი ბორცვი ხელუხლებელია, ხოლო ჩვენს მიერ პირველად აღწერილი ბორცვის ფერდობები დატერასებული, რომელზედაც ციტრუსოვანი მცენარეებია გაშენებული, ტერასების ჭრილებში ბევრგან შეინიშნება სხვადასხვა პერიოდის თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები, ბათქაშები, თითქმის ყველგან, პლატოს თავზე და ფერდობებზეც მიმოფანტულია რომაულ-ბიზანტიური ხანის კრამიტის ფრაგმენტები.

კოორდინატებია: 0738052 4691304.

ჭიხუს დიხაგუძუბა (ტაბ. 126-2; რუკა №1). ქ. ხობში კონსტანტინე გამსახურდიას ქუჩის ბოლოს არის ხელოვნური შემალეება, რომელსაც „დიხაგუძუბას“ ეძახიან, მისი სიმაღლე 1,5 მეტრია, ხოლო დიამეტრი 40 მეტრამდე. მას ირგვლივ ორი ნაარხალი უვლის, თვით დიხაგუძუბაზე და მის ირგვლივ რამდენიმე თხმელის ხე არის ამოსული. მისგან სამხრეთით ოციოდ მეტრში წყარო – „წყუ“ ყოფილა, რომელსაც „ფაშუს წყუ“ ერქვა, ამჟამად დამშრალია. ვიზუალურად შეინიშნება ბათქაშები და თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები. ძეგლი სხვადასხვა დროს დაათვალიერეს არქეოლოგებმა: გურამ გრიგოლიამ, ვახტანგ ჯაფარიძემ, ჯონი აფაქიძემ, შოთა ირემაშვილმა. იმდენად რამდენადაც ამ ობიექტიდან სახიერი არტეფაქტი არ მოგვეპოვება ცხადია, მის

ქრონოლოგიაზეც ბევრს ვერაფერს ვიტყვით. ერთი რამ ნათელია, როგორც ცნობილია, ხელოვნური მინაზეინულების, ანუ დიხაგუძუბების გამართვა ჯერ კიდევ შუაბრინჯაოს ხანაში – ძვ. წ. მეორე ათასწლეულის შუა ხანებში იწყება და ადრეანტიკურ ხანაში – ძვ.წ. პირველი ათასწლეულის შუა ხანებში წყდება. ეს ხელოვნური შემადღებაც ამ ქრონოლოგიურ დიაპაზონში უნდა იყოს შექმნილი. კონკრეტული თარიღის განსაზღვრა კი მხოლოდ არქეოლოგიური გათხრებით გახდება შესაძლებელი.

კოორდინატებია: 0736683 4689454.

შემთხვევითი აღმოჩენები (ჯუპა № 3)

1913 წელს ქუთაისის საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებისათვის ივაკა გიორგის ძე ჯორჯიკიას (ნოჯიხევი) შეუწირავს მინაში ნაპოვნი რკინის შუბისპირი, ხმალი და ცული (კუხიანიძე 2005: 110-116.).

ხობის ყოფილი საბჭოთა მეურნეობის ადმინისტრაციული შენობების მიდამოებში ჩაის პლანტაციები იყო. ერთგან დვას ბეტონის ბლოკებით აგებული პატარა შენობა, ე.წ ჩაის საწონი პუნქტი, რომლის უკან XX საუკუნის 90-იანი წლების ბოლოს ხობელმა გოჩა ნაჭყებამ იპოვა ბრინჯაოს ცული (ტაბ. 118), რომელიც ძვ.წ. II – I ათასწლეულების მიჯნით თარიღდება. კოორდინატებია: 0738003 4689586.

ბოლო წლებში მდინარე ხობისწყლისა და ქანისწყლის შესართავიდან რკინიგზის ხიდს შორის მონაკვეთში ნაპოვნია არაერთი არტეფაქტი: ჭიხუს პლატოს ძირში მდინარე ხობისწყლის მარჯვენა ნაპირზე ნოჯიხეველმა ჯემალ გაბრაყამ ბრინჯაოს სატევარი (ტაბ.119ა), მდინარის საპირისპირო მხარეს ყოფილი სატყეო მეურნეობის უკან ნოჯიხეველმა მექი თოდუამ ბრინჯაოს ცული (ტაბ.118ი), ხობელმა დათო გერგაიამ ბრინჯაოს სატევარი (ტაბ.119ა), მანვე მდინარე ხობისწყლის მარჯვენა ნაპირზე, რკინიგზის ხიდთან სპილენძის ნალენთები (ტაბ. 120ი.ა) იპოვა. შუახორგელმა ნომადი ალანამ ინერტულ სამშენებლო მასალაში, რომელიც ხობის მონასტრის მიდამოებში არსებულ მდინარე ხობისწყლის კარიერიდან იყო აღებული, ბრინჯაოს ცული (ტაბ. 118ჰ). ხსენებული ბრინჯაოს ცულებისა და სატევრების ქრონოლოგიური დიაპაზონი დიდია. თავიანთი ტიპოლოგიური მახასიათებლებით მათი წინასწარული თარიღები შეიძლება შუა და გვიანბრინჯაოს ხანით, ძვ. წ. მეორე ათასწლეულის სანჯისი საუკუნეებიდან ძვ.წ. მეორე-პირველი ათასწლეულების მიჯნით განისაზღვროს. საყურადღებოა, რომ მკვლევართა ნაწილის ვარაუდით კოლხეთის მდინარეებში და მდინარეთა კალაპოტებში აღმოჩენილი ლითონის არტეფაქტები შესაძლოა გარკვეულ რელიგიურ რიტუალებთანაც კი იყოს დაკავშირებული (ჯიბლაძე, კვირკვია 2019:72-77).

ნოჯიხევეში მცხოვრებ მერაბ არაჩემიას თავის ეზოში, მანდარინის ხეივანში ორმოს თხრის დროს შემთხვევით უპოვნია ბრინჯაოსაგან დამზადებული სამაჯური, რომელიც ელინისტური ხანისათვის დამახასიათებელი ფიგურებითაა ორნამენტირებული (ტაბ. 120ა). ტერიტორიის ზედაპირული დათვალიერებისას პატარა უსახური ჭურჭლის ნატეხებიც მოვიპოვეთ, რომლებიც სფეციფიკური კეცის მიხედვით სამაჯურის თანადროული უნდა იყოს. მერაბ არაჩემიას აქ ადრე ბრინჯაოს თოხიც უპოვია, თუმცა შემდეგ დაუკარგავს. აღნიშნულ გარემოებათა გათვალისწინებით, შესაძლოა აქ წინარეანტიკური და ელინისტური პერიოდის (ძვ. წ. VII-II სს.) სამაროვანი არსებობდეს.

2015 წელს ნოჯიხეველმა გოგა ჯორჯიკიამ თავის ყანაში მუშაობისას იპოვა ორი ბრინჯაოს რგოლი და მძივი (ტაბ. 119ი.ა). კოორდინატებია: 0743239 4689619

2017 წელს ნოჯიხეველმა დენის ბესიკის ძე იოსავამ ახალსოფელში მდინარე ხობისწყლის მარცხენა ნაპირზე ინერტული მასალების კარიერზე იპოვა რკინის შუბისპირი (ტაბ. 120ს).

სადაზვერვო სამუშაოების დროს გამოვლენილი არქეოლოგიური ობიექტები და შემთხვევით მოპოვებული არტეფაქტებიც ნათლად მიუთითებენ, რომ არამარტო მონასტრის ტერიტორიაა მდიდარი წარსულის ძეგლებით, არამედ ხობი-ნოჯიხევის

სანახებშიცაა მოსალოდნელი მრავალი ისეთი აღმოჩენა, რომელიც კიდევ უფრო ნათელს გახდის მოცემული მიკრორეგიონის განვითარების დინამიკას, შორეული შუაბრინჯაოს ხანიდან – ახალი დროის უკანასკნელ საუკუნეებამდე.

ბოლოთქმა

როგორც ითქვა, ხობის მონასტრის არქიტექტურული კომპლექსი ტაძრის, სამრეკლოს, სასახლის, გალავნისა და სხვა, ან უკვე განადგურებულ ნაგებობათა ნაშთებისაგან შედგება (ტაბ. 1).

საქართველოს რელიგიურ და კულტურულ სავანეთა შორის ხობის მონასტერს რომ მრავალ მიზეზთა გამო გამორჩეული ადგილი უჭირავს ცნობილია, თუმცა ის არქეოლოგიურად შესწავლის საგანი უკანასკნელ ხანებამდე არასოდეს გამხდარა.

საველე-არქეოლოგიური კვლევების დაწყებას ბიძგი 2008 წელს მიეცა. მაშინ, როდესაც ხობის მონასტრის ეზოში მისასვლელი გზის გაფართოება-კეთილმოწყობის სამუშაოები მიმდინარეობდა. სწორედ ამ დროს, აღნიშნული ტერიტორიის მოსწორებისას გამოჩნდა უძველეს შენობათა ნაშთები.

არქეოლოგიური გათხრებით დადასტურდა, რომ მოცემულ ტერიტორიაზე, ტაძრისაკენ მიმავალი გზის ორივე მხარეს, ძვ.წ. პირველი ათასწლეულის პირველ ნახევარში საკმაოდ დიდი დასახლება უნდა არსებულიყო. მინიმუმ ოთხი შენობის ნაშთი სახეზეა. გამორიცხული არაა, რომ მონასტრის მიმდებარე ტერიტორიაზე ამ პერიოდის კიდევ რამდენიმე შენობა დადასტურდეს. ამაზე მეტყველებს ზედაპირულად შენიშნული ბათქაშებისა და თიხის ქურჭლის ფრაგმენტების ხასიათი და რაოდენობა.

ამ გადასახედიდან, ხობის სამონასტრო კომპლექსის მიმდებარე ტერიტორიაზე გამოვლენილი ნამოსახლარების მიხედვით უძველესი კოლხური დასახლება წარმოგვიდგენია, როგორც ფერდობზე შეფენილი, ერთმანეთისაგან 20-40 მეტრით დაშორებული, ბათქაშით შელესილი ფაცხისა და ჯარგვალური ტიპის სახლების ერთობლიობა (ტაბ. 19). დიახ, ხობის სატაძრო კომპლექსის გამართვამდე ათასზე მეტი წლით ადრე, ეს ტერიტორია ძველი კოლხეთის მოსახლეობის მიერ უკვე ათვისებული იყო.

ხობის სამონასტრო კომპლექსის ტაძარში არქეოლოგიური კვლევა-ძიების დაწყება ტაძრის იატაკის შეცვლასთან დაკავშირებულმა სამუშაოებმა განაპირობა. იატაკის შეცვლის აუცილებლობა კი დარბაზის ცენტრალურ ნაწილში მისმა დეფორმაციამ – დაწვეამ გამოიწვია.

ცნობილია და იქ არსებული მემორიალური ფილებიც ნათლად მიუთითებენ, რომ ტაძრის დარბაზში სხვადასხვა დროის მრავალი განსასვენებელი ყოფილა გამართული.

არქეოლოგიური სამუშაოებით დადასტურდა, რომ იატაკის დეფორმაცია გამოიწვია დარბაზის ცენტრში არსებულმა სამსონ შერვაშიძის აკლდამის ჩანგრევამ. ინფორმაციას ამ აკლდამაში განსვენებულის შესახებ მის თავზე აღმართული მარმარილოს მაღალმხატვრულად დამუშავებული სტელა (ტაბ. 23ი) მიუთითებდა. საიდანაც ვიგებთ, რომ აკლდამაში განისვენებს 1835 წ. დაბადებული არტილერიის პოლკოვნიკი წმ. გიორგის ჯვრის კავალერი, 1880 წელს ჭრილობით გარდაცვლილი თავადი სამსონ შერვაშიძე.

საინტერესო და ამავე დროს საკმაოდ რთული კონსტრუქციისა აღმოჩნდა განსვენებულის აკლდამა. იგი შესაბამისი სამხედრო მუნდირით მოუთავსებიათ ხის კუბოში. კუბო მთლიანად ცინკით იყო შეჭედილი, რომელსაც გარედან ისევ ხის ფიცრები ფარავდა. მასზე ძვირფასი ქსოვილი ყოფილა გადაფარებული. კუბოს გარშემო მისსავე ფორმის, აგურით ნაგები აკლდამა იყო ამოშენებული, რომელიც თავის მხრივ ქვითა და დულაბით იყო დაფარული (ტაბ. 20ი.2). სწორედ დულაბისა და აგურის ნყოფის ჩაშლამ

გამოინვია იატაკის დეფორმაცია, რაც გახდა კიდევ სარემონტო და შესაბამისად, არქეოლოგიური სამუშაოების დაწყების მიზეზი.

პირველი აკლდამა (ტაბ. 53). უფრო დიდი და აშკარად უფრო ძველი აკლდამა ტაძრის შიგნით, სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში, იატაკის ზედაპირიდან 20-25 სმ. სიღრმეზე დაფიქსირდა (ტაბ. 261). ტაძრის შიდა სივრცის გეგმის მიხედვით აკლდამა ექცევა დასავლეთ კედელს, შიდა სამხრეთ-დასავლეთ სვეტსა და სამხრეთ კედელს შორის არსებულ მონაკვეთში. მნიშვნელოვანია ის გარემოება, რომ ზუსტად აკლდამის თავზე, ტაძრის სამხრეთ კედელზე გამოსახული იყო ფრესკა შერგილ და ნათელი დადიანებისა, აგრეთვე მათი მცირეწლოვანი შვილების ცოტნესი და თამარის (ტაბ. 24, 25).

დაღრმავებასთან ერთად იკვეთებოდა აკლდამაში ჩასასვლელად მოწყობილი კიბის საფეხურები (ტაბ. 313). ხსენებული კიბის საფეხურები ჩადის აკლდამაში საგანგებოდ მოწყობილ ორ სარეცელს შორის (ტაბ. 281, 311, 312). გათხრების პროცესში ორივე სარეცელზე თითო მიცვალებულის ჩონჩხი დაფიქსირდა (ტაბ. 311, 312). ორივე მიცვალებული თავით დასავლეთით – ქრისტიანულად იყო დაკრძალული.

საფიქრებელია, რომ სარეცლებზე დაკრძალული მიცვალებულები ამ აკლდამის ფუნქციონირების ბოლო ეტაპზე დაასაფლავეს. უფრო ძველების ნაშთები კი აღმოსავლეთ ნაწილში და სარეცლებს შუა გადაადგილეს. თავისებულების მიხედვით რვა ინდივიდის ძვლოვანი ნაშთი დაფიქსირდა.

განსასვენებლის კონსტრუქცია, მდებარეობა და იქ მოპოვებული არტეფაქტები აშკარად მიანიშნებს, რომ აქ მაღალი საზოგადოებრივი სტატუსის მატარებელი პირები უნდა ყოფილიყვნენ დაკრძალულნი და როგორც უკვე ითქვა, შესაძლოა მათ შორის შერგილ და ცოტნე დადიანებიც.

მეორე აკლდამა (ტაბ. 53). კიდევ ერთი აკლდამა ტაძრის ჩრდილოეთი ნაგებობის დასავლეთ მონაკვეთში ჯერ კიდევ 2000 წელს იატაკის სარემონტო სამუშაოების დროს გამოვლინდა. აქ უსისტემოთ მიმოფანტულ ძვლებთან ერთად იყო: ბრინჯაოს შანდალი, რკინის დეზი და ლითონის სამკერდეები და სხვ. აშკარად ჩანდა, რომ ერთ-ერთი მიცვალებული მაინც, მღვდელმონაზონ კალისტრატე ჩიჩუას მიხედვით, მეცხრამეტე საუკუნეში მოღვაწე მაღალჩინოსანი, სამხედრო პირი, რუსი გენერალი რიკპოფი უნდა ყოფილიყო. როგორც შენიშნულია ეს აკლდამა რიკპოფისათვის არ უნდა ყოფილიყო აგებული. ვფიქრობთ ის გაცილებით ძველია. შესაძლოა უკვე აღწერილი სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე აკლდამის თანადროული, ან მისი ფუნქციის ამონაურვის მერე აშენებულიც იყოს. დასაშვებია ისიც, რომ ისინი ერთდროულადაც ფუნქციონირებდნენ და მათში დადიანთა სხვადასხვა შტოს წარმომადგენლები იკრძალებოდნენ.

დარბაზის (შუა ნავის) ცენტრალურ ნაწილში, იატაკის ქვეშ, სამხრეთ სვეტებს შორის, დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ დუღაბით ნაშენი უძველესი კედლების ნაშთი შეინიშნებოდა.

საკურთხევლის ჩრდილოეთი ნაწილის გარკვეულ მონაკვეთში, ბათქაშის ფენის ჩამოცვენის შემდეგ ნათელი გახდა, რომ თლილი კვადრებით ნაგები კედელი მიშენებულია უხეშად დამუშავებულ წერილი ქვით სხვაგვარად ნაგებ კედელზე. გაჩნდა მოსაზრება, რომ შესაძლოა აქ საქმე ძველ, თავდაპირველი აბსიდის ნაშთთანაც გვექონოდა. ეჭვებს აღძრავდა ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთით კედელში ჩატანებული მოჩუქურთმებული ქვების ფრაგმენტებიც, აშკარად მეორადი გამოყენებით. იყო თუ არა ზემოთ აღნიშნული ფრაგმენტები დღევანდელი ტაძრის აგებამდე არსებული ნაგებობის ნაშთი, პირდაპირი პასუხი არ არსებობდა და იგი საკამათო თემად რჩებოდა. ამ ყველაფერს პასუხი 2012

წელს გაეცა, როდესაც ტარის ჩრდილოეთ კედლის პარალელურად სხვა კედლის ნაშთიც გამოჩნდა და რომელზეც აშკარად დღევანდელი ტაძარია დაშენებული.

2012-2016 წ.წ ტაძრის გარეთ, გალავნის შიდა და გარე პერიმეტრზე ჩატარდა შედარებით ფართომასშტაბიანი არქეოლოგიური სამუშაოები. სიტუაციათა შესაბამისად გაივლო სხვადასხვა ზომისა და სხვადასხვა სიღრმის 11 საცდელი თხრილი. ისინი საერთო გეგმაზე აღინიშნებიან როგორც №1-№11 (ტაბ. 55).

საველე კვლევებმა ეჭვმიუტანლად დაადასტურა, რომ სამონასტრო კომპლექსის ტერიტორიაზე საკუთრივ ტაძრის, საეპისკოპოსო სასახლის, სამრეკლოსა და გალავნის გარდა მის შიგნით და გარეთ, აღმოსავლეთით, დასავლეთით, ჩრდილოეთით და სამხრეთითაც მიწისქვეშა სივრცეები გადავსებულია XII-XIV საუკუნეებისა და უფრო ადრინდელი ხანის შენობა-ნაგებობათა მთელი წყებით, უფრო ზუსტად მათი საძირკვლებითა და კედლებით. ისინი ზოგჯერ ერთმანეთითაა გადაფარული, ზოგჯერ კი ერთმანეთშია ჩაჭრილი. ძალიან ხშირად ძველ შენობათა შემორჩენილი ეს კედლებიც XIX-XX საუკუნის საფლავებითაცაა დაზიანებული. ჩატარებული გეოფიზიკური კვლევების თანახმად ტაძრის ეზოში, განსაკუთრებით კი საეპისკოპოსოსა და ტაძარს შორის არსებულ მონაკვეთში (ზოგან 7 მ. სიღრმემდე) მოსალოდნელია არაერთი სამარხისა და არქიტექტურული ობიექტის დადასტურება. ცხადია ამ მონაცემების გადამოწმება მომავალი არქეოლოგიური გათხრებით გახდება შესაძლებელი.

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ, ხობსა და ნოჯიხევის მიდამოებში სადაზვერვო არქეოლოგიური სამუშაოებისა და შემთხვევით აღმოჩენილი არტეფაქტების გათვალისწინებით, კიდევ ერთხელ გავიხსენებ ჩვენი ნაშრომის ეპიგრაფად ნამძღვარებულ ნაწყვეტს აკაკი წერეთლის მიერ 1897 წელს დაწერილ პოემიდან „ნათელა“: „იქ, სადაც ხობის ნაპირზე დღეს ძველი მონასტერია, მთავრის სასახლე ყოფილა, მიდამოც დიდი სჭერია. იმისი კოშკი მაღალი უჭერეტდა ოთხსაე მხარესა: მახლობლად თავზე ივლებდა დღისით მზეს, ღამით მთვარესა. მისჩერებოდა იალბუზს გადაჰყურებდა შავ ზღვასა, შეფერადებულ ჭალებსა, სანახავს სხვასა და სხვასა“.

საიდან ჰქონდა ცნობები აკაკი წერეთელს აქ მთავრის სასახლისა და კოშკების, ანუ ციხე-ქალაქის შესახებ არ ვიცით, მაგრამ ჩვენს მიერ წარმოდგენილმა გათხრებმა მისი არსებობა, ნაწილობრივ მაინც უკვე დაადასტურა. მათი სრულფასოვანი კვლევებისათვის კიდევ მრავალი წელი და შრომაა საჭირო. ეს კი უკვე მომავალი თაობის არქეოლოგებისა და სხვადასხვა მომიჯნავე დარგის სპეციალისტების მიზანი და ამოცანაა.

SUMMARY

From a geographical point of view, the Khobi municipality occupies a central place on the Colchis plain. In the village of Nojikhevi of the same municipality, there is a well-known and very popular religious and educational center - the Khobi Monastery.

The main part of this publication is devoted to the ancient past of the Khobi monastery and the results of archaeological research carried out there, but at the same time, we will consider the archaeological objects and artifacts found in Nojikhevi and the immediate vicinity of the city Khobi. Let us define their meaning and chronology as much as possible. We cannot ignore and at least briefly stay on those archaeological sites of key and international importance located on the territory of the Khobi municipality, which have already been fully or partially excavated, published and are well known to both the scientific community and the general public, not only in Georgia, but also in the world. These are: settlement hill of the Late Bronze Age and Early Iron Age - Naokhvamu of Qvaloni, the hill of the Late Bronze Age and Early Age and the settlements located around it in the village of Chaladidi, classical - VI-V century B.C. settlement - fortress in the village of Sakorkio, multi-layered settlements and site of former city in the village of Khulevi, the Late Bronze Age-Early Age Kolkhuri settlement in the village of Dgvaba and the Middle Bronze Age artificial settlement hill "Tabakona" in the same village.

The famous monastery of Khobi is located on a hill west of the village of Nojikhevi, 60 meters above sea level, at the geographical coordinates 07394884 - 4691201, and the river. It overlooks the Khobistskali valley. The architectural complex of the monastery consists of the remains of the temple, bell tower, palace, wall and other buildings that have already been destroyed (Table 1).

It is well known that Khobi Monastery occupies a special place among the religious and cultural sanctuaries of Georgia for many reasons. Public opinion established over the centuries, eyewitness stories, a large amount of scientific and popular literature, architectural features, religious status and the unique sanctuaries preserved there spoke and speak about this. Nevertheless, it never became the object of archaeological study until recent times.

The dominating part of the complex is a basilica-style, hall-type temple. Even with the unaided eye, it is clear that the present-day temple has changed its architectural appearance at least five times. Traces of expansion and additions are clearly visible. At the end, the southern gallery and Vamek Dadiani's chapel were built, in which the "pillars and slates of marble" brought by him from Jiketi and, probably, at some point, pillars and blocks made of richly carved gallstone of some unknown temple, were added.

This last glass building, as it was said, is related to the era of Vamek Dadiani (1384-1396) and is a rough mixture of different materials and building culture. Here you can clearly see the unstained hand of the builder and even the peculiar whim of the customer. At the same time, this glass building also breaks the temple's proportionality through its extension from the south. Nevertheless, the charm of the external appearance of the temple is precisely in this glass building, because it is represented here in combination with Khobi Cathedral, brought from Jiketi, completely foreign and still unknown, but characteristic of Georgian church architecture. It is the combination of these three components that determines the unique appearance of the temple.

It is widely known and we will not be original if we say that the Khobi Monastery was more famous for the relics it kept for centuries - the robe of the Virgin Mary, the presiding cross of Davit Agmashenebeli, the pendant cross of King Tamar, etc. At the same time, it represented the Catholic residence and religious and educational center of Abkhazia (western Georgia).

The question arises - what led to the gathering of such important and numerous relics in the temple? Due to which circumstances it became a Catholic residence?

As we can see, the present-day Khobi Cathedral is neither as old as the Nekresi and Cross churches, nor as monumental as Alaverdi, nor as sophisticated as Nikortsminda, nor is it a symbol of Georgian unity, like Bagrat or Svetitskhoveli, and despite that, why is it still here? Where does such popularity come from? We think the questions are logical and need to be explained. Nevertheless, it never became the subject of archaeological study until recent times, but archeology is the science with the help of which it is possible to answer a significant part of the above questions.

Archaeological excavations on the territory of the Khobi monastery complex were carried out for several years with different durations and scales. It started in 2008 and lasted until 2016. During this time, fragments of Bronze Age settlements, unknown and ancient church, ruins and various buildings were discovered. Numerous and diverse artifacts allow to arrange the studied objects in chronological order. The following were highlighted: the Early Iron age - ancient settlements; Probably the Hellenistic, Pre-Christian and Medieval eras; Nineteenth century and the present day. If the archeological excavations continue, certain changes may occur and the chronological space may become more precise and even increase. We can say that the long-term archaeological research conducted here has enriched the history of Khobi and, more broadly, Kolkheti, with many interesting discoveries, although much remains to be explored.

The start of field-archeological research was given an impetus in 2008, when the access road to the courtyard of the Khobi monastery was being expanded and improved. The purpose of the works was to determine the distribution area of these structures, to determine their chronology, character and stratigraphy.

Archaeological excavations proved that in the mentioned area, on both sides of the road leading to the temple, in BC. In the first half of the first millennium, there must have been a fairly large settlement. The remains of at least four buildings are visible. It is possible that several more buildings of this period can be confirmed in the area surrounding the monastery. This is indicated by the nature and quantity of surface-marked plaster and pottery fragments.

From this point of view, according to the settlements found in the vicinity of the Khobi monastery complex, the ancient Kolkhi settlement can be imagined as a combination of mud and log type houses spread on the slope, separated by 20-40 meters from each other, plastered with plaster (Table 191).

It can be safely said that more than a thousand years before the construction of the Khobi temple complex, there was already a settlement here and it was rooted on the same strong roots as the famous churches-monasteries of Bagrat, Gelati, Svetitskhovli, Samtavisi, Alaverdi and Ikalto.

The beginning of the archaeological research-search in the temple of Khobi monastery complex was caused primarily by the works related to changing the floor of the temple. The need to change the floor was caused by its deformation in the central part of the hall. At the same time, in the depth of the floor, in the process of building a new iconostasis, the base of the old iconostasis was found carved and partially covered with fresco paint (tab. 381), which indicated that confirmation of other archaeological objects was expected in the underground space of the temple.

It is known, and the memorial plaques there clearly indicate that many retreats were held in the temple hall at different times. It was confirmed by archaeological works that the deformation of the floor was caused by the collapse of Samson Shervashidze's tomb in the center of the hall. The highly artistically processed marble rack erected on his head (tab. 231) indicated the information about the one who rested in this rock. From which we learn that Artillery Colonel St. George's Cross Knight, Prince Samson Shervashidze rests in tomb, who was born in 1835 and died of wounds in 1880.

It turned out to be an interesting and, at the same time, rather difficult construction. He was placed in a wooden coffin with the appropriate military uniform. The coffin was completely covered with zinc, which was again covered with wooden planks. It was covered with precious cloth. Around the coffin, a

brick wall of the same shape was built, which in turn was covered with stone and mortar (tab. 201,2). It was the failure of mortar and stone stacking that caused the deformation of the floor, which became the reason for the start of repair and therefore archaeological works.

In addition, two more individual tombs were excavated in the inner space of the temple. In both tombs, persons who died and were richly buried at the end of the nineteenth century or the beginning of the twentieth century were laid to rest.

The first tomb (tab. 53). A larger and apparently older tomb inside the temple, in the southwest corner, 20-25 cm above the floor surface. It was recorded at depth (tab. 261). According to the plan of the interior space of the temple, the wall falls on the western wall, in the section between the inner southwest pillar and the southern wall. It is also important to note that right on top of tomb, on the south wall of the temple, there was a fresco of Sergil and Nateli Dadiani, as well as their young children Tsotne and Tamari (tables 24, 25).

Along with the deepening, the steps of the ladder arranged for going into the cliff were cut (tab. 313). The steps of the mentioned staircase go down into the tomb between two specially arranged beds (tab. 281,2; 311,2). In the process of excavation, one skeleton of a dead person was found on both beds (tab. 311,2). Both dead bodies were buried with their heads to the west - in a Christian manner.

It is conceivable that the dead buried on the coffins were buried at the last stage of the functioning of this tomb. The remains of older ones were moved to the eastern part and to the middle of bed. According to the skulls, the skeletal remains of eight individuals were recorded.

A number of interesting artefacts were found there: a clay jug, a fragment of the face of a glazed plate, two iron arrowheads of different sizes, a knife point, a hook, five nails of different sizes, a fragment of a chain, twisted rods, a 7.5 kg copper bar, which was used as an entrance ladder. Copper wires and plates of unknown purpose, a bronze standard with the image of a two-headed bird (eagle?), a glass decanter, a stemmed pendant with a round-shaped bead, gold and silver threads for decorating clothes, four copper and silver coins (tab. 323; 372-6).

The construction of the resting place, its location and the artifacts found there clearly indicate that people of high social status must have been buried here.

The second tomb (tab. 53). Another rock was discovered in the western section of the northern part of the temple back in 2000 during the floor repair work. Here, along with the scattered bones, there were: a bronze candlestick, the remains of gold fabric, fragments of a plate painted with blue paint, a neck of a bottle made of white glass, an iron desk and metal chests. It seemed clear that at least one of the dead, according to priest-nun Callistrate Chichua, should be the Russian general Rickhoff, a high-ranking, military person working in the nineteenth century. As noted, this monument should not have been built for Rickhoff. We think it is much older. It may be contemporaneous with the already described tomb located in the southwest, or it may have been built after its function was exhausted. It is also permissible that they functioned at the same time and representatives of different branches of those who walk in them were prohibited.

In the central part of the hall (middle part), under the floor, between the southern columns, the remnants of the ancient walls built by mortar from west to east could be observed.

In a certain section of the northern part of the sanctuary, after the plaster layer fell off, it became clear that a wall built of hewn blocks was built over an otherwise built wall of rough-hewn fine stone. There was an opinion that we might be dealing with the remains of the old, original apse here. Doubts were raised by the fragments of carved stones inserted into the south-west wall of the temple, obviously with secondary use. Whether the above-mentioned fragments were the remains of the existing building before the construction of the present temple, there was no direct answer and it remained a controversial topic. All this was answered in 2012.

In 2012-2016, relatively large-scale archaeological works were carried out outside the temple, on the inner and outer perimeter of the wall. According to the situation, 11 test trenches of different sizes and depths were dug. They are marked on the general plan as #1-#11 (Table 55).

The field research proved beyond a doubt that in the territory of the monastery complex, in addition to the cathedral, the episcopal palace, the bell tower and the wall, inside and outside, to the east, west, north and south, the underground spaces are filled with a whole series of buildings and structures of the 12th-14th centuries and earlier, more precisely with their foundations and walls. Sometimes they overlap each other, and sometimes they are cut into each other. Very often, these walls of old buildings are also damaged by graves of the XIX-XX centuries. According to the conducted geophysical studies, confirmation of a number of tombs and architectural objects is expected in the yard of the cathedral, especially in the section between the episcopate and the cathedral (up to 7 m deep in some places). Obviously, verification of these data will be possible with future archaeological excavations.

After all of the above, taking into account the archaeological reconnaissance works in the vicinity of Khob and Nojikhevi and the artefacts found by chance, we will once again recall the passage from the poem "Natela" written by Akaki Tsereteli in 1897 as the epigraph of our work: "Where there is an old monastery on the bank of Khopi today, there used to be a prince's palace with the big area. That tower looked high on all four sides: near the top was the sun during the day and the moon at night. It stared at Elbrus, overlooking the Black Sea, the colored floodplains, and sightseeing more and more."

We do not know where Akaki Tsereteli got information about the prince's palace and towers, that is, about the castle-city, but our excavations have already confirmed its existence, at least partially. Many more years and works are needed for their full-fledged research. This is the goal and task of the next generation of archaeologists and specialists of various fields.

ბიბლიოგრაფია

ანტიოქიელი 1982

მაკარი ანტიოქიელი, ცნობები საქართველოს შესახებ, არმალანი, აღმოსავლური მწერლობის ნიმუშები, 1982. გვ. 112-113.

არქანჯელო ლამბერტი

დონ არქანჯელო ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, 1991 წ. გვ. 175.

ბერიძე 1973

ვახტანგ ბერიძე, ხობის ტაძრის ისტორიისათვის, ჟურნ. „მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 2. 1973. გვ. 72-88.

ბერიძე 1987

ვახტანგ ბერიძე, მოგონებები, თბილისი 1987, გვ. 305.

ბერაძე 1981

თამაზ ბერაძე, ზღვაოსნობა ძველ საქართველოში, თბილისი 1981, გვ. 126-127.

ბერაძე 1970

თამაზ ბერაძე, XVII ს-ის პირველი ნახევრის ოდიშის რუკა, ჟურნ. „ძეგლის მეგობარი“, 1970 წ. კრებული ოცდამეერთე. გვ. 40-47.

ბროსე 2011

მარი ბროსე, არქეოლოგიური მოგზაურობა სამეგრელოსა და აფხაზეთში, თბილისი, 2011, გვ. 45-54.

ბუბულაშვილი 2007

ელდარ ბუბულაშვილი, საქართველოს ეკლესიის სინმინდეები, თბილისი 2007. გვ. 131-149.

გამბა 1987

ჟაკ ფრანსუა გამბა, მოგზაურობა ამიერკავკასიაში, თბილისი 1987, გვ. 77-115.

დიურან ბრაგელი 1855

დიურან ბრაგელი, ალბომი: „Voeaje dans la mer Noire le Bospore et Dardanelles“. 1855.

ვახუშტი 1973

ვახუშტი ბატონიშვილი, ქართლის ცხოვრება, ტომი IV – „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“, თბილისი 1973. გვ. 778.

ვირსალაძე 2007

თინათინ ვირსალაძე, შერგილ დადიანის დროინდელი XIII საუკუნის კედლის მხატვრობა ხობში, საქართველოს სიძველენი, 11, თბილისი 2007. გვ. 266-287.

ილუსტრირებული ჟურნალი 1855

ჟურნალი: L'illustration: Journal universel. V.25 (Jan-June 1855). გვ.53.

კალანდია 2004

გიორგი კალანდია, ოდიშის საეპისკოპოსოები, თბ. 2004, გვ. 149-184.

კუტალიეშვილი 1987

ზურაბ კუტალიეშვილი, ნაოსნობა ძველ საქართველოში, თბილისი 1987.

კუფტინი 1950

Күфтин Б. А., Материалы к археологии Колхиды. Тб. 1950.

კუხიანიძე 2005

ნინო კუხიანიძე, ქუთაისის საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოება, ქუთაისის სახელმწიფო მუზეუმის შრომები, კრებული XV, ქუთაისი 2005. გვ. 110-116.

მიქელაძე 1974

თეიმურაზ მიქელაძე, ძიებანი კოლხეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიიდან. თბ. 1974

მიქელაძე 1978

თეიმურაზ მიქელაძე, არქეოლოგიური კვლევა-ძიება რიონის ქვემო წელზე, (მასალები ძველი ფაზისის ისტორიისათვის), კოლხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები, I, თბილისი 1978.

მიქელაძე 1990

Т.К. Микеладзе, К Археологии Колхиды, Тб. 1990. с. 32-68.

ნიორაძე 2011

გიორგი ნიორაძე, საქართველოს გვიანბრინჯაოს, ანტიკური და შუასაუკუნეების ხანის ძეგლები, თბილისი 2011. გვ. 50-64.

ოდილაძე და სხვ. 2019

დ. ოდილაძე, თ. ჭელიძე, ნ. ლლონტი, ჯ. ქირია, ო. იავოლოვსკაია, ა. თარხნიშვილი. ხობის ღვთისმშობლის მიძინების მონასტრის სამხრეთი ტერიტორიის დაფარული არქეოლოგიური ძეგლების გეორადიოლოკაციური ძიების შედეგები, მიხეილ ნოდიაშვილის სახ. გეოფიზიკის ინსტიტუტის შრომები, ISSN 1512-1135, ტ. LXX, 2019, გვ. 16-25.

პაპუაშვილი და სხვ. 2017

რევაზ პაპუაშვილი, გოგიტა ჩიტაია, იოსებ პაპუაშვილი, ყულევი. თბილისი -ხობი 2017.

პაპუაშვილი, ჯანელიძე 2011

რ. პაპუაშვილი, ზ. ჯანელიძე, გეოგრაფიული და არქეოლოგიური ფაქტების ინტერპრეტაცია ქ. ფასისის (ფაზისის) მდებარეობის დადგენასთან დაკავშირებით, ჟურნ. „მეცნიერება და ტექნოლოგიები“, №1-3, 2011, გვ. 27-38.

პაპუაშვილი, ჯიბლაძე 2013

რ. პაპუაშვილი, ლ. ჯიბლაძე, არქეოლოგიური სამუშაოები ხობის რაიონში., ჟურნალი „ძიებანი“ №21. თბილისი 2013. გვ. 33-43.

პაპუაშვილი და სხვ. 2020

Papashvili Revaz, Intagliata Emanuele E., Naskidashvili Davit. Excavatin at Machkhomei. Jurnal, PRO GEORGIA, Journal of Kartvelologikal studies, № 30 - 2020. Warsaw 2020, gv. 121-134.

ჟამთააღმწერელი 1987

ჟამთააღმწერელი, ასნლოვანი მემატინე, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკლევა, შენიშვნა და ლექსიკონი დაურთო რევაზ კიკნაძემ, თბილისი 1987, გვ. 78-98.

რჩეულიშვილი 1982

ლევან რჩეულიშვილი, ხობის ტაძრის პირველადი სახის გარჩევა, ქართული ხელოვნების ისტორიის ნარკვევები, თბილისი 1994. გვ. 253-266.

სიჭინავა, ჩიტაია 2000

ხობის მონასტერი, შემდგენლები: ანზორ სიჭინავა, გოგიტა ჩიტაია, ხობი-თბილისი 2000.

სიჭინავა, ჩიტაია 2015

ხობი, წარსულის ფურცლები, (პერიოდული გამოცემების მასალები ხობის მუნიციპალიტეტის წარსულზე), შემდგენლები ანზორ სიჭინავა და გოგიტა ჩიტაია, თბილისი-ხობი 2015.

ქართველიშვილი 2015

თეა ქართველიშვილი, ხობის მონასტრის საისტორიო საბუთები. XV-XVIII საუკუნეები, ქართული წყაროთმცოდნეობა, XVII-XVIII, 2015/2016, გვ. 181-202.

ქართული სამართლის ძეგლები 1965

ქართული სამართლის ძეგლები, ტომი II, საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები (X-XIX სს.), ტექსტი გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, თბილისი 1965, გვ. 208-211.

ქრისტოფორო კასტელი 1976

დონ ქრისტოფორო დე კასტელი, ცნობები და ალბომი საქართველოს შესახებ, თბილისი 1976. გვ.172. 176. 178.

ნ. შაფრანოვი 1885

Н. Шафранов, Образование Рионской низменности в течении исторического периода. – Сборник сведений о Кутаисской губернии, вып. 1, Кутаиси, 1885.

ჩიტაია 2017

გოგიტა ჩიტაია, ხობის სიძველენი, თბილისი-ხობი 2017.

ჩიტაია და სხვ. 20200

Chitaia Gogita, Papuashvili Revaz, Vinogradov Andrey. A New Complex of Greek Inscription from Machkhomeri Fortress in Lazica, Jurnal, Zeitschrift Fur Paoirologie und Epigrafik, № 214 _ (2020), Bonn 2020, გვ. 169-179.

ცხადაია 2007

პაატა ცხადაია, სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, III, ხობის რაიონი, ქ. ფოთი, თბილისი, 2007, გვ. 127.

ძველი საქართველო 1913

ძველი საქართველო, საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების კრებული, ტომი III ე. თაყაიშვილის რედაქტორობით, ტფილისი 1913-1914. გვ. 131-163.

ჭითანავა 2010

დავით ჭითანავა, ეკლესიები და თავდაცვითი ნაგებობები სამეგრელოში, თბილისი 2010. გვ. 269-292.

ხუსკივაძე 2005

იუზა ხუსკივაძე, ხობის ტაძრის XVII საუკუნის მოხატულობა, საქართველოს სიძველენი, 7-8, თბილისი 2005. გვ. 261-305.

ხობის მონასტერი 1894

ხობის მონასტერი და მისი ისტორიული წყარო, 1809-1125 წ. შედგენილი და გამოცემული მ. მ. კალისტრატეს მიერ, ახალ-სენაკი 1894.

ჯიბლაძე 1996

ლ. ჯიბლაძე, კოლხეთის დაბლობის ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ნამოსახლართა ქრონოლოგია-პერიოდიზაცია, კრებული „გურია I“, თბ. 1996. გვ. 78-83.

ჯიბლაძე 2007

ლ. ჯიბლაძე, ხის უბორბლო საზიდრები ყულევის ნამოსახლარიდან, კრებული – „კავკასიის მაცნე“ თბ. 2007. გვ. 82-86.

ჯიბლაძე 2016

ლ. ჯიბლაძე, ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ძეგლების სინქრონიზაციის საკითხები, ჟურნალი, ძიებანი №23, თბ. 2016. გვ.166-180.

ჯიბლაძე, კვირკვია 2019

ლ. ჯიბლაძე, რ. კვირკვია, კოლხეთის მდინარეებში აღმოჩენილი არტეფაქტები – შემთხვევითობა თუ მსხველშეწირვის რიტუალის გამოვლინება?, საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტო, არქეოსპექტრი, თბ. 2019, გვ. 72-77.

ჯოჯუა 2010

თემო ჯოჯუა, აფხაზეთის კათალიკოსი ილარიონი, ისტორიის და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის შრომები, X-XI, თბილისი 2010/2011, გვ. 311-397.

ჯოჯუა 2012

თეიმურაზ ჯოჯუა, ხობელი ეპისკოპოსების ნიკოლოზ I ნულეკიძისა და ნიკოლოზ II ჩოლოყაშვილის ფრესკული პორტრეტები ხობის ტაძარში, „საქართველოს სიძველენი“, 15, თბილისი 2012, გვ. 331-396.

გივი ელიავა (მარჯვნიდან პირველი) ადგილობრივ მოსახლეობასთან ერთად
ხობის მონასტერში

ტაბულების აღწერა

1. ტაძრის არქიტექტურული კომპლექსის სამხრეთ-დასავლეთი მონაკვეთის ტოპოგრაფიული გეგმა არქეოლოგიური თხრილებით.

უძველესი ნამოსახლარები

პირველი ძელურ-ბათქაშიანი ნაგებობა

2. 1. ქრილი, ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან; 2. სამუშაო პროცესი.
3. 1. ბათქაშიანი მოედანი; 2. წრიული ნაგებობის ფრაგმენტი.
4. 1. ბათქაშიანი მოედნის ქრილი; 2. ქვაყრილი დერგის ფრაგმენტებით.
5. 1-2. დეკანოზი ილია გათხრებზე; 3. ილუმენია ანას ინიციატივით ბათქაშებისგან გაკეთებული დეკორაციული ყორე.
6. არტეფაქტები: 1. დერგი, 2. ჭურჭლის ყური, 3-4. ბათქაშები.
7. ნაგებობის გეგმა და ქრილები, 2009 წ.
8. ნაგებობის გეგმა და ქრილი, 2010 წ.
9. არტეფაქტები: 1. დერგი, 2-8. სხვადასხვა ჭურჭლის ფრაგმენტები, 9. კვირისტავი.

მეორე ძელურ-ბათქაშიანი ნაგებობა

10. 1. ქრილი, ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან; 2. სამუშაო პროცესი.
11. 1-2. ნაგებობის ხედები.
12. 1,3 თიხის კვირისტავი; 2. ბათქაშები; 4. ქვის სალესი.
13. ნაგებობის გეგმა და ქრილები, 2009 წ.
14. ნაგებობის გეგმა და ქრილები, 2010 წ.
15. არტეფაქტები, თიხის: 1. ხუფის ფრაგმენტი, 2. ჯამის ფრაგმენტი, 3-7. სხვადასხვა ჭურჭლის ფრაგმენტები, 8. საქმენი მილის ფრაგმენტი, 9. ბრტყელი კვირისტავი, 10. ქვის (ფიქალი) სალესი.

16. 1. მესამე ძელურბათქაშიანი ნაგებობის ნაშთები; 2-13. თიხის სხვადასხვა ჭურჭლის ფრაგმენტები.

17. თიხის არტეფაქტები: 1-13. ჭურჭლის პირგვერდები და ძირგვერდი; 14-18. სხვადასხვა ფორმის ყურები (ზოომორფული).

18. ქვევრის ძირგვერდი. გზის პირას, ჩამონაშალ ფენაში.

19. 1. გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის დასახლების წარმოსახვითი მოდელი; 2. არქეოლოგი რევაზ პაპუაშვილი უცხოელ ვიზიტორებს ესაუბრება უძველესი ნამოსახლარის შესახებ.

არქეოლოგიური გათხრები ტაძრის ინტერიერში

20. 1-2. XIX საუკუნის სამარხები.
21. 1-3. XIX საუკუნის სამარხები.
22. 1-3 სამსონ შერვაშიძის აკლდამა და არტეფაქტები.
23. 1-12. სამსონ შერვაშიძის მემორიალური სტელა და არტეფაქტები აკლდამიდან.

პირველი აკლდამა

24. შერგილ დადიანის ოჯახის ფრესკა ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთ კედელზე. ა.პ. ეისნერის მიხედვით, 1898 წ. დაცულია რუსეთის ეთნოგრაფიულ მუზეუმში.
25. შერგილ დადიანის ოჯახის ფრესკა ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთ კედელზე.
26. 1-2. ზედა ფენა, გვიანი ხანის სამარხები.
27. 1. მეორე ფენა, არეული სამარხების ნაშთები; 2. არეული სამარხების ალაგების შემდეგ, აღმოსავლეთ კედელში XIX საუკუნის სამარხია ჩაჭრილი.
28. ქვედა ფენა: 1. სარეცლები მიცვალებულთა ჩონჩხებით; 2. მიცვალებულთა ჩონჩხების ალაგების შემდეგ.
29. 1. სამხრეთი კედლის გეგმა; 2. ჩრდილოეთი კედლის გეგმა.
30. 1. ჭრილი; 2. აღმოსავლეთი კედლის გეგმა.
31. 1. გეგმა, 2. ჭრილი, 3. ჩრდილოეთი კედლის გეგმა.
32. არტეფაქტები: 1. თიხის დოქი, 2. მოჭიქული თევზის ფრაგმენტი, 3. ბრინჯაოს ლილი, 4. რკინის შუბისპირი, 5. ბრინჯაოს ზოდი (კიბის ქვედა საფეხური).
33. 1-2. მინის ჭურჭელი.
34. რკინის არტეფაქტები: 1-2. შუბისპირები, 3-7. ლურსმნები, 8. დანა, 9. ანკესი.
35. 1-15. რკინის და ბრინჯაოს არტეფაქტები.
36. 1. ოქრო ხეიბი, 2. ვერცხლის ძაფები, 3-4. ვერცხლის ნივთები, 5. გიშრის საკიდი.
37. 1. ბრინჯაოს შტანდარტი, 2-6. სპილენძის და ვერცხლის მონეტები.

ეკლესიის შიდა სივრცეში აღმოჩენილი ძველი კედლის ფრაგმენტები

38. 1. სამუშაოები აბსიდაში 2. არქეოლოგი რევაზ პაპუაშვილი ეკლესიის შიგნით მიმდინარე სამუშაოების შესახებ ესაუბრება არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის თანამშრომლებს.
39. 1-2. საკურთხეველის მაღალ დასაჯდომელში ჩართული უცხო დეტალები.
40. 1-3. ეკლესიაში არსებული უცნობი დეტალები.
41. 1-2. ეკლესიაში არსებული უცნობი ჩაშენებები.
42. 1-3. ეკლესიაში არსებული უცნობი კედლების ფრაგმენტები და ჩაშენებები.
43. 1-2. ეკლესიაში არსებული უცნობი კედლების ფრაგმენტები.
44. 1-2. ეკლესიაზე არსებული უცხო მინაშენები და ჩაშენებები.
45. 1-2. ეკლესიაზე არსებული მინაშენები.
46. 1. ეკლესიის ფასადი მოგვიანო ხანის მინაშენით; 2. ეკლესიის ხედი სამხრეთიდან.

47. 1-3. ეკლესიის კედლებში ჩაშენებული უცხო დეტალები.
48. 1-2. უძველესი ეკლესიის ჩრდილოეთი კედელი.
49. 1. უძველესი ეკლესიის ჩრდილო-აღმოსავლეთი კუთხე; 2. მუშაობის პროცესი.
50. უძველესი ეკლესიის შემორჩენილი ფრაგმენტები: 1-2. აბსიდის ქვედა ნაწილი და 3. ეკლესიის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში.
51. 1-2. უძველესი ეკლესიის კედლის გეგმა და ჭრილი; 3. მოჭიქული თევზის ფრაგმენტი; 4. ხობის ეკლესია რჩეულიშვილის მიხედვით.
52. გიორგი პირველი ერთ-ერთი ეკლესიის მაკეტიტო ხელში.
53. ხობის ეკლესიის გეგმა.
54. 1-6. ხობის ეკლესიის სავარაუდო გეგმები.
55. ხობის სამონასტრო კომპლექსის სიტუაციური გეგმა არქეოლოგიური ობიექტებით.
56. 1. მეხუთე თხრილი; 2. სამუშაო პროცესი.
57. 1. მეოთხე ნაგებობის დასავლეთი კედელი; 2. აღმოსავლეთი კედელი.
58. მეოთხე ნაგებობა: 1,4 სამუშაო პროცესი; 2. ფილების წყობა დასავლეთი კედლის ძირში; 3. კერამიკული ყრილი სამხრეთ-დასავლეთ კედლის კუთხეში.
59. 1. მეხუთე ნაგებობის კიბის ფრაგმენტი და 2. ჭრილი.
60. მეოთხე ნაგებობის გეგმა და ჭრილი.
61. 1-2. სტრატეგრაფიული ჭრილები.
62. 1. არქიტექტორის მუშაობის პროცესი ველზე; არტეფაქტები: 2-3. უცხოური წარმოშობის კრამიტები, 4. რკინის ლურსნები.
63. არტეფაქტები არეული ფენიდან: 1-8. თიხის ალათები, 9-10. თიხის აგურები, 11. თიხის კვირისტაგი, 12. მარმარილოს საფლავის ქვის ფრაგმენტი, 13. მეცხრამეტე საუკუნის თევზის ნატეხი, 14. ლითონის ლილეები, 15-22. სხვადასხვა ხასიათის მოჭიქული ჭურჭლის ფრაგმენტები.
64. 1-5, 7 ქვევრის ფრაგმენტები, 6. თონის ფრაგმენტი.
65. 1-8. თიხის ალათები, 9-10. თიხის აგურები.

მეხუთე ნაგებობა

66. ხედი ჩრდილოეთიდან.
67. 1. მეოთხე და მეხუთე ნაგებობების ურთიერთმიმართება; 2. მეხუთე ნაგებობის კედელში ჩაჭრილი ახალი სამარხები და კიბე.
68. 1. მეხუთე ნაგებობა, ძირითადი და დამხმარე სათავსოებს შორის არსებული კედელი, რომელსაც ჩრდილოეთიდან მიდგმული აქვს კიბე, სამხრეთიდან განჯინა, აღმოსავლეთიდან სამალავია ჩაჭრილი; 2. სამალავი.
69. 1-2. ძირითადი სათავსოს სამხრეთის კედელში არსებული ნიშები.
70. ძირითადი სათავსოს იატაკის ნაწილი და აღმოსავლეთ კედელზე არსებული მინაშენი და მერხი; 2. ჩრდილოეთი კედლის ჭრილი.
71. მეხუთე ნაგებობის ჩრდილოეთით არსებული დამხმარე სათავსოს ნაწილი და 2. კიბე.
72. 1-2. ჩრდილოეთი სათავსოს იატაკის დონე.

73. 1. იატაკის ფრაგმენტები; 2. ფრესკების ფრაგმენტები.

74. 1-2. ეპისკოპოსის სასახლის ჩრდილოეთით (ქვედა იარუსი) არსებულ სათავსოში გაკეთებული ჭრილები.

75. 1. ეპისკოპოსის სასახლის ჩრდილოეთით არსებულ სათავსოში გაკეთებული გალავნის ჭრილი; 2. მეექვსე ნაგებობის კედლის ფრაგმენტი.

76. 1. რესტავრაციამდე არსებული ეპისკოპოსის სასახლის ხედი დასავლეთიდან; 2. მეხუთე ნაგებობის დასავლეთი კედელი და უცნობი კიბე, რომელიც ამ კედლს ქვეშ შედის.

77. 1. მეხუთე ნაგებობის დასავლეთი კედელი და უცნობი კიბე, რომელიც ამ კედლს ქვეშ შედის; 2. იგივე მონაკვეთი, მუშაობის პროცესი.

78. მეშვიდე ნაგებობა: 1. გეგმა; 2. კედლის ფრაგმენტი.

79. აეროფოტოზე დატანილი შენობა-ნაგებობების სავარაუდო საზღვრები.

80. ნაგებობების განლაგება და ურთიერთმიმართება, გეგმა.

81. მესამე, მეოთხე და მეხუთე ნაგებობების კედლების გეგმები.

82. 1-15. მოჭიქური ჭურჭლის ფრაგმენტები მეხუთე ნაგებობის არეული ფენიდან.

83. 1-11. მინის ჭურჭლის და ლამპრების ფრაგმენტები სამალავიდან, მეხუთე ნაგებობა.

84. არტეფაქტები მეხუთე ნაგებობიდან: 1. ტრაპიზონული ასპრი, 2. ნიდეები, 3. ბრინჯაოს უმბონის ფრაგმენტი, 4. რკინის დანა, 5. რკინის სატევარი, 6. რკინის ლურსმანი, 7. რკინის ნალი, 8. რკინის ანკესი, 9. ბრინჯაოს ზარაკი სამალავიდან.

85. 1-7. არტეფაქტები ყვითელი მონაზვინი თიხნარიდან, 8-15. სხვადასხვა ჭურჭლის ფრაგმენტები არეული ფენიდან.

86. არტეფაქტები არეული ფენიდან: 1-4. თიხის სხვადასხვა ჭურჭლის, 5. თონის და 6. ალათის ფრაგმენტები, 7-8. თიხის ჯამი და დამლა.

87. 1-11. თიხის ქვევრების ფრაგმენტები.

88. 1-4. თიხის ქოთნების ფრაგმენტები.

89. 1-12. თიხის ქოთნების ფრაგმენტები, 13. დოქის ყურის ფრაგმენტი.

90. 1-11. თიხის ჯამების ფრაგმენტები (1. დამლა).

91. 1-8. თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები მონაზვინი ყვითელი თიხნარიდან.

92. 1-2. თიხის ალათები მეხუთე ნაგებობიდან, 3. გვერდებაკეცილი კრამიტი მეექვსე ნაგებობიდან, 4-5. თურქული ჩიბუხები არეული ფენიდან, 6. თიხის თონის ფრაგმენტი მეხუთე ნაგებობიდან.

93. არტეფაქტები მეხუთე ნაგებობიდან: 1. ბრინჯაოს უმბონის ფრაგმენტი (სამალავიდან), 2. ბრინჯაოს ნივთის ფრაგმენტები, 3. ბრინჯაოს სათითი, 4. ბრინჯაოს მანჭვალი, 5. ბრინჯაოს ზარაკი (სამალავიდან).

94. რკინის არტეფაქტები: 1-2. სოლები, 3. სატევარი, 4. გაურკვეველი ნივთი, 5-10 დანების ფრაგმენტები, 11. ანკესი, 12. ისრისპირი, 13. ლურსმნები, 14-15. ნალები.

თხრილები ეკლესიის ეზოში

95. 1-2. თხრილები №№7, 8; 3. თხრილი №2.

96. თხრილი №3.

97. 1-2. ჩანართები გალავნის სხვადასხვა ადგილას.
98. 1-3. ჩანართები გალავნის სხვადასხვა ადგილას.
99. 1-3. გალავნის გარეთ არსებული ობიექტები.
100. 1-2. გალავანში ჩაშენებული ჩუქურთმიანი ქვები.

მღვდელმონაზონთა სახლი (შეათე თხრილი)

101. 1. მეცხრამეტე საუკუნე, ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან, შემორჩენილია მღვდელმონაზონთა სახლი და სამრეკლო; 2. მეოცე საუკუნე, იგივე კადრი: აღარ არის შემორჩენილი მღვდელმონაზონთა სახლი, ჩანს საეპისკოპოსო სასახლის ნანგრევები.

102. 1-2. მუშაობის პროცესი მღვდელმონაზონთა სახლის ნანგრევების ირგვლივ.

103. 1. შენობის შემორჩენილი ფრაგმენტი; 2. შენობის გეგმა.

104. შენობის დასავლეთი მონაკვეთი ბუხრით და იატაკის ქვეშ არსებული უცნობი დეტალებით (კედლები, ქვევრები); 2. ბუხრის უკანა მხარე და უცნობი კედლის ფრაგმენტები.

105. 1-2. შენობის ჩრდილო-დასავლეთი კუთხის ჭრილები.

106. შენობის აღმოსავლეთით არსებული ბუხარი, 1. ხედი სამხრეთიდან, 2. ხედი დასავლეთიდან.

107. 1. შენობის დასავლეთი კედლის გარეთ მიმდინარე არქეოლოგიური გათხრების დროს მიკვლეული კედლის ფრაგმენტები და 2. ჭრილი გალავნის ძირში.

108. 1-19. მოჭიქური ჭურჭლის ფრაგმენტები არეული ფენიდან.

109. 1-9. შენობის იატაკის ქვეშ აღმოჩენილი მინის და მოჭიქური ჭურჭლის ფრაგმენტები.

110. 1. კირხსნარიანი კედლები გალავნის გარეთ, სამხრეთ-დასავლეთ მონაკვეთში, მეთორმეტე თხრილი და 2. მოზრდილი ლოდი კიხსნარის ჩანართებით, მეთერთმეტე თხრილი.

111. 1. ეპისკოპოსის სასახლის ფასადი რესტავრაციამდე და უცნობი კედლის ფრაგმენტები; 2-3. ქვევრები.

112. 1. ხობის ეკლესია; 2. აღდგენილი ეპისკოპოსის სასახლე.

113. 1. ხობის ეკლესია ჰერმან როსკოშნის ნიგნიდან „აზიური რუსეთი“; 2. ხობის ეკლესია 1930 წ.

114. 1. ხობის ეკლესია, დიუბუა დე მონპერეს ნახატი; 2. ხობის ეკლესია დღეს.

115. 1, 2. ხობის ეკლესიის შემოგარენი, 1945 წ.

116. 1, 2. ხობის ეკლესიის შემოგარენი 1945 და 1951 წწ.

117. 1. ეპისკოპოსის სასახლის ნაწილი, 1951 წ; 2. მღვდელმონაზონთა სახლის ნანგრევები.

118. 1-2. ცულები ხობისწყლის ნაპირიდან; 3. ცული ხობის „კოლხეთის“ მეურნეობიდან.

119. ხობისწყლის ნაპირზე აღმოჩენილი 1. მძივი; 2-3. ბრინჯაოს რგოლები; 4-5. ბრინჯაოს სატევრები.

120. შემთხვევით აღმოჩენილი არტეფაქტები: 1-3. ; 4. ბრინჯაოს სამაჯური; 5. რკინის შუბისპირი; 6. ქვევრის პირის ფრაგმენტი.

121. 1-3. ნაეკლესიარი იოსავეების ეზოში; 4. გვერდბაკეცილი კრამიტის ფრაგმენტი იოსავეების ეზოდან.

122. 1-2. კედლის ფრაგმენტები ხობის მონასტრის მრევლის სასაფლაოდან.

123. 1. კედლის ფრაგმენტები ხობის მონასტრის მრევლის სასაფლაოდან; 2. კედლის ფრაგმენტი ხობისწყლის სანაპიროდან.

124. ხობის ნაოხვამუ, ალანიების საცხოვრებელი სახლი.

125. 1-2. ყულევის ხედები, XIX საუკუნე.

126. 1-2. ჭიხუს დიხაგუძუბა.

127. ჭიხუს პლატო (ფუნიკულიორი), 1-10. არტეფაქტები.

მარცხნიდან: ანზორ სიჭინავა, გოგიტა ჩიტაია, პაატა ცხადაია,
ბუბა კუდავა, თამაზ ბერაძე

მარცხნიდან: გოგიტა ჩიტაია, გურამ გრიგოლია,
ვახტანგ ჯაფარიძე, ჯონი აფაქიძე ხობში

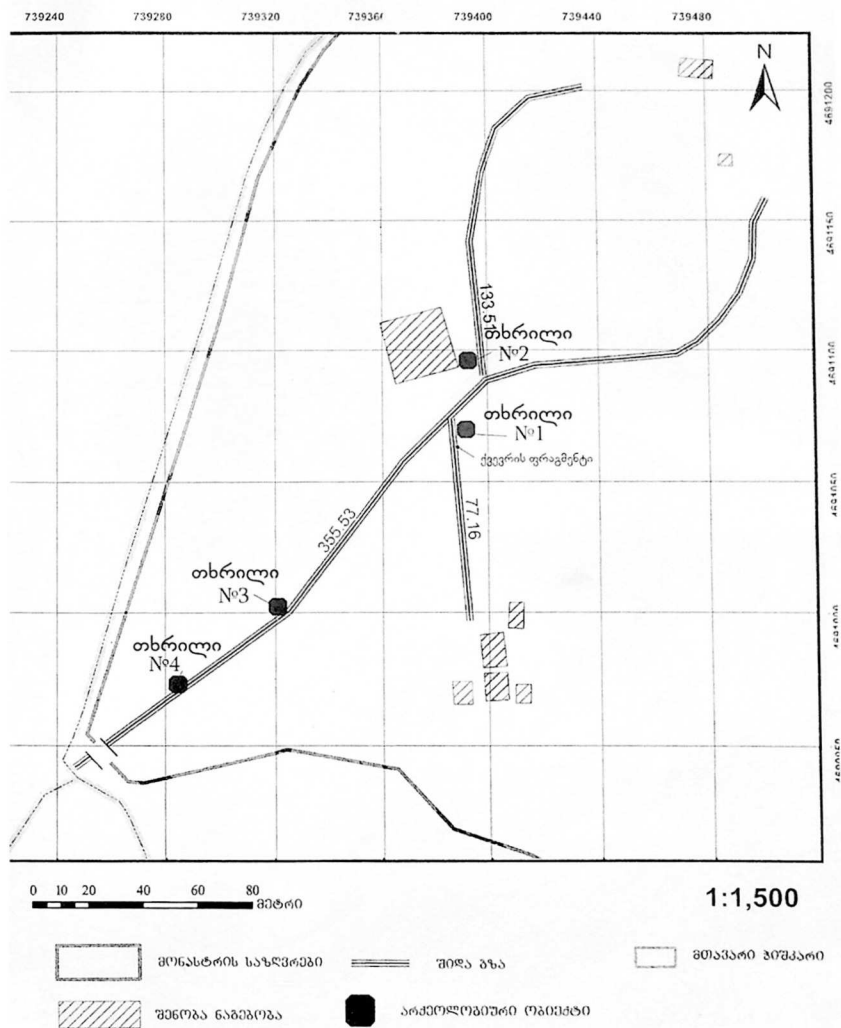

რევაზ პაპუაშვილი, გურამ კვირკველია და ამერიკელი მეცნიერები
ჭიხუს დიზაგუძებაზე

ტაბულები

სტუმრის მონახულება

1

2

1

ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან

2

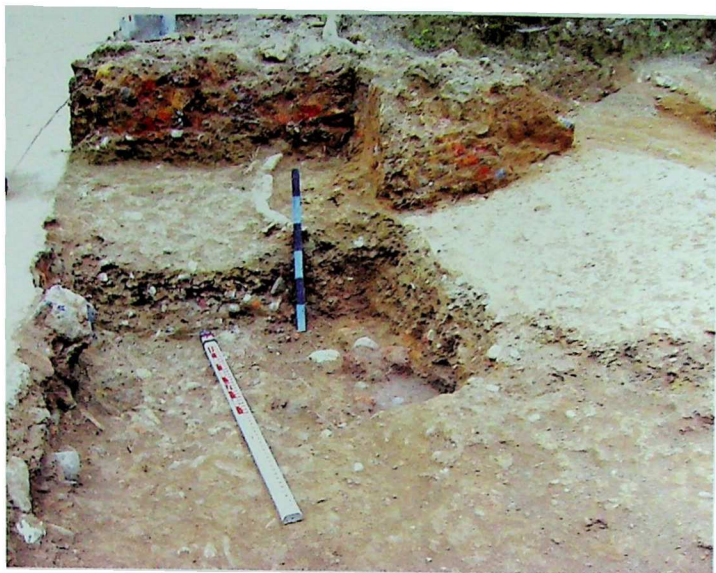
სამუშაო პროცესი

1

2

1

2

1

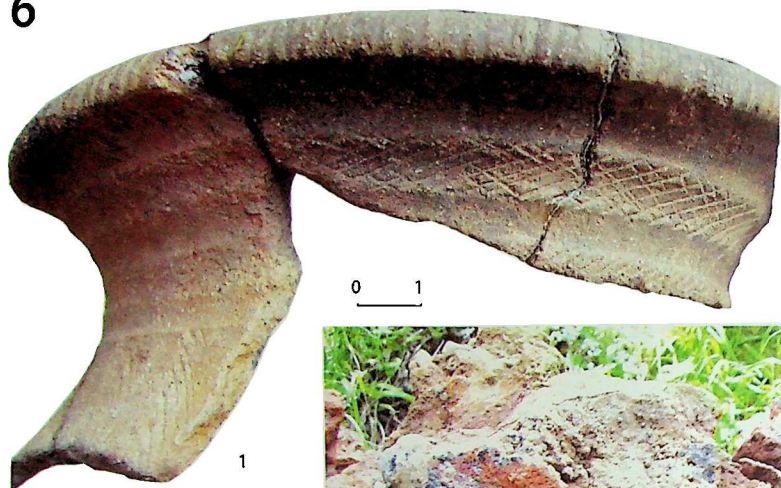

2

3

6

1

0 1

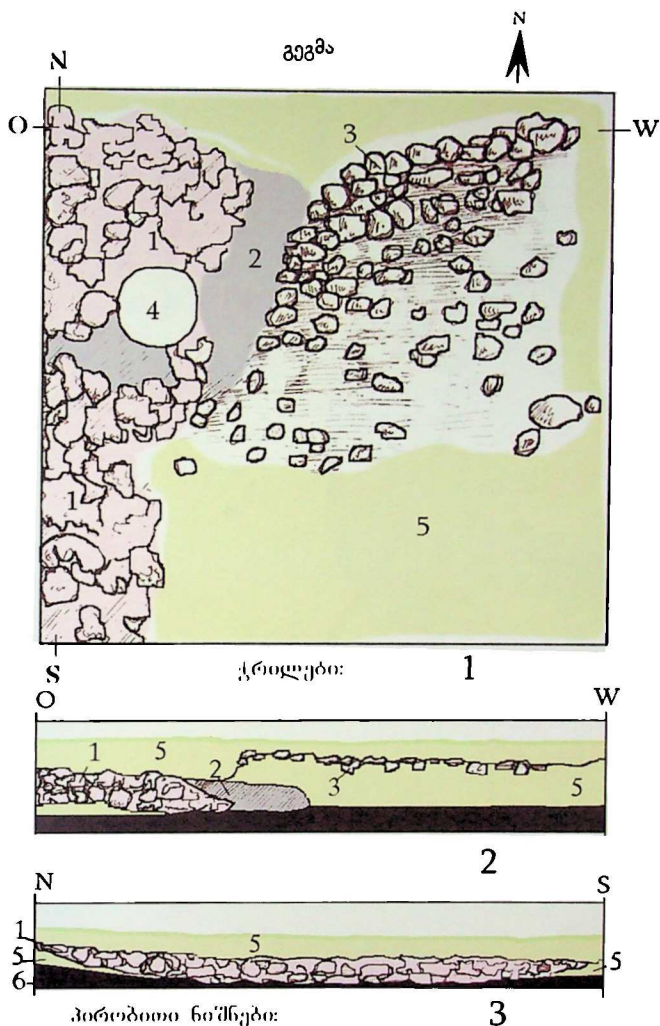
2

3

4

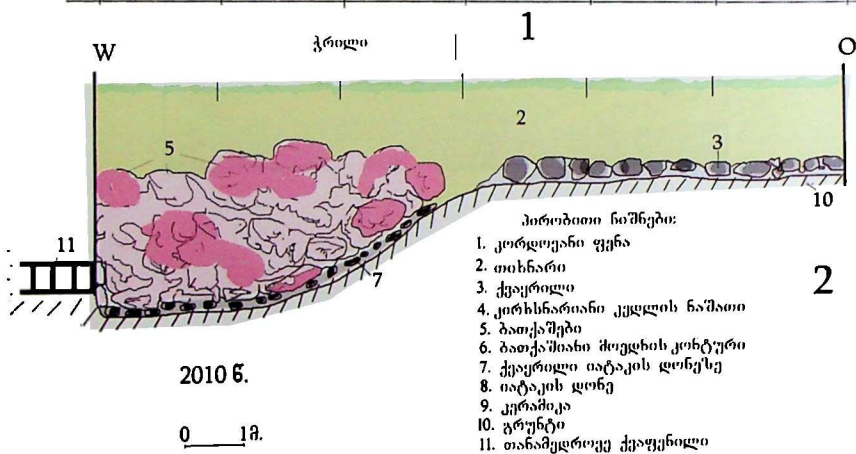
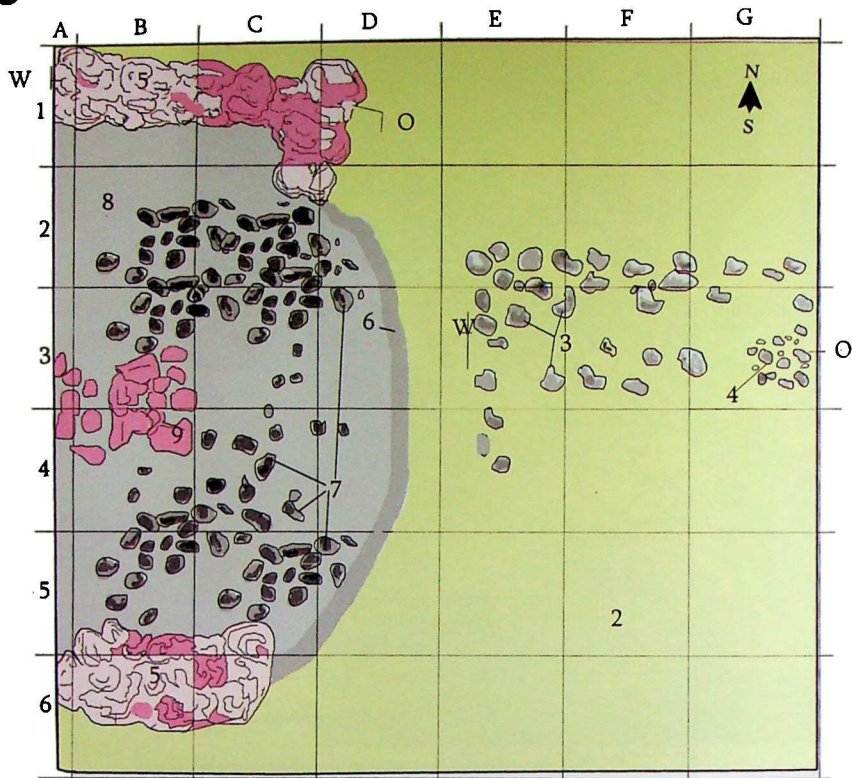

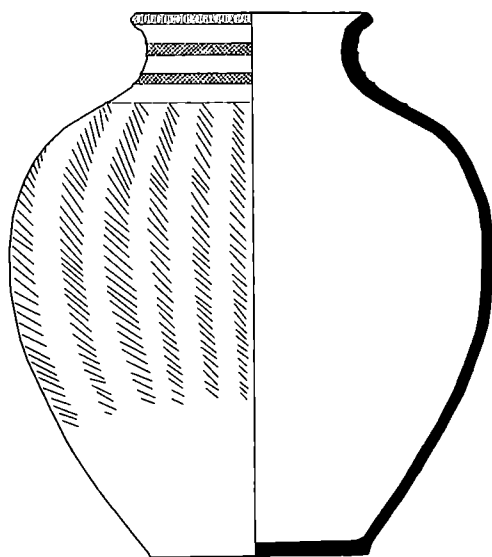

1. ბათქაშისანი მოედანი
2. ნაცრისანი მოედანი
3. ქვაფენილი.
4. თანამედროვე ორმო.
5. თიხნარი
6. გრუნტი.

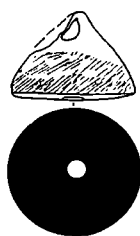
8

გეგმა

1 0.1

9

2

3

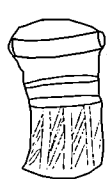
4

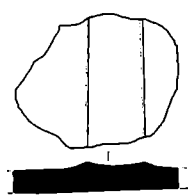
5

6

7

8

0.1

1

2009 წ.

ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან

2

2009 წ.

მუშაობის პროცესი.

1

ხედი ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან

2

1

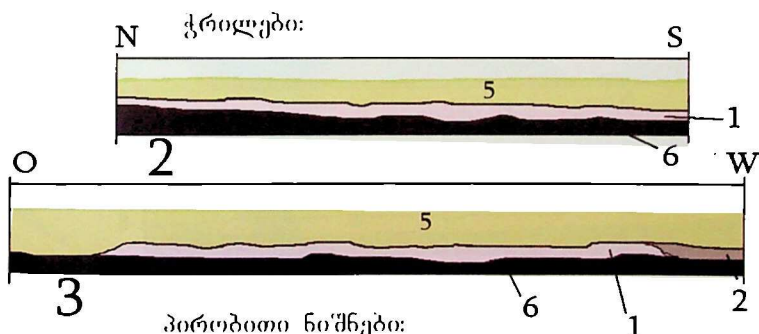
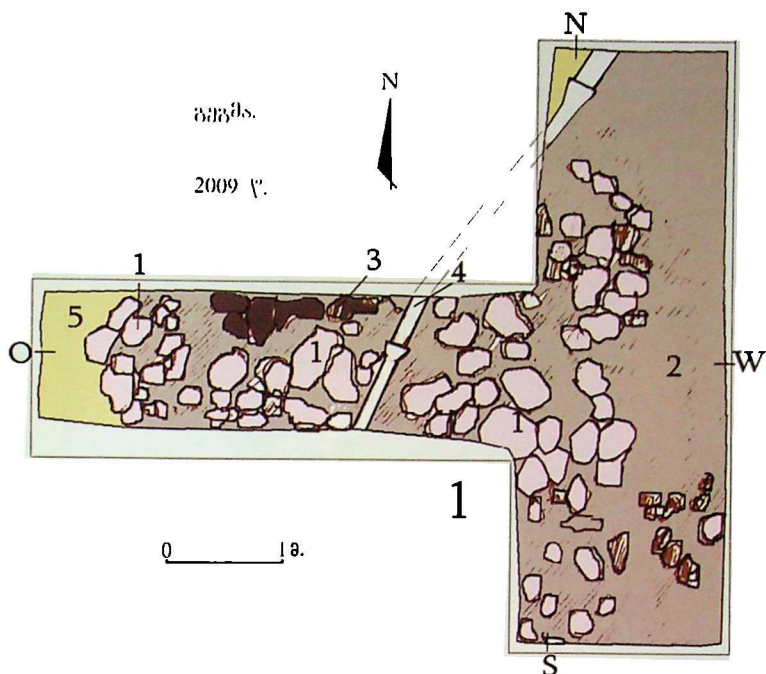
2

3

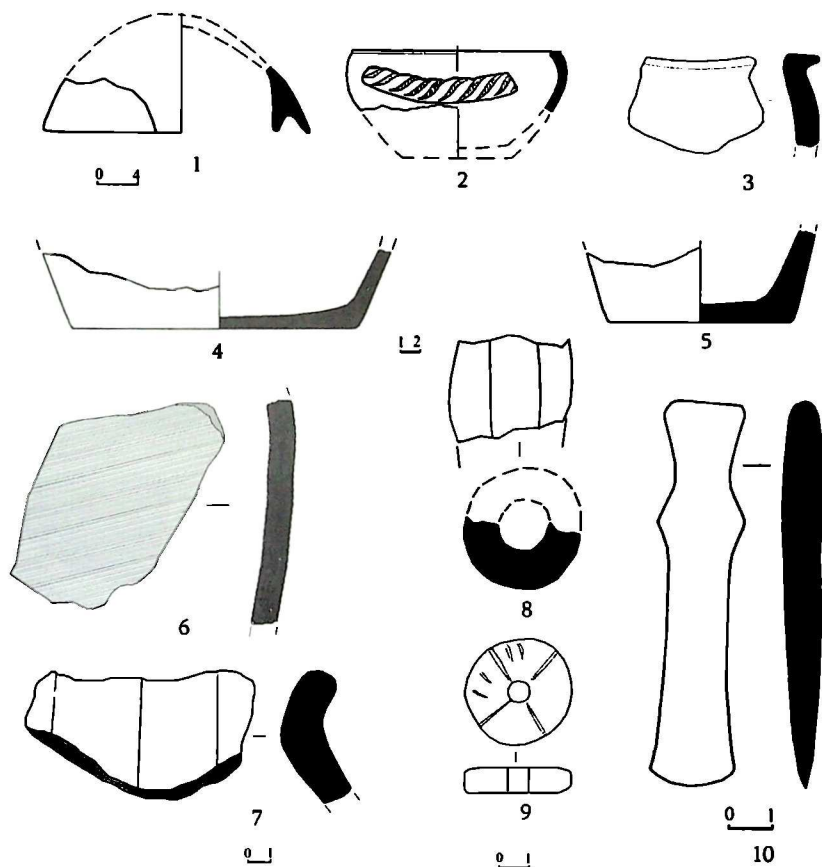

4

პიტოპიტო ნიშნები:

1. ბათქაშიანი ფენა
2. ნაცროიანი ფენა
3. ქვები
4. თანამედროვე წყალგაქვანილობის ფრაგმენტი
5. თიხნარი
6. გრუნტი

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

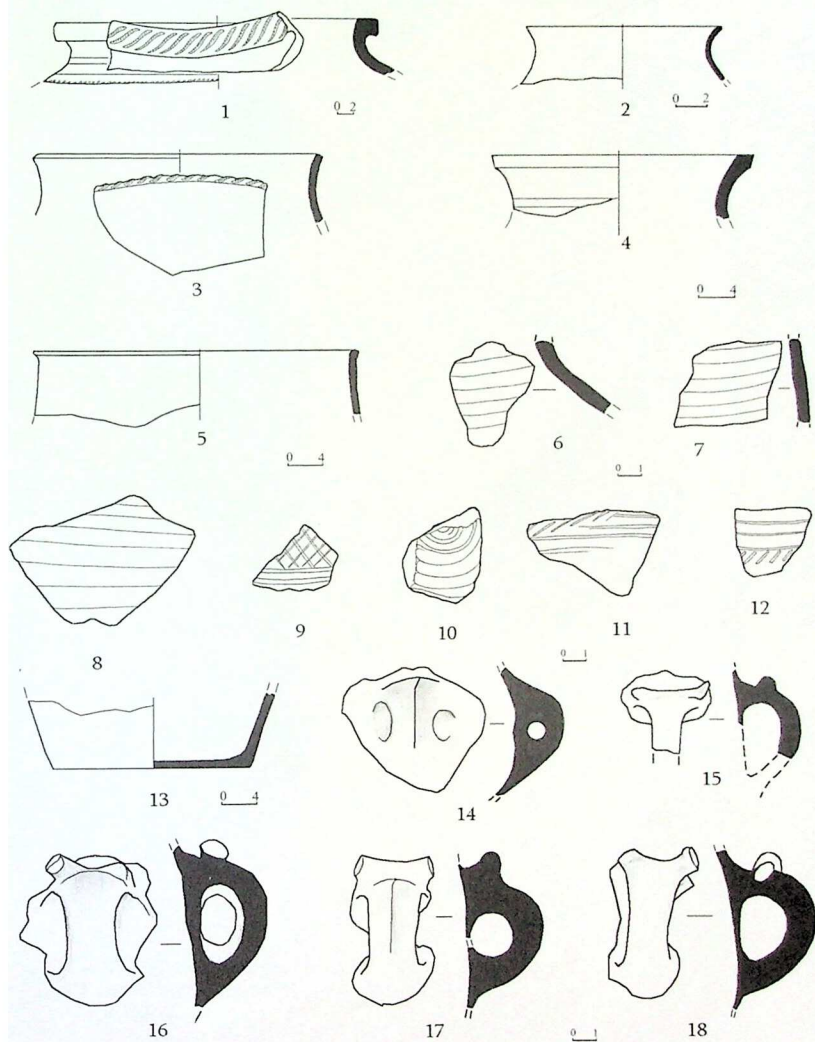

12

13

1

2

1

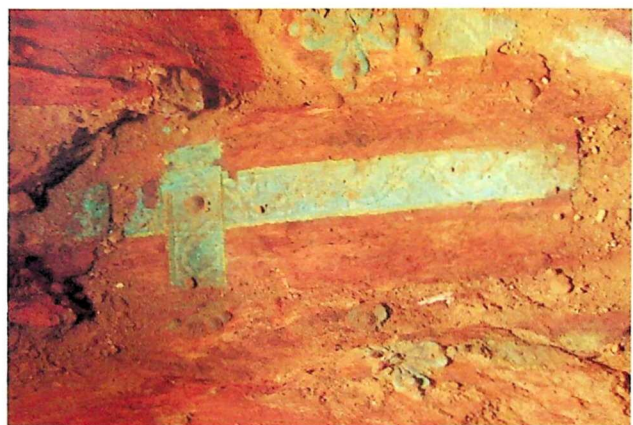
2

2

2

3

1

2

3

4

5

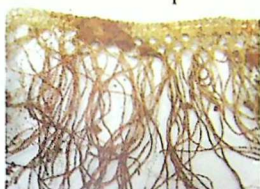
1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

Эристави (подководець) Шергиръ Дадіани съ женою
 Деле-Пали (царицею) Нателлою (рожд. Церетели), съ дочерью
 (Сани-маті) Тамарой и сыномъ (Де-маті) Цотні.
 Capitaine Tscherguir Dadiani avec sa femme (la reine) Natella,
 sa fille Tamare et son fils Tzotni.

ა. ჰ. ეისენერის მიხედვით, 1898 წ.

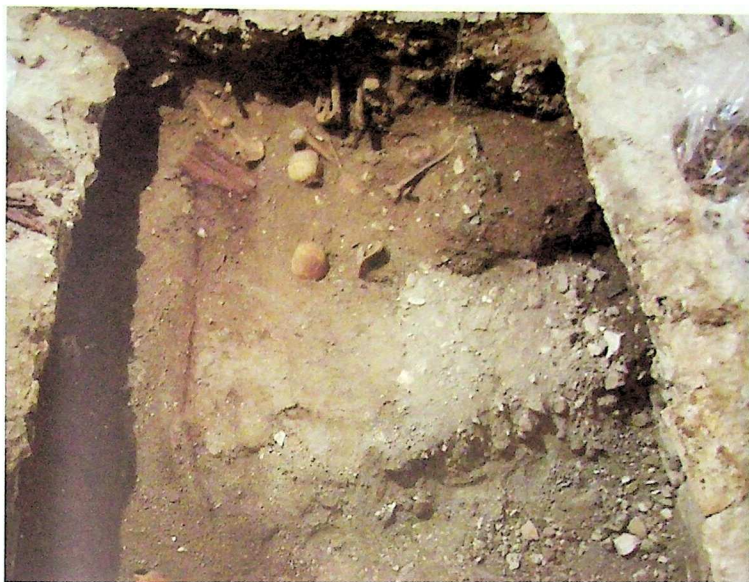

1

2

1

2

1

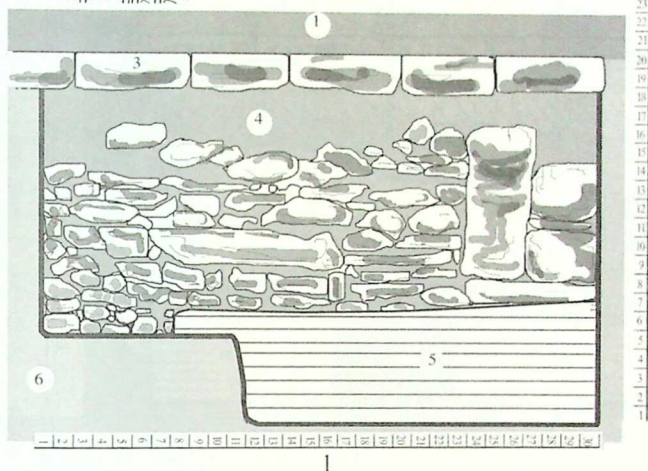

2

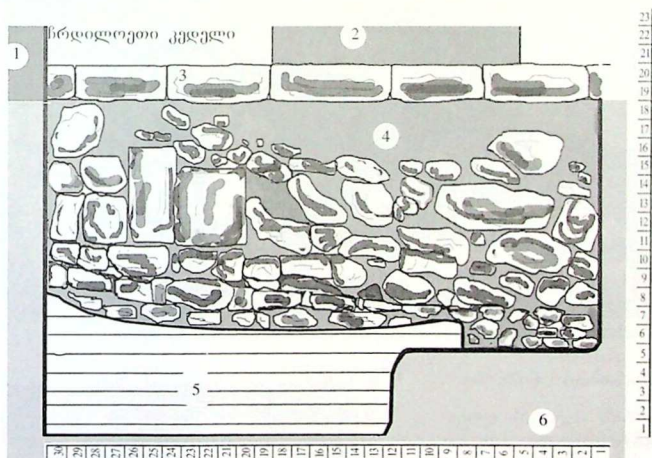
აკლდამს

2010წ.

სამხრეთი კედელი

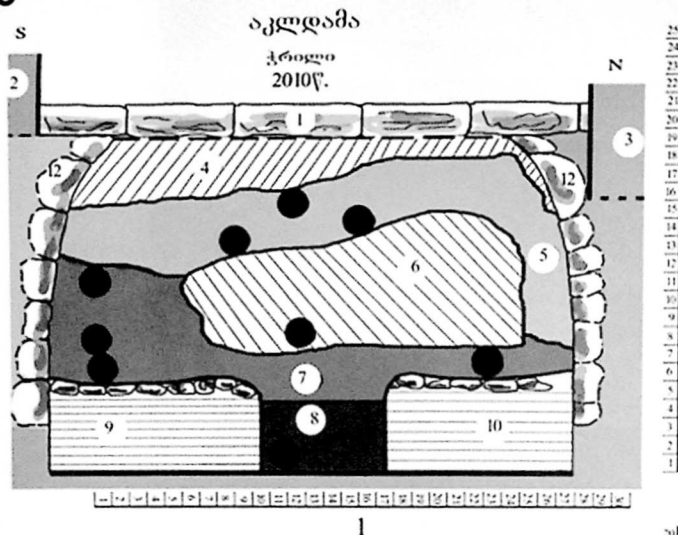
1

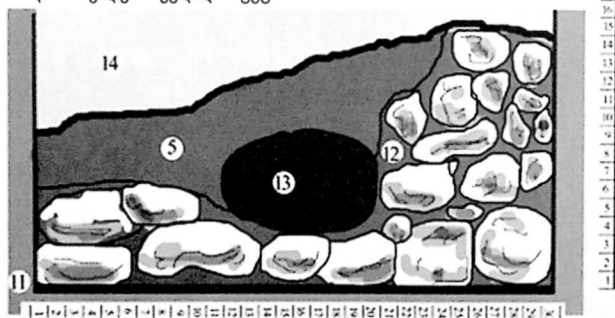
2

პირობითი ნიშნები:

1. ტაძრის სამხრეთი კედელი	4. აკლდამის კედელი
2. ტაძრის სვეტი	5. სარეცელი
3. ტაძრის იატაკი	6. გრუნტი

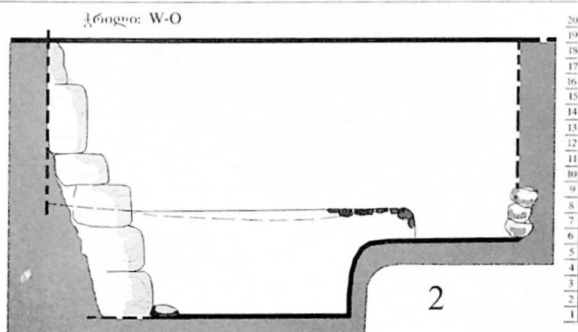
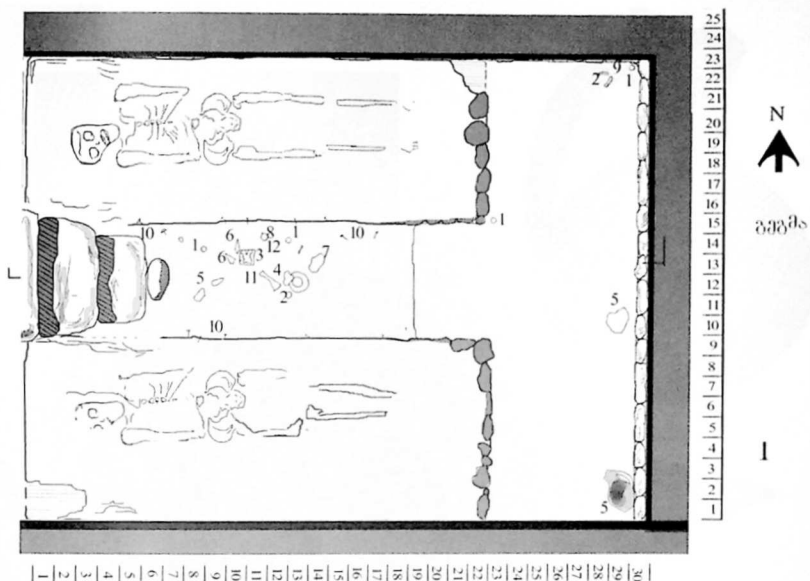
აღმოსავლეთი კედლის გეგმა

პირბოთი ნიშნები:

1. ტაძრის იატაკის დონე
2. ტაძრის სვეტი
3. ტაძრის სამხრეთი კედელი
4. ქვადორდის I ფენა
5. არეული სამარხების I ფენა
6. ქვადორდის II ფენა
7. სამარხების II ფენა

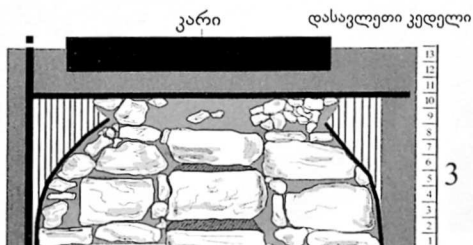
8. სამარხეული მასალის შემცველი ფენა
- 9-10. სარეცელი
11. გრუნტი
12. აკლდამის კედელი
13. სამარხი (XX ს.)
14. არეული ფენა
- მიცვალებულები

აკლდამა
2010წ.

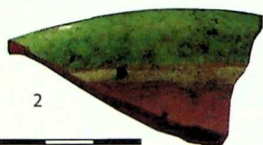
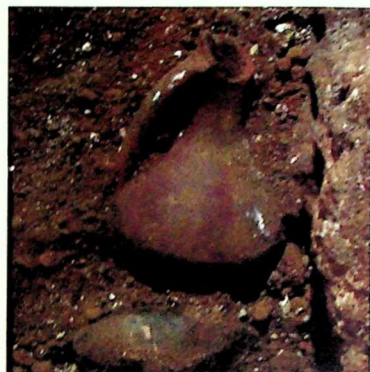
პირობითი ნიშნები:

1. მონეტები
2. ბრინჯაოს ნივთები
3. ბაღთა
4. მინა
5. კერამიკა
6. შუბისპირები
7. რკინის ნივთი
8. ბრინჯაოს საკიდი
9. გიშრის საკიდი
10. რკინის ღურსმნები
11. ოქროს ნივთები
12. ვერცხლის ძაფები

1

2

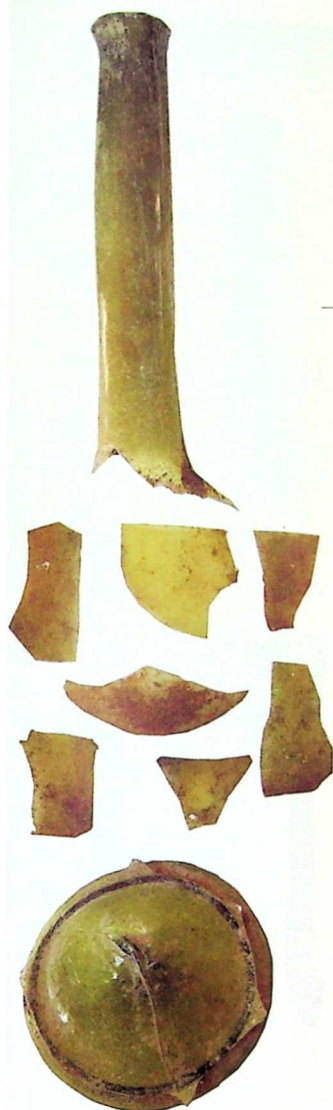
3

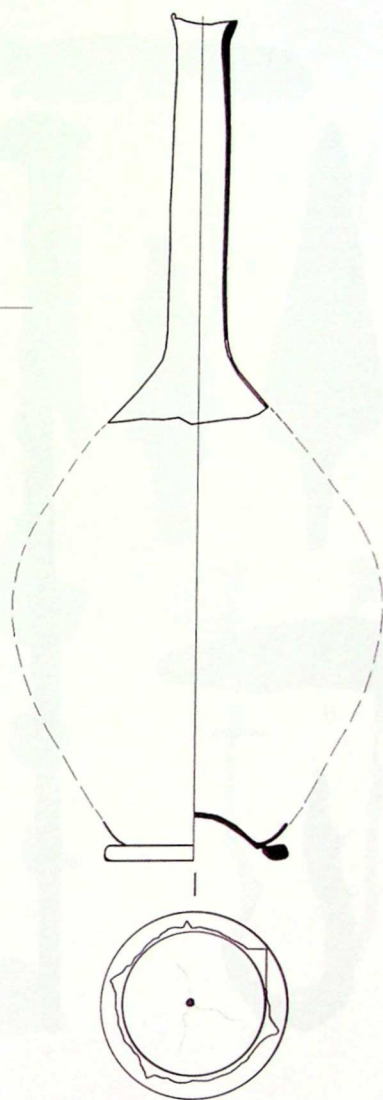
4

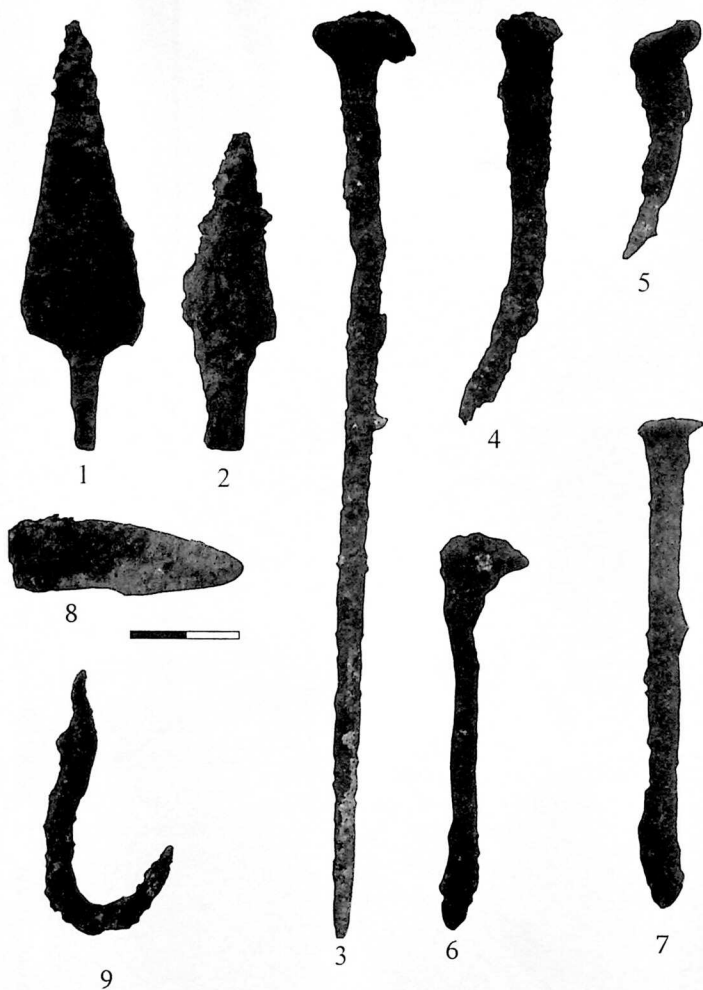
5

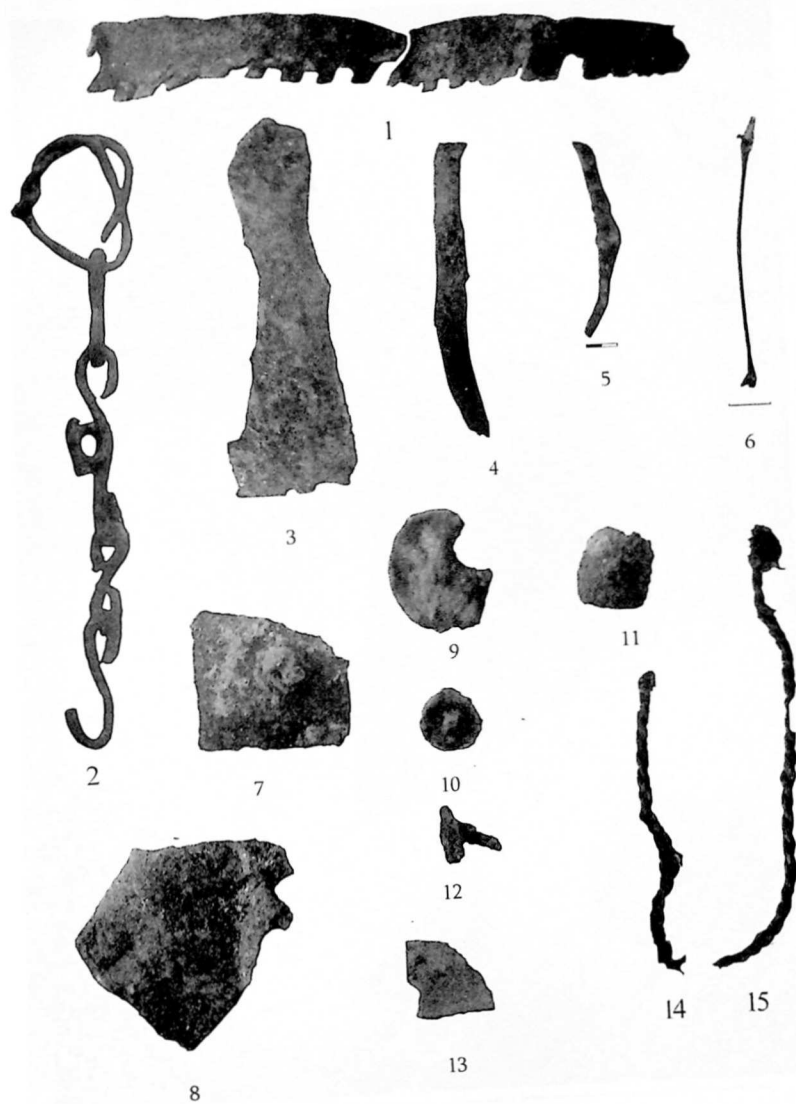

1

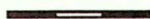

2

1

2

3

4

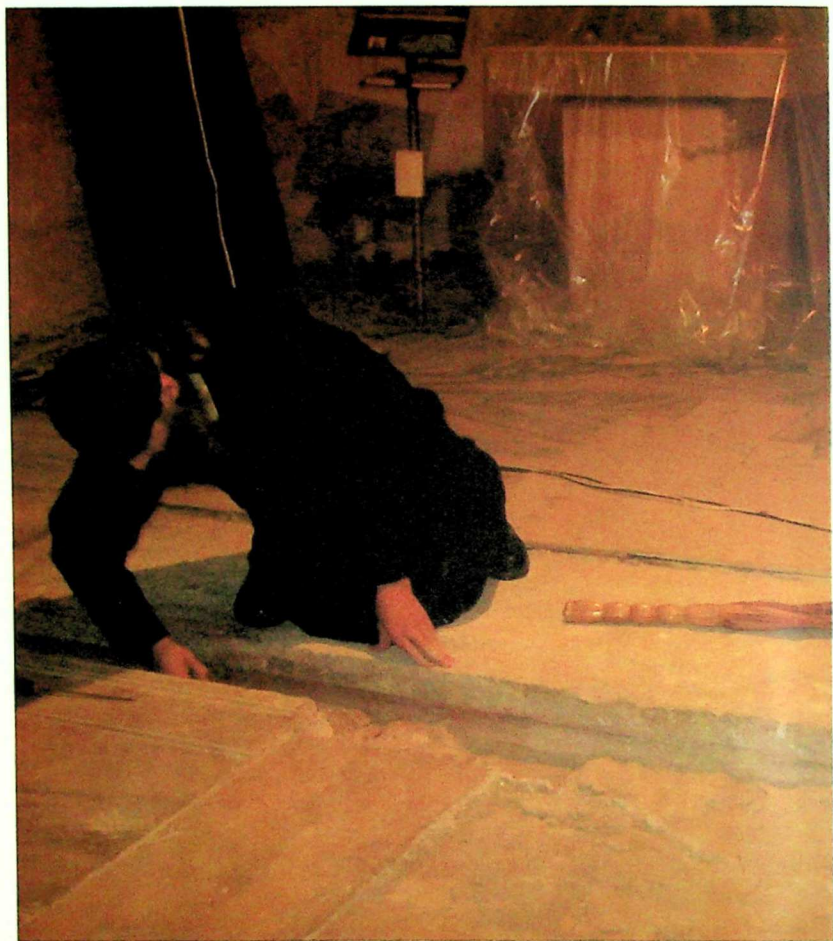

5

6

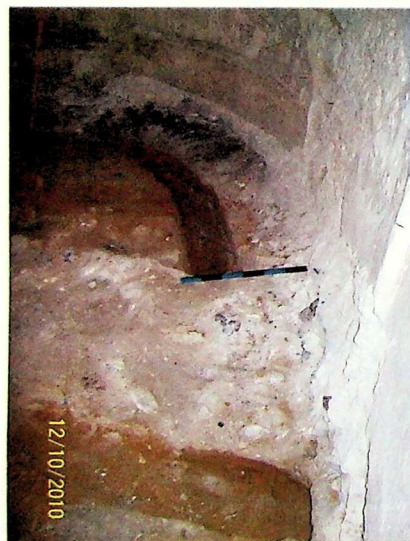
1

2

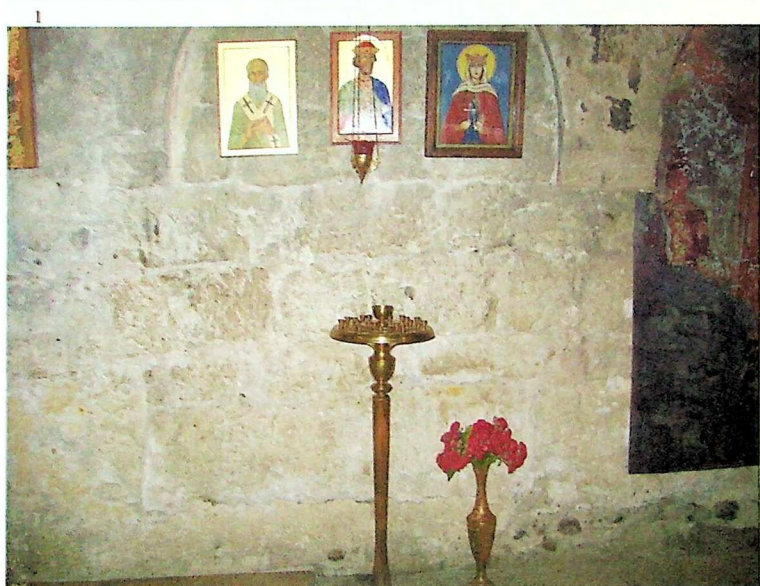
1

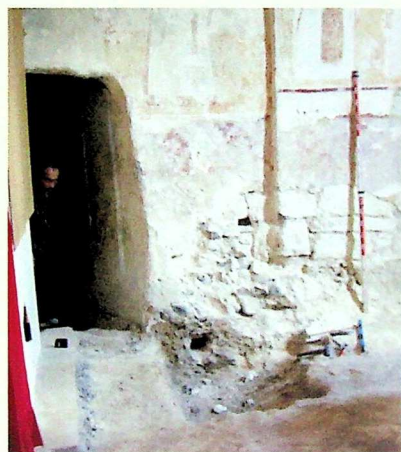

2

3

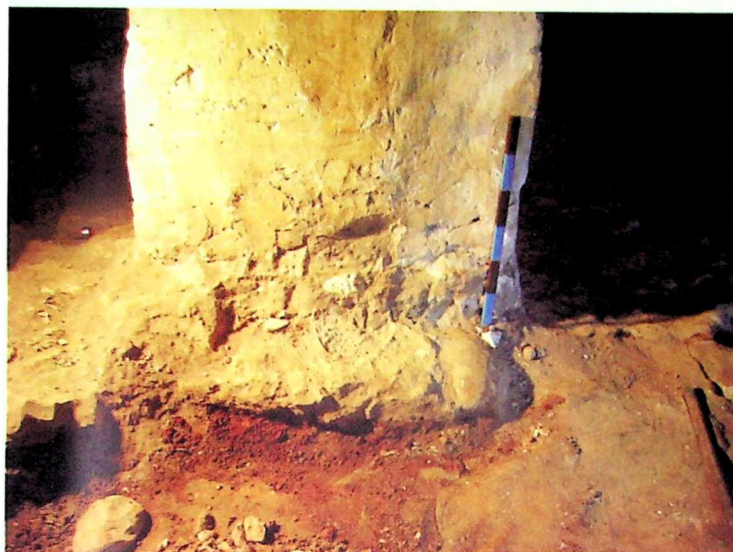

1

2

3

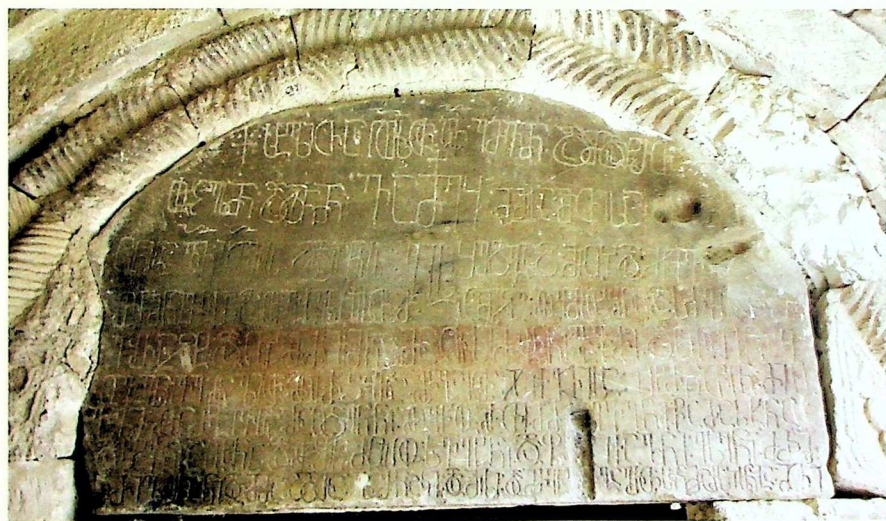
1

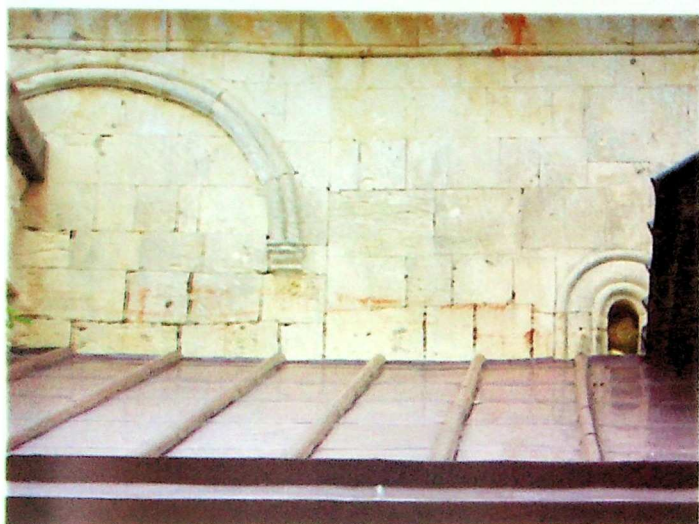
2

1

2

1

2

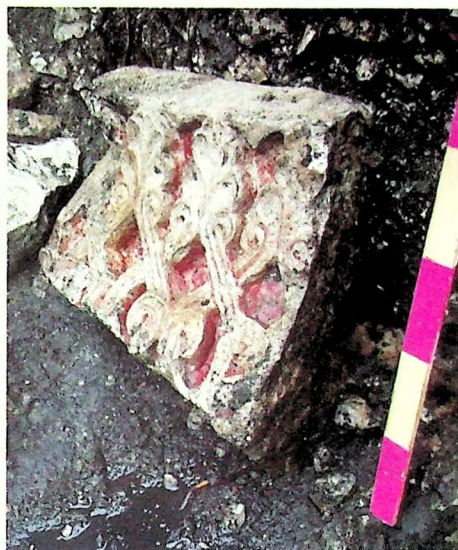
1

2

1

2

3

1

ხედი აღმოსავლეთიდან

2

ხედი დასავლეთიდან

1

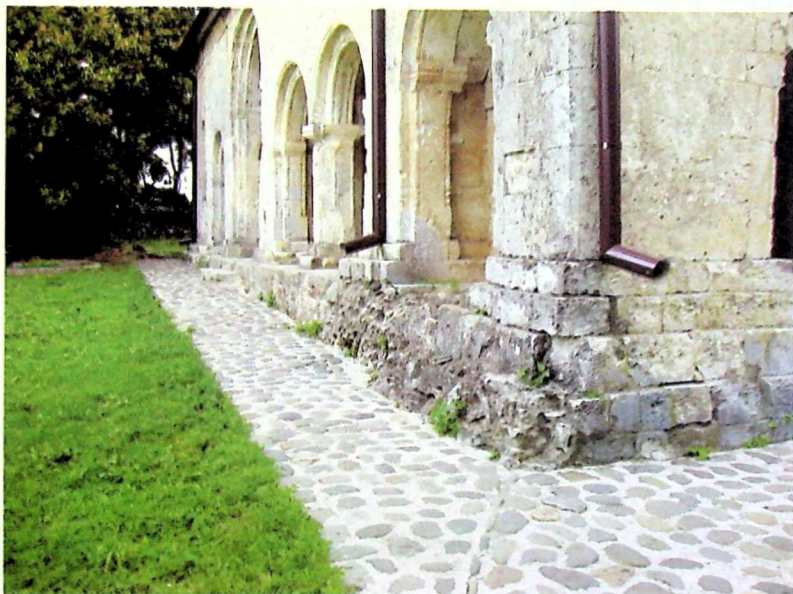
2

1

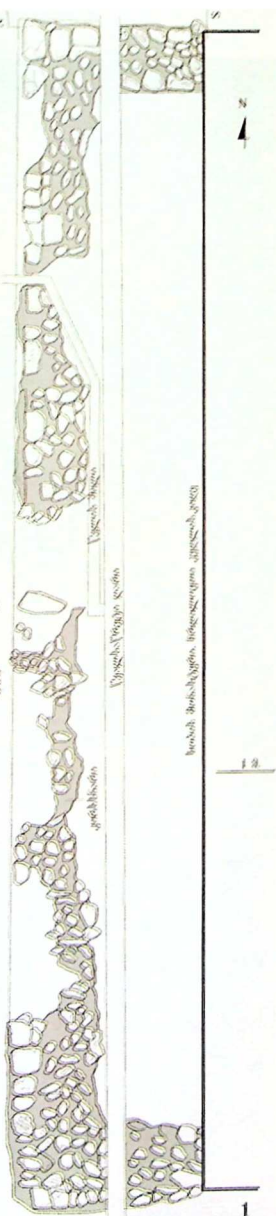
2

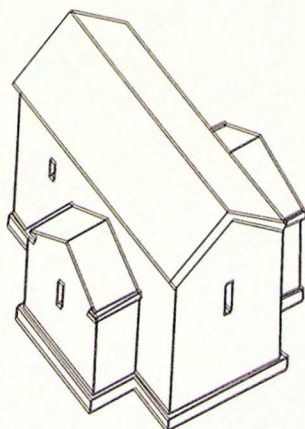
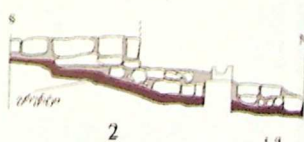
3

ზოზის უძველესი ტაძრის კედელი

1963 წ. 2003 წ.

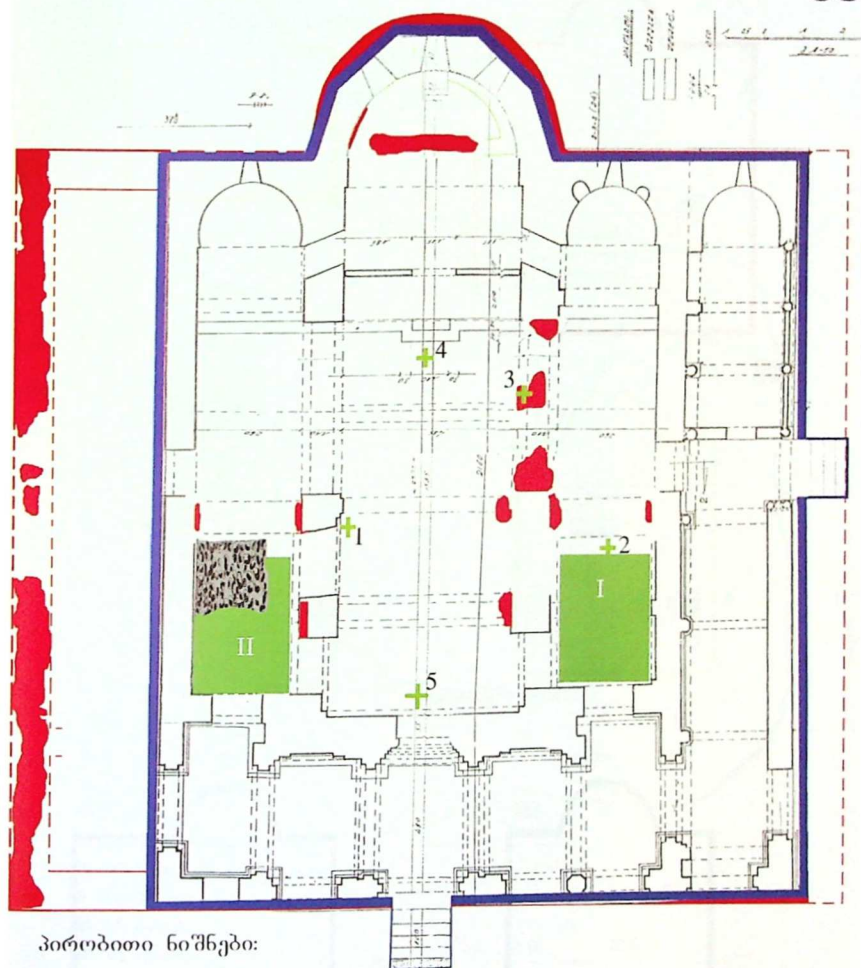
ჭრელი

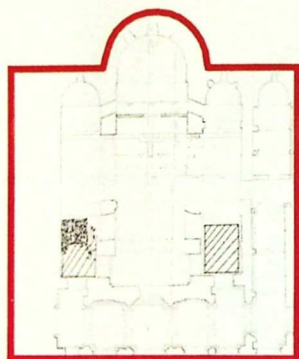

ზოზის თავდაპირველი აქსონომეტრული რეკონსტრუქციის მიხედვით

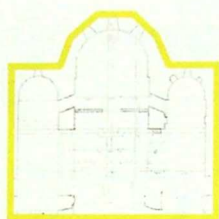
4

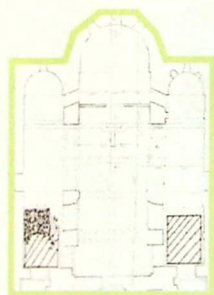

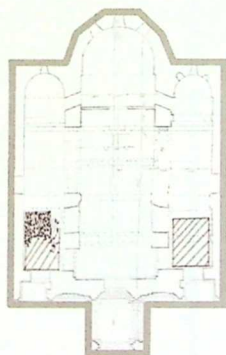
1

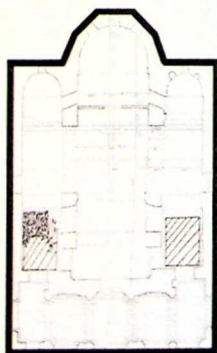
2

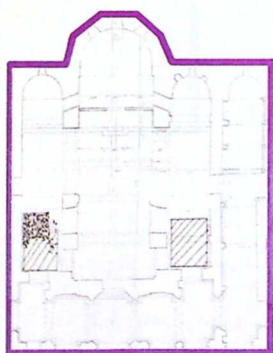
3

4

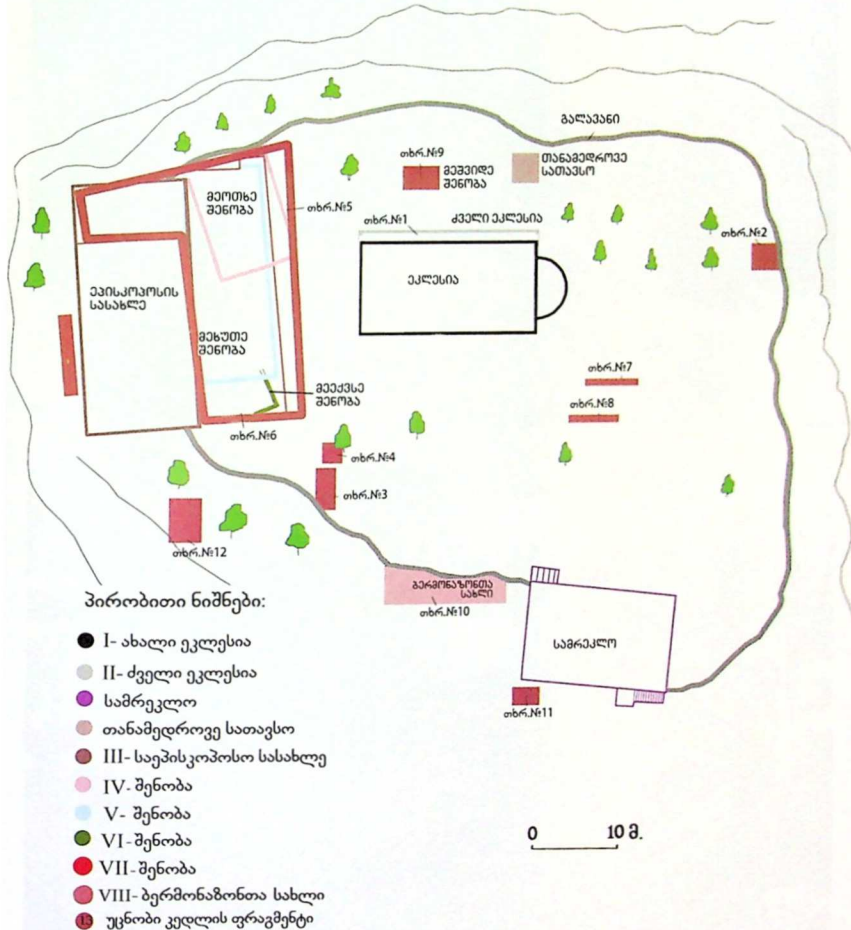

5

6

ხობის სამონასტრო კომპლექსი
სიტუაციური გეგმა
2008-2016 წ.წ.

1

2

1

2

1

2

3

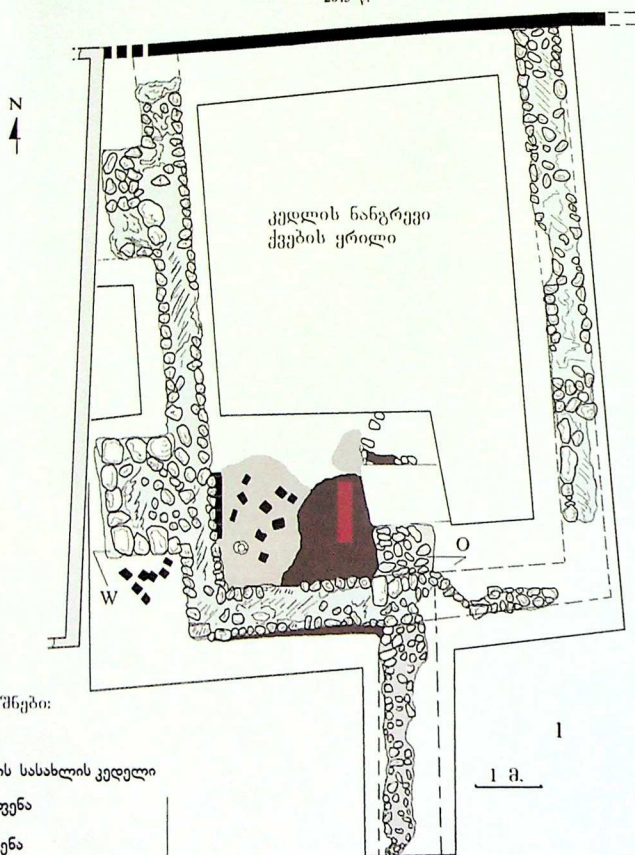

4

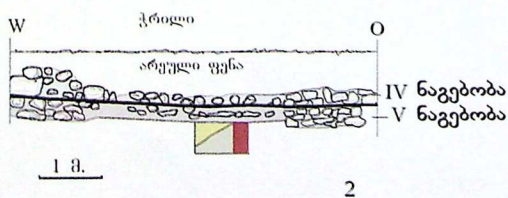
IV ნაგებობის გეგმა

2013 წ.

პირდაპირი ნიშნები:

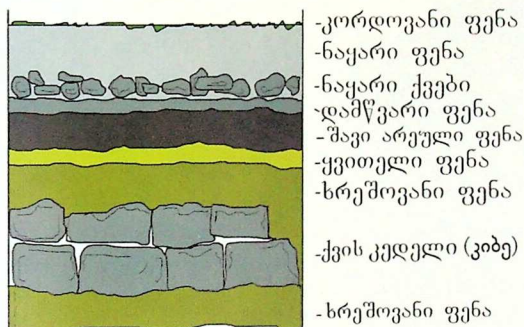
- გალავანი
- ეპისკოპოსის სასახლის კედელი
- დამწვარი ფენა
- ნაცრიანი ფენა
- IV ნაგებობა
- V ნაგებობა
- კიბე
- ჭურჭლის ფრაგმენტები
- თიხის ფილები
- მონაზვინი თხნარი ფენა
- მონაზვინი ხრეშოვანი ფენა

სტრატეგრაფიული ჭრილები:

აღმოსავლეთი კედელი

1 მ.

1

ჩრდილოეთი კედელი

1 მ.

2

1

2

3

4

0 1

1

2

3

4

5

6

7

8

0 1 2

9

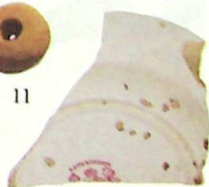
10

12

11

13

14

15

16

17

18

19

20

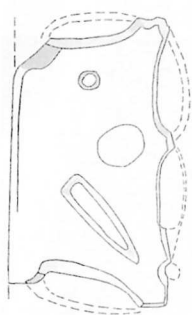
21

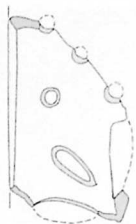
22

0 1 2

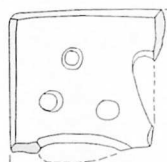

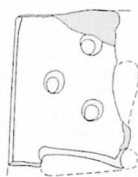
1

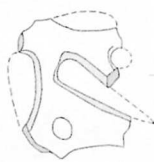
2

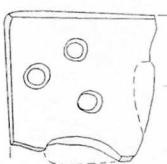
3

4

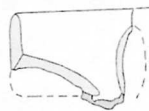
5

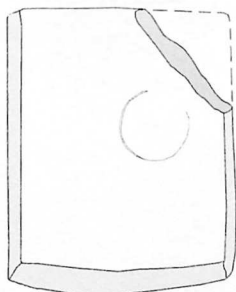
6

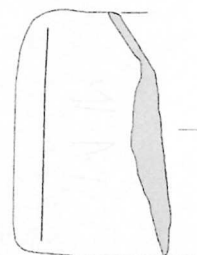
7

8

9

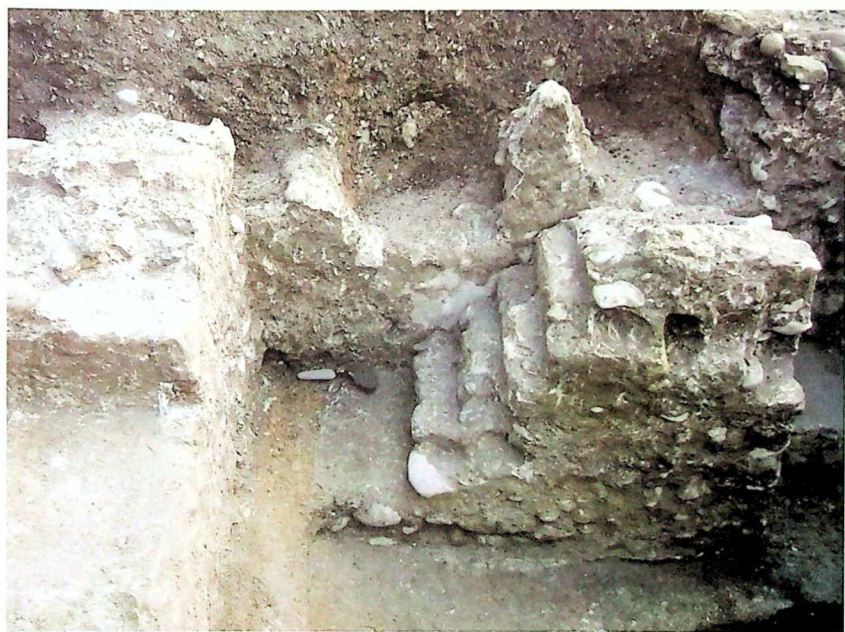
10

0.1

1

2

1

2

1

2

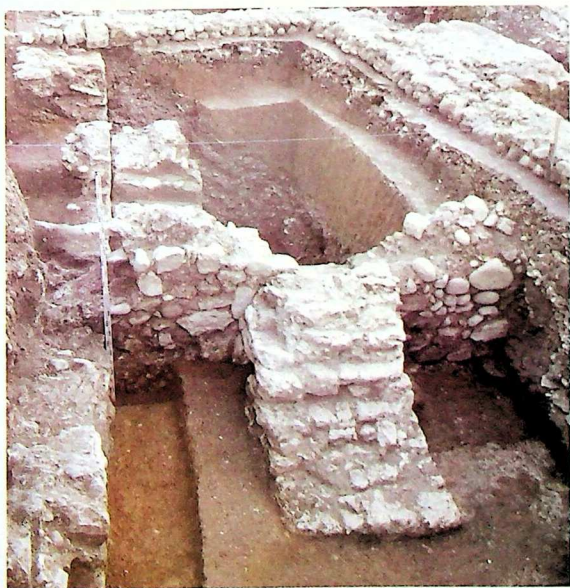
1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

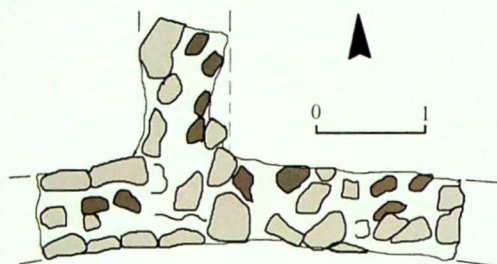

1

2

VII ნაგებობის კედლის ფრაგმენტი
გეგმა

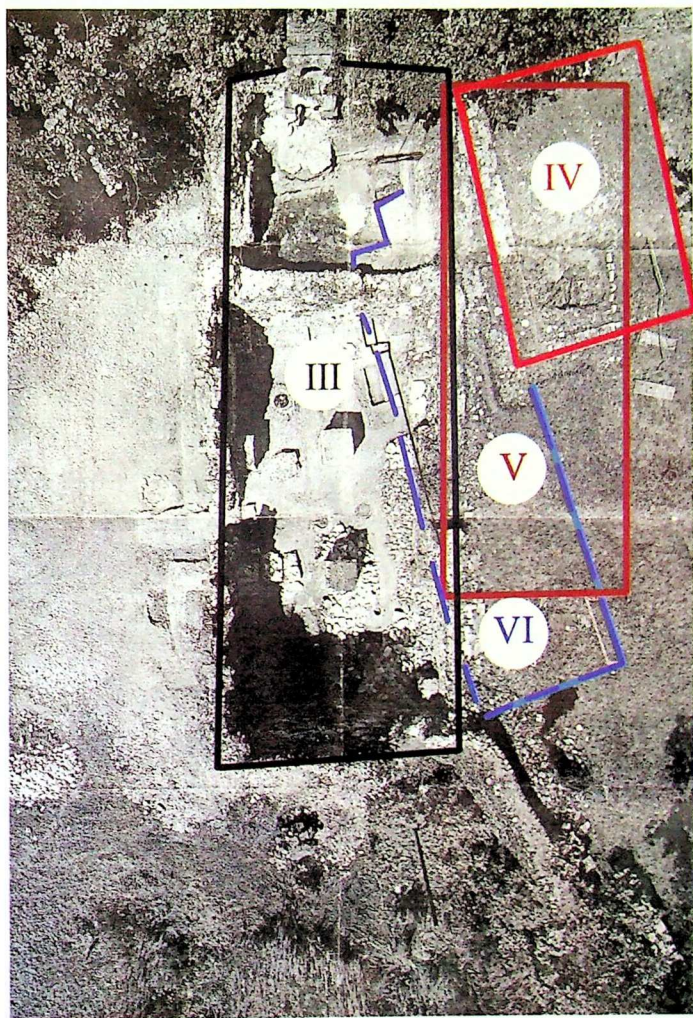
პირობითი ნიშნები:

- კირკვები
- კირხსნარი
- რიყის ქვები

1

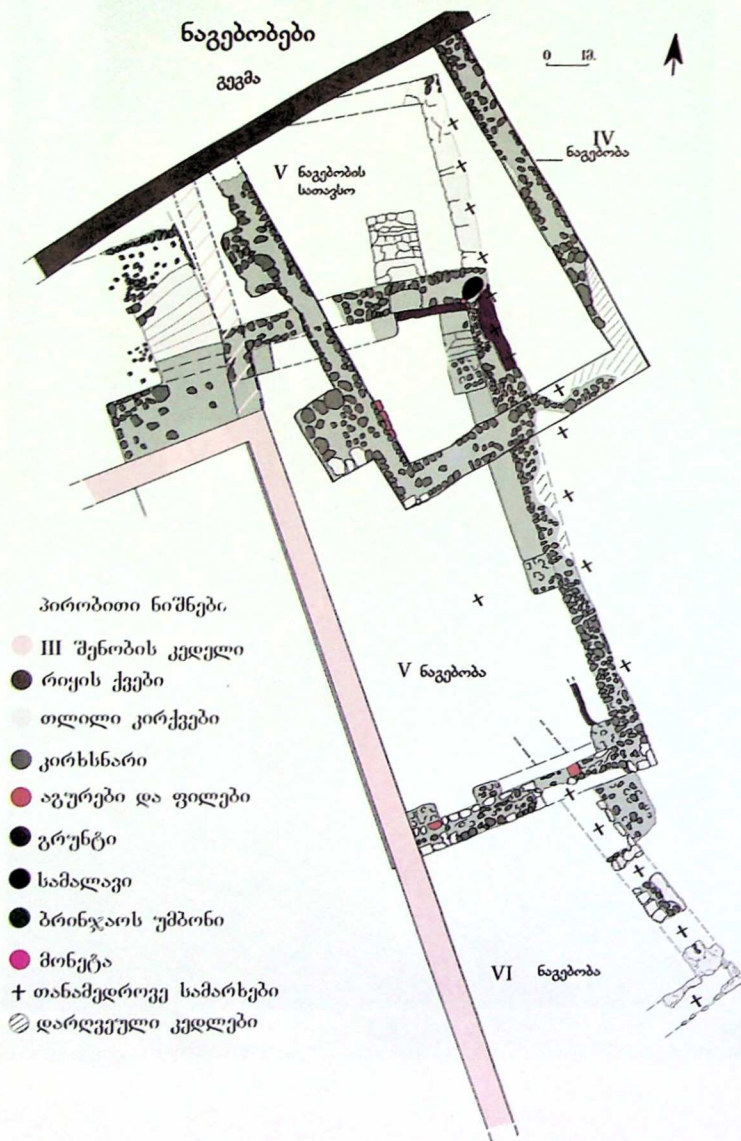
2

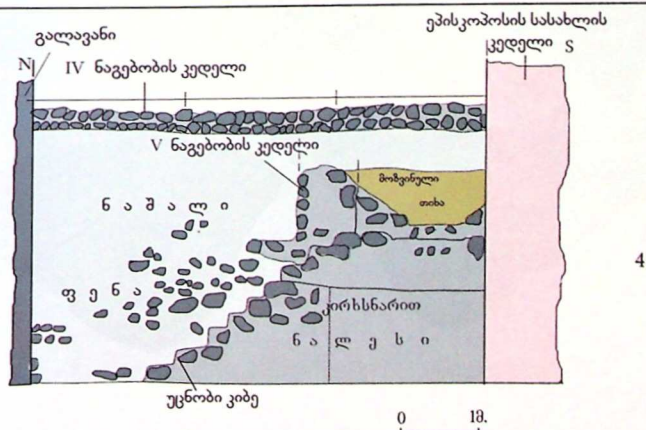
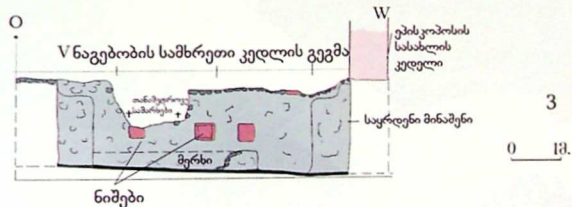
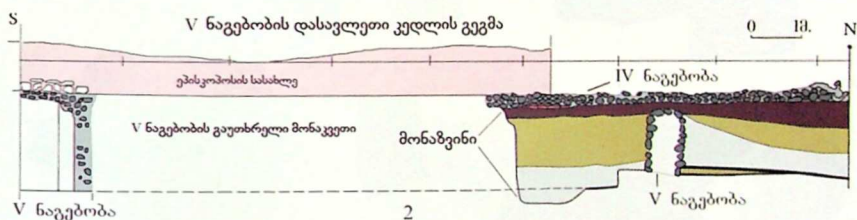
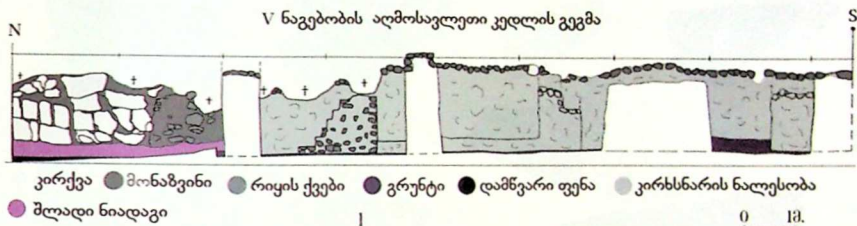

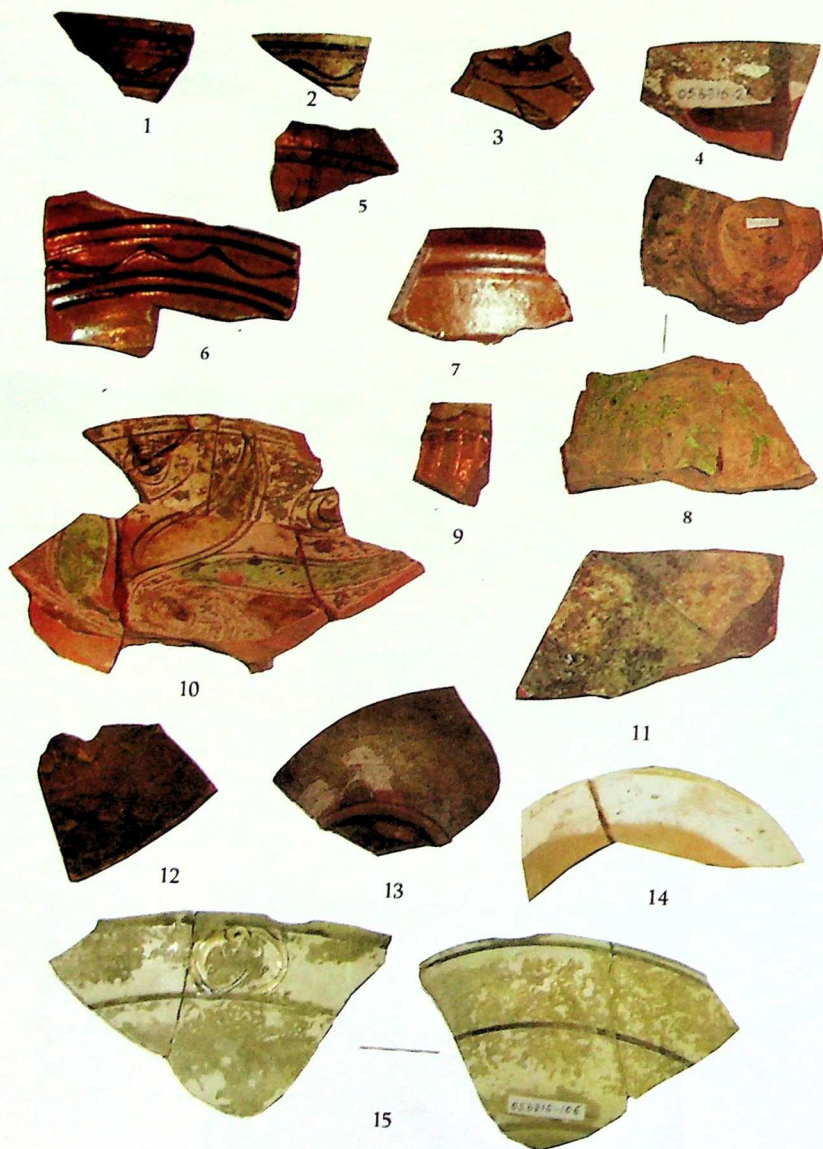
ხობის სამონასტრო კომპლექსი

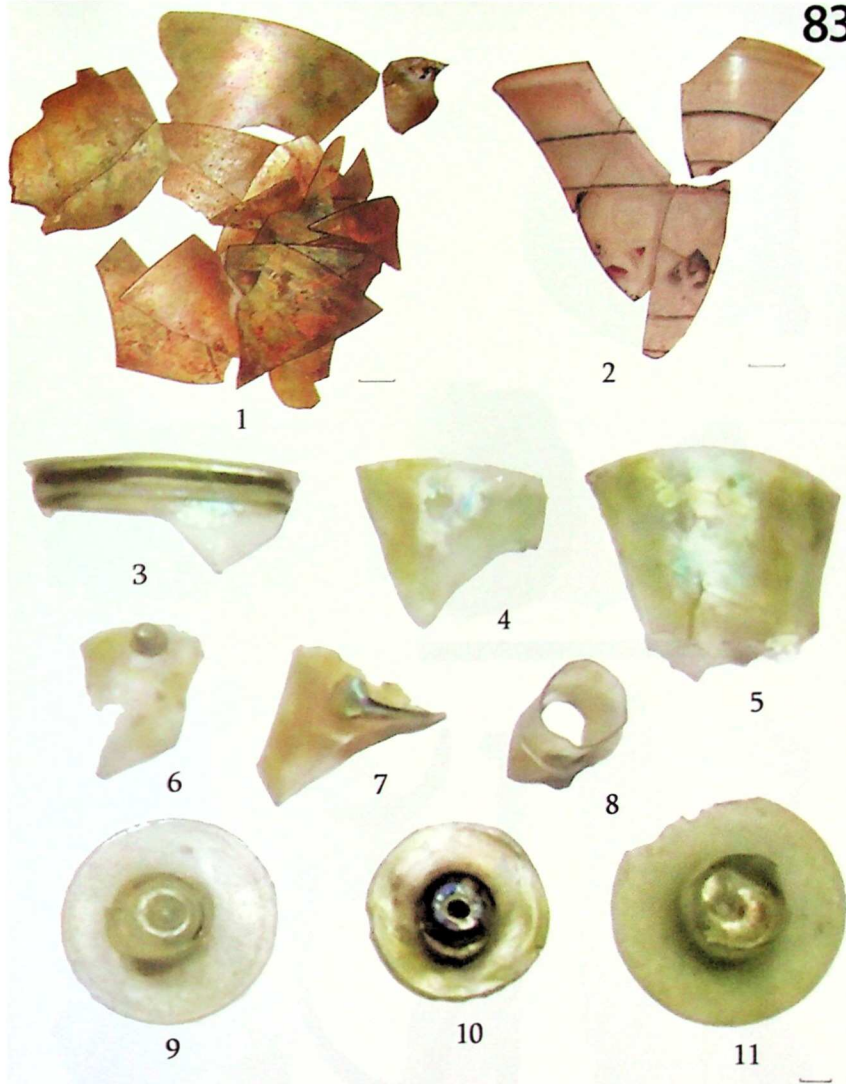
ნაგებობები

გეგმა

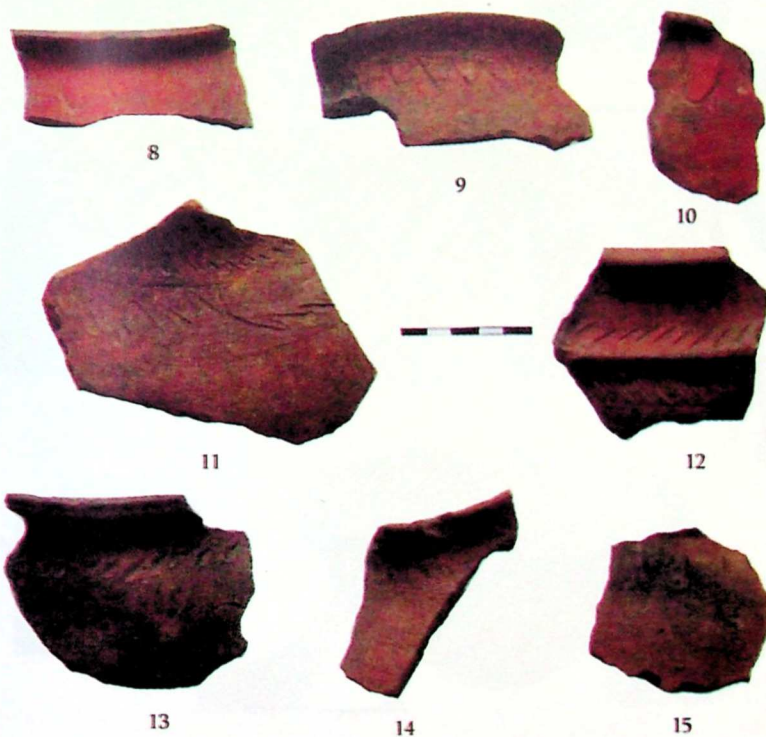
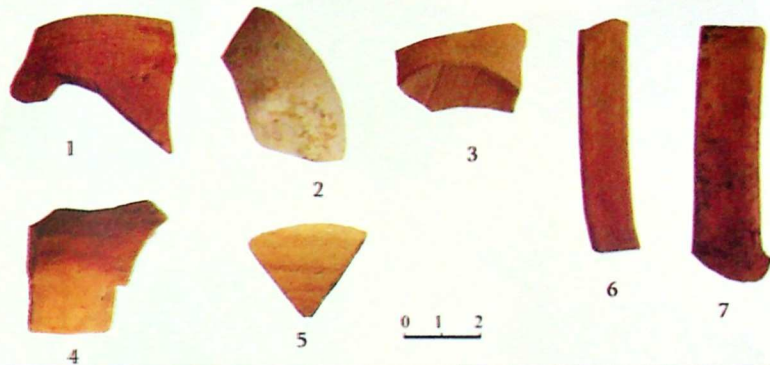

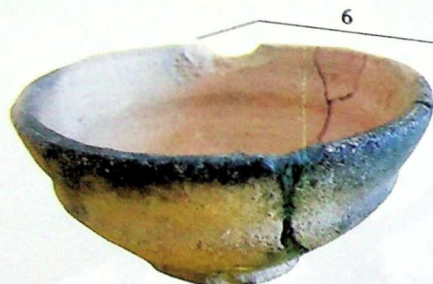

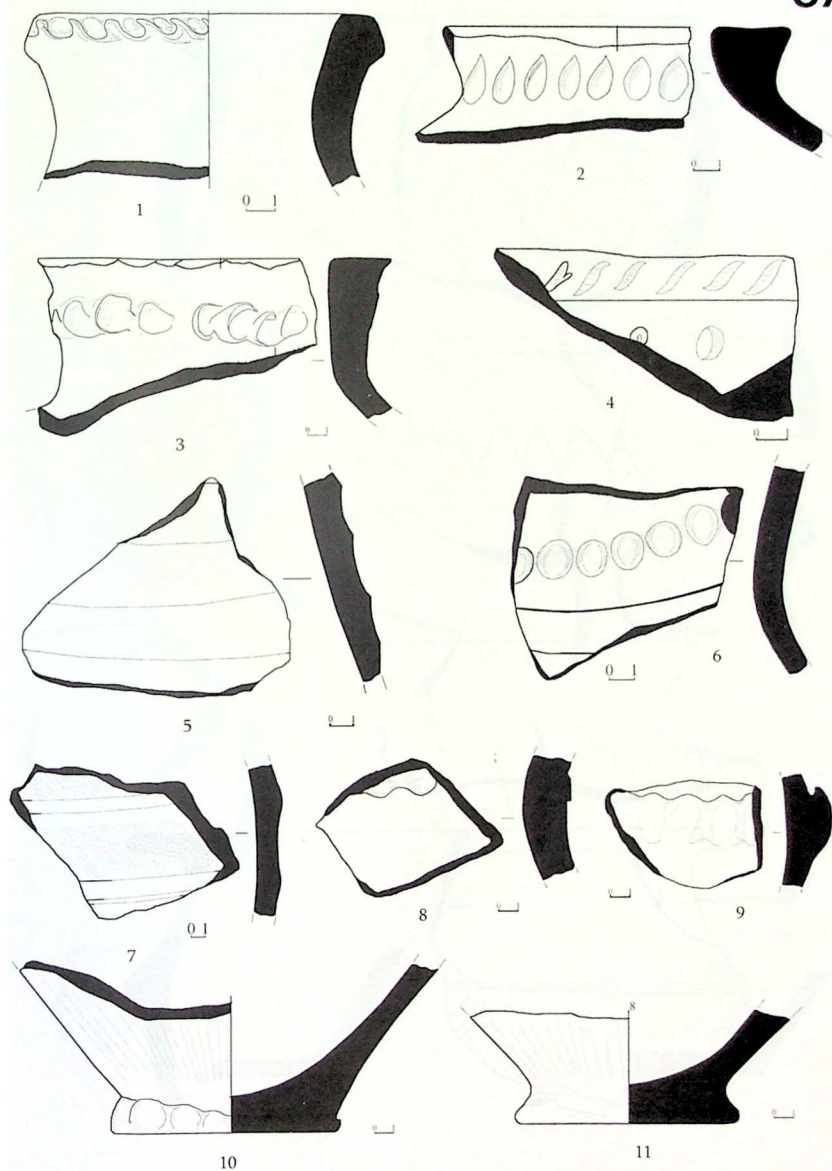

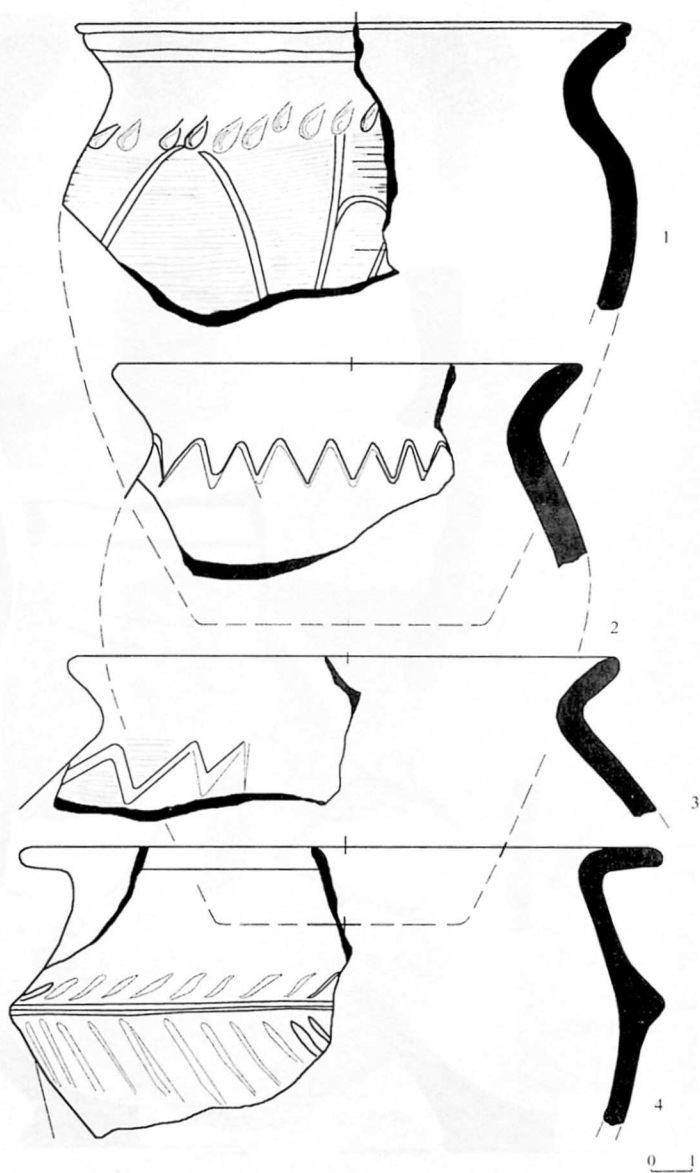

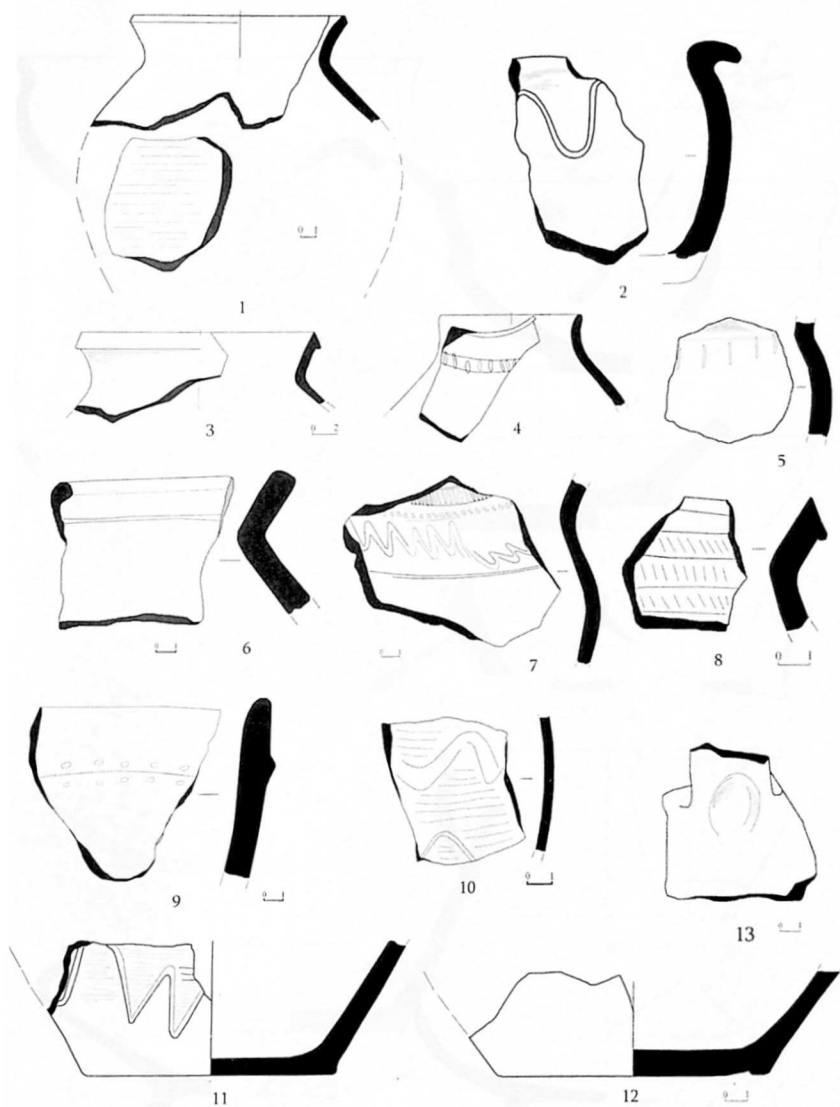

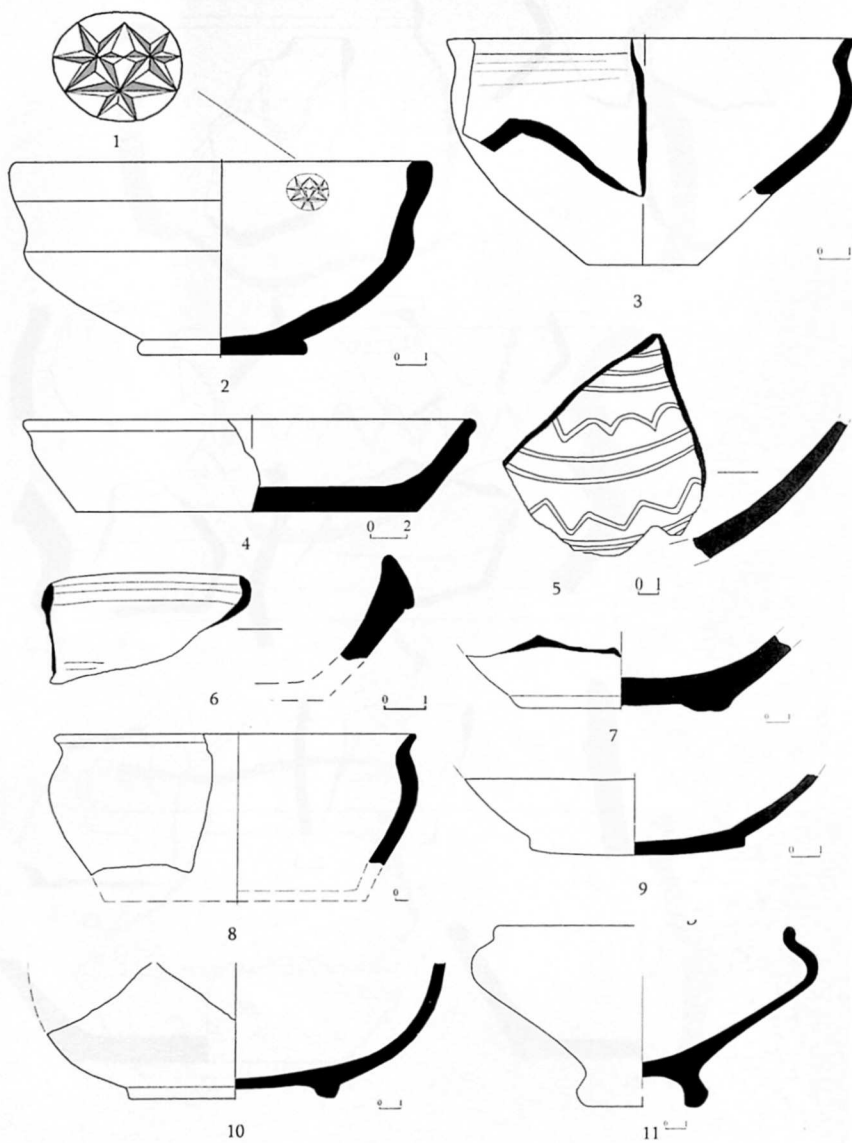

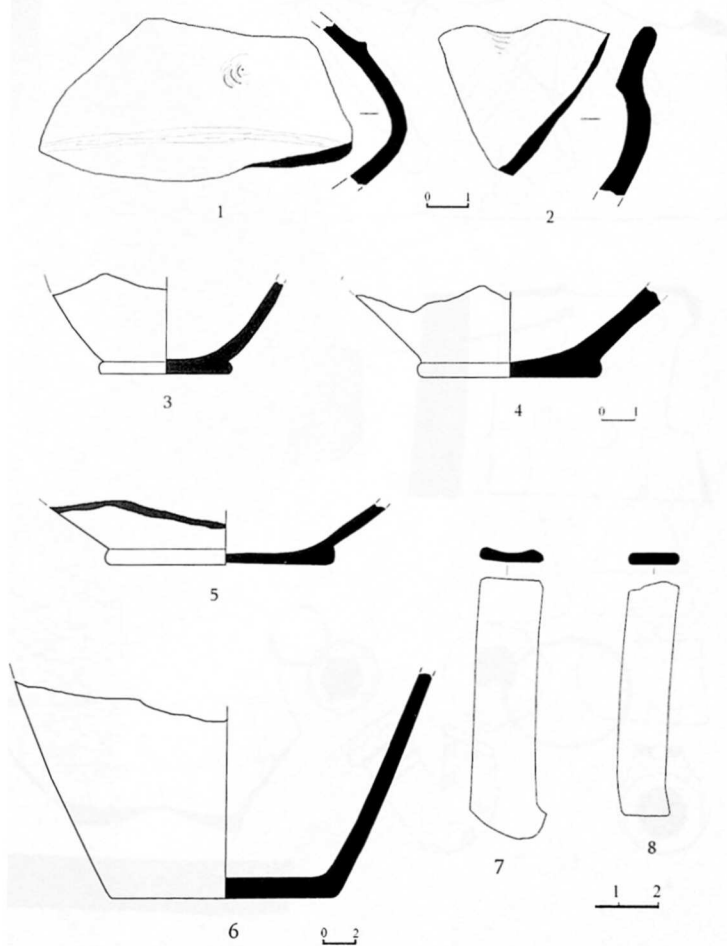

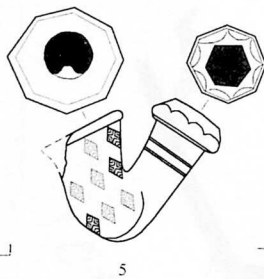
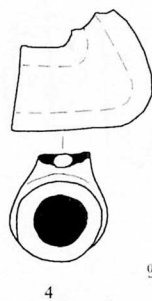
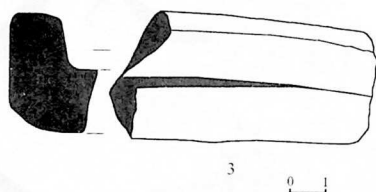
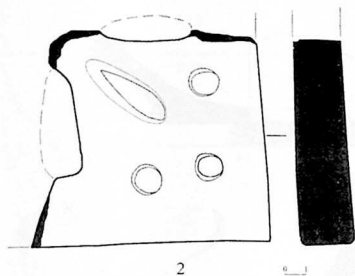
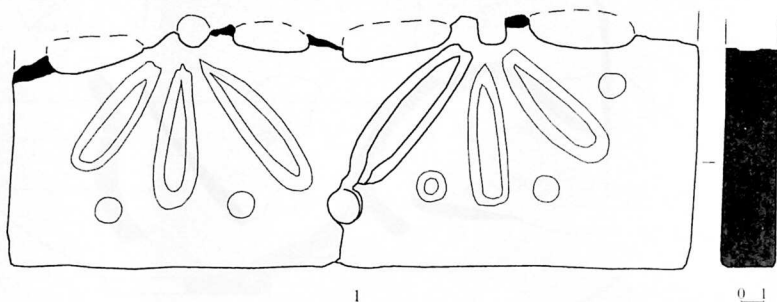

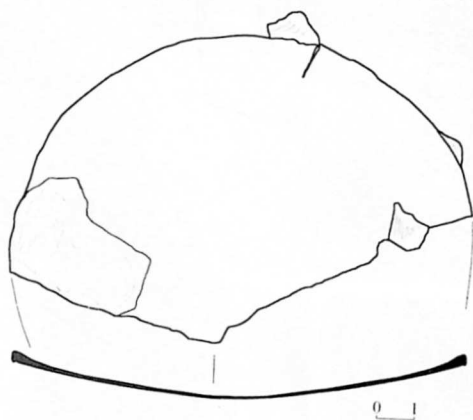

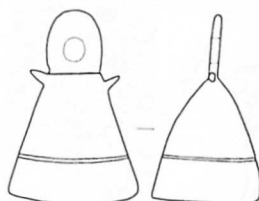
1

2

3

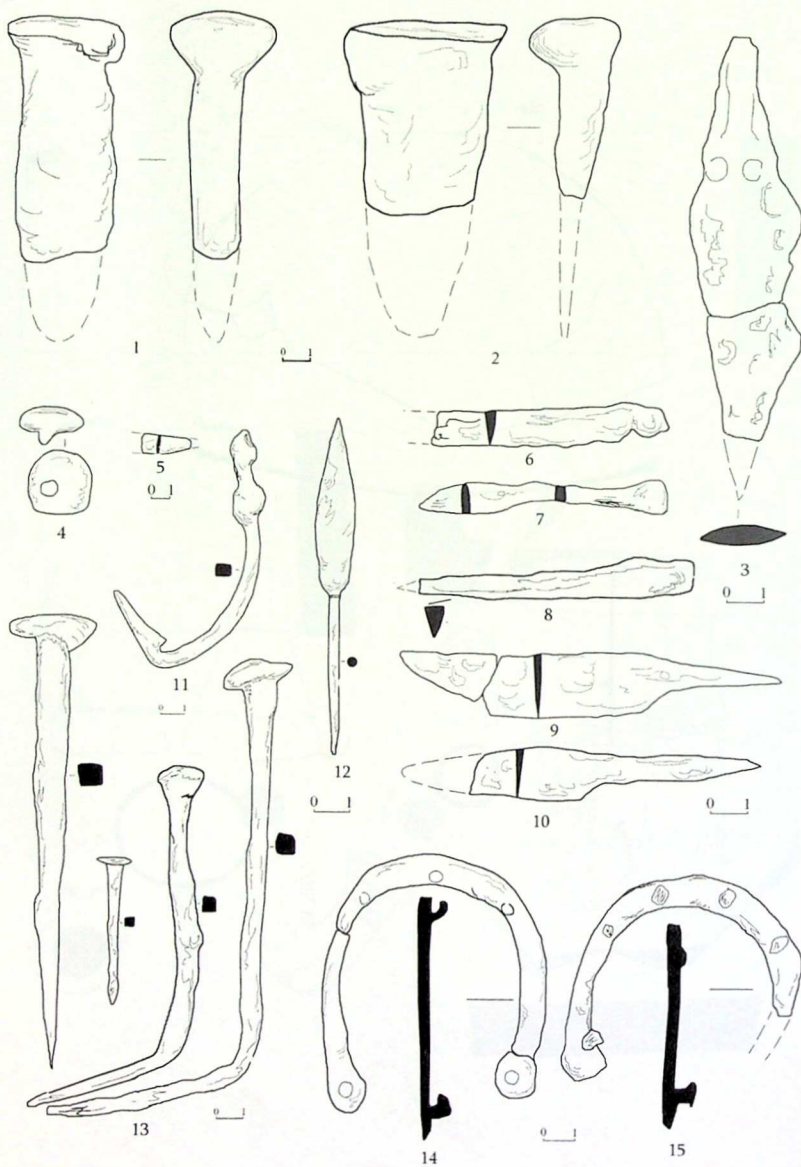
5

4

0 1

7

1

2

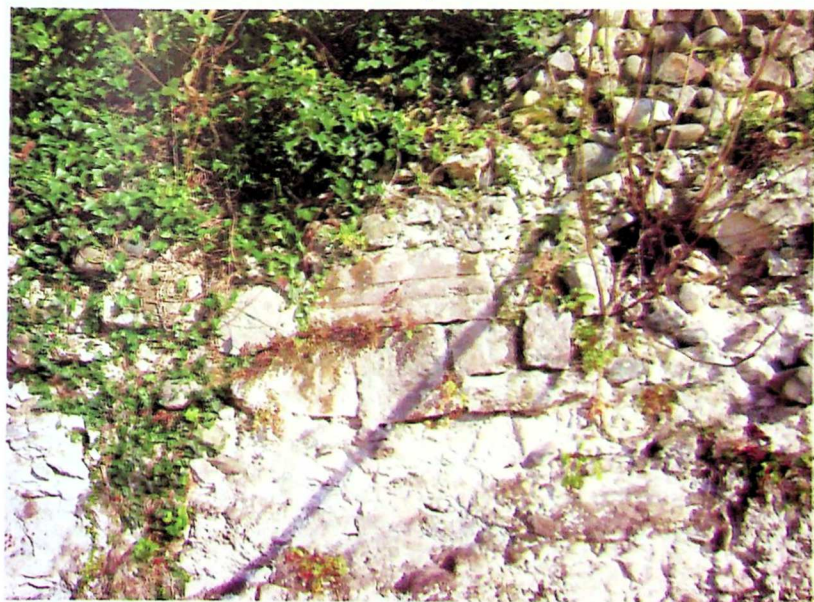

3

1

2

1

2

3

2

1

с3

1

2

1

2

1

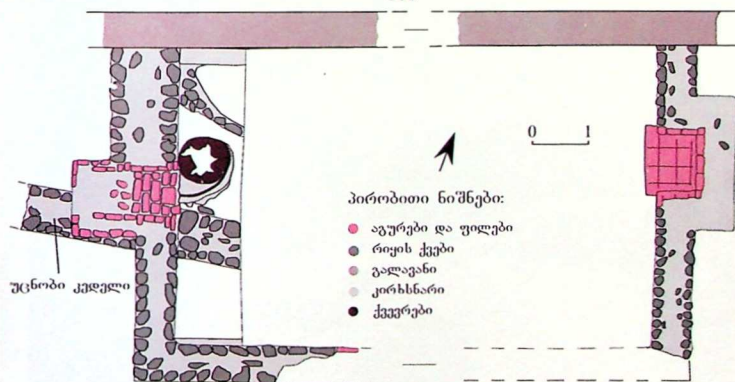

2

1

ვერსია:

2

1

2

1

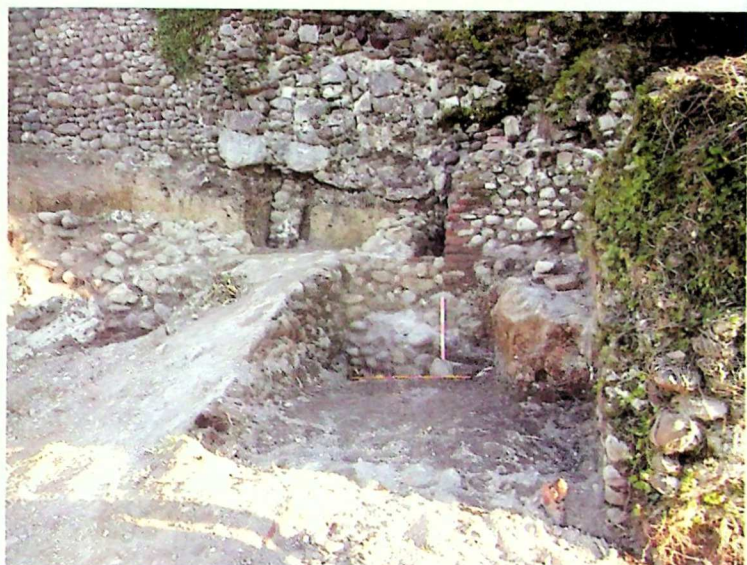
2

1

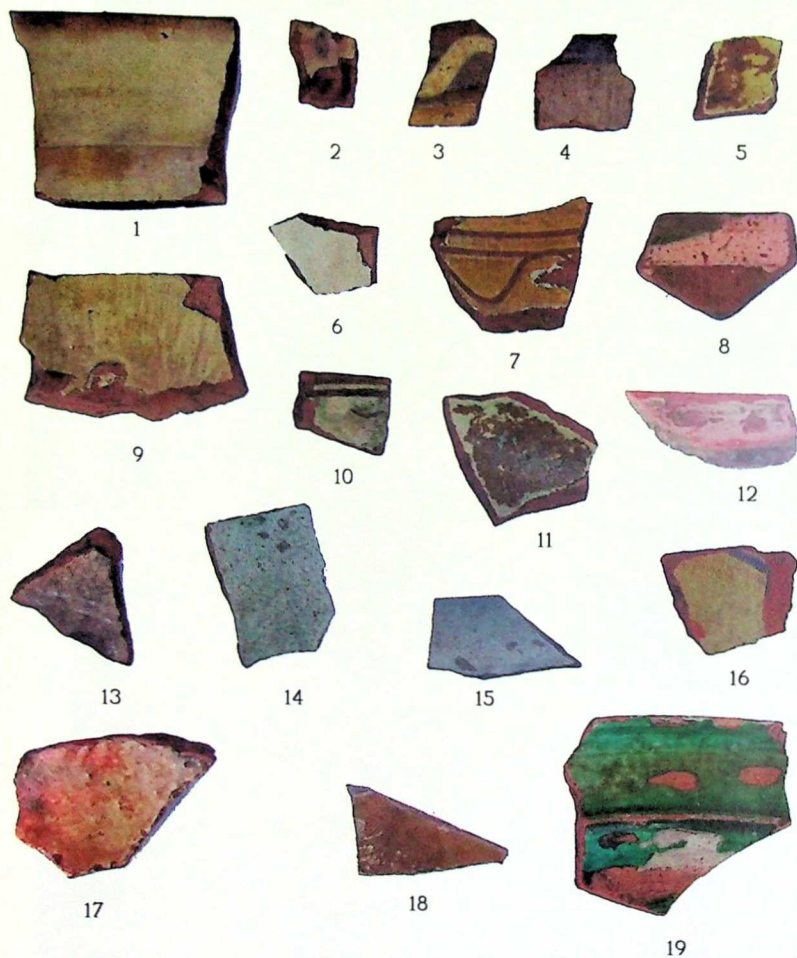
2

1

2

2

3

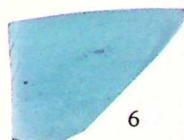
1

4

5

6

7

8

9

1

2

1

2

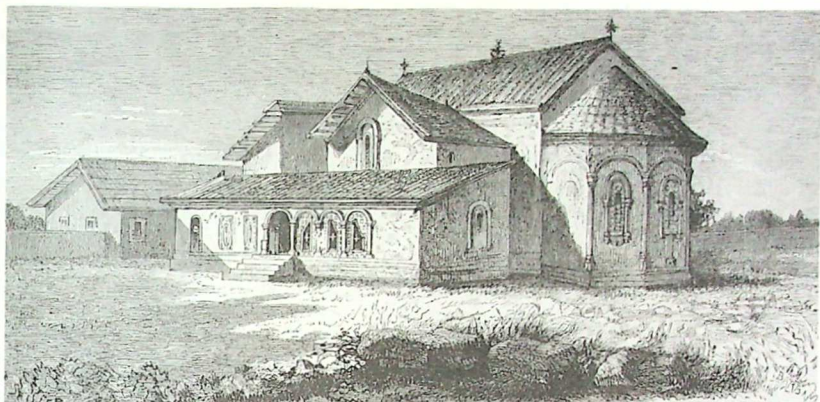
3

1

2

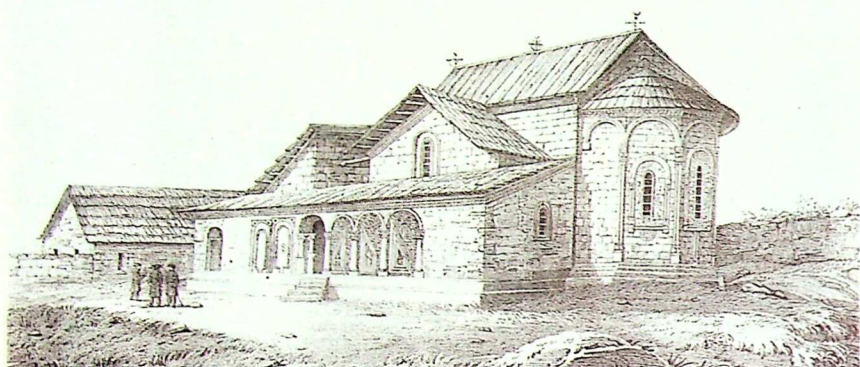
ჰერმან როსკოშნის წიგნიდან „აზიური რუსეთი“

1

დ. კაკაბაძე, 1930 წ.

2

1

2

1

1945 6.

2

1945 6.

1

1951 г.

2

1945 г.

1

1951 г.

2

1

2

3

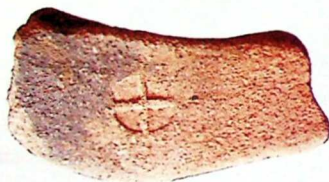

3

4

6

5

1

2

1

2

1

2

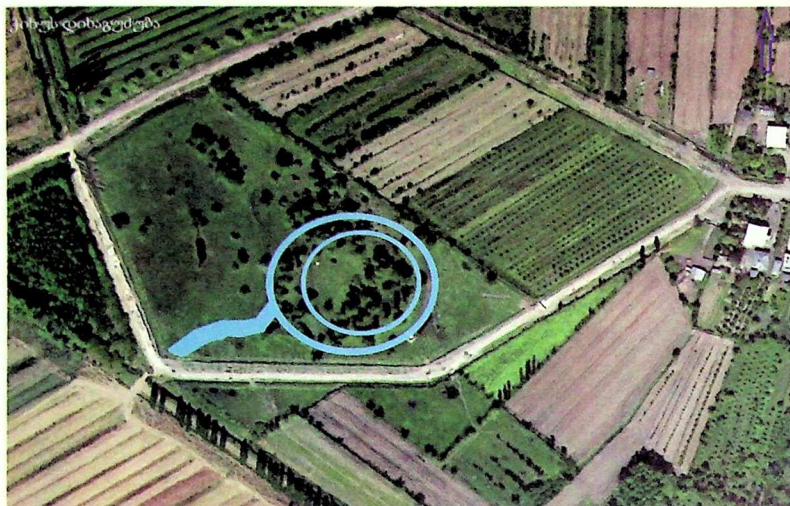

Attaque de Fort Saint-Jacques par les Russes, — D'après les dessins de M. Lemaire-Duval.

1

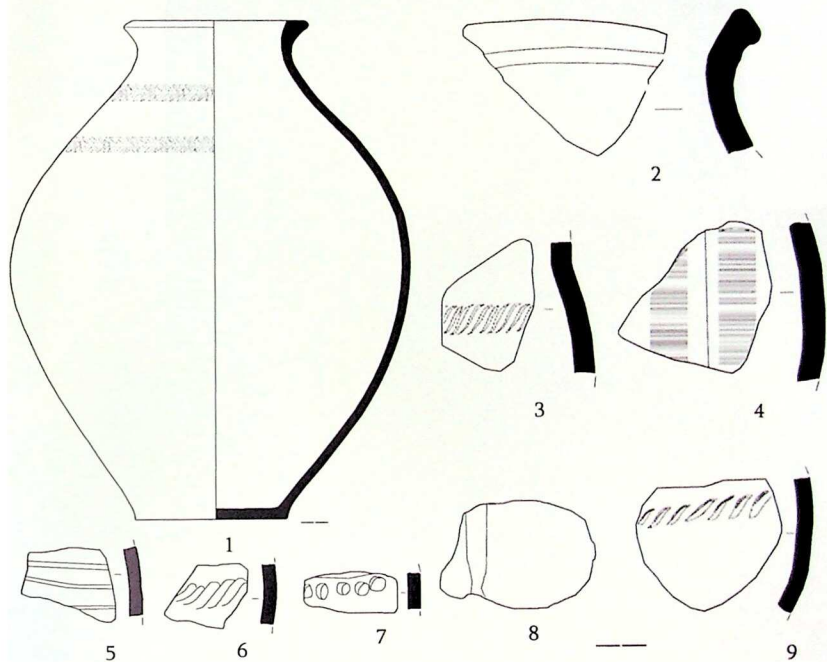
2

1

2

რუკა № 2
ხობის მონასტრის არქიტექტურული რუკა

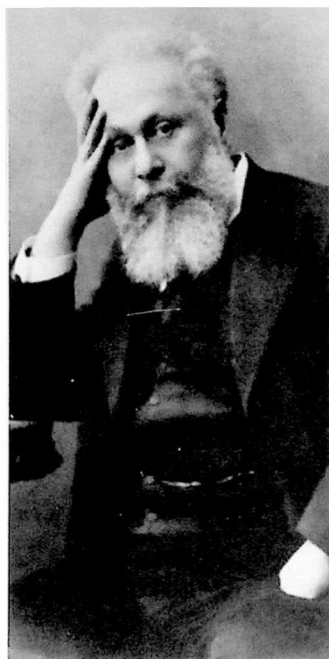

იუზა ზუსკივადე, ირინე ელიზბარაშვილი, ბადურ კუპრეიშვილი

მარჯვნიდან: ქეთევან აბაშიძე, მერაბ ტატიშვილი, თამარ კვანტალიანი, რევაზ პაპუაშვილი, თამარ ნემსაძე, ვახტანგ ჯაფარიძე

იქ, სადაც ხოპის ნაპირზე
დღეს ძველი მონასტერია,
მთავრის სასახლე ყოფილა,
მიდამოც დიდი სჭერია.

იმისი კოშკი მაღალი
უჭერეტდა ოთხსავე მხარესა;
მახლობლად თავზე ივლებდა
დღისით მზეს, ღამით მთვარესა.

მისჩერებოდა იალბუზს,
გადაჰყურებდა შავ ზღვასა,
შეფერადებულ ჭალებსა,
სანახავს სხვასა და სხვასა!

ნაწყვეტი აკაკი წერეთლის პოემიდან „ნათელა“